

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Д.13.23.673 Диссертациялык кеңеш

Кол жазма укугунда

АЙБАШОВА ТАЗАГҮЛ МАТРАИМОВНА

**ОРТО МЕКТЕПТЕРДЕ
ФУНКЦИОНАЛДЫК СТИЛДЕРДИ ОКУТУУ**

13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы
(кыргыз тили)

Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган

ДИССЕРТАЦИЯ

Илимий жетекчи:

п.и.д., профессор Ж.А. Чыманов

Ош – 2023

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ.....	5
БИРИНЧИ БАП	
ОРТО МЕКТЕПТЕ КЫРГЫЗ ТИЛИНИН СТИЛДЕРИН ОКУТУУНУН	
ЖАЛПЫ МАСЕЛЕЛЕРИ	11
1.1. Орто мектепте кыргыз тилин окутуудагы стилдерди окутуунун алган орду жана мааниси.....	11
1.2. Кыргыз тилинин стилдеринин илимий жактан иликтениши.....	35
1.3. Кыргыз тилинин стилдерин окутуунун методикалык жактан иликтениши	49
Биринчи бап боюнча корутунду.....	69
ЭКИНЧИ БАП СТИЛДЕРДИ ОКУТУУНУН МЕТОДИКАСЫ БОЮНЧА ИЛИМИЙ ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ.....	72
2.1. Стилдерди окутуунун методикасы боюнча изилдөөнүн материалдары ...	72
2.2. Изилдөөнүн методдору	96
2.3. Педагогикалык эксперименттин жүрүшү жана жыйынтыгы	107
Экинчи бап боюнча корутунду.....	119
ҮЧҮНЧҮ БАП ОРТО МЕКТЕПТЕ КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ФУНКЦИОНАЛДЫК СТИЛДЕРИН ОКУТУУНУН МЕТОДИКАСЫ	121
3.1. Стилдерди 5-9 класста окутуунун жалпы маселелери	123
3.2. Иш кагаздарын окутуунун методикасы.....	139
Үчүнчү бап боюнча корутунду.....	151
Жалпы корутунду жана практикалык сунуштар.....	154
Адабияттардын тизмеси	158
Тиркемелер	163

ГЛОССАРИЙ

Ааламдашуу доору- медиа жана интернет маалыматтарынын таасири менен дүйнө жүзүндөгү маалыматтардан кабардар болуу.

Билим берүүнүн мамлекеттик стандарты-мамлекеттин бардык атуулдарына милдеттүү түрдө камсыз кылуучу билим берүүнүн минималдуу, алгачкы, түпкү деңгээли.

Дидактикалык принциптер-тарбиялоонун жалпы максаттарына жана окутуу процессинин закон ченемине ылайык мектептин окуу ишинин мазмунун, уюштуруу формаларын жана методдорун аныктоочу алгачкы жоболор

Жалпы билим берүүчү мектеп - мамлекет тарабынан камсыз болгон бардык балдарга милдеттүү түрдө жалпы билим берүүчү мектептер.

Изилдөөнүн методдору- жаңы илимди алуу үчүн мурдагы илимди колдонуу ыкмасы.

Илимий стиль-илим жаатына арналган, терминдер, формула, аныктамалар менен жазылган илимий –популярдуу эмгектердин стили.

Интегралдаштыруу-теориялык билим, окутуучунун жөндөмү жана усулдук чеберчилигинин айкалышынан жаралган аракет.

Иш кагаздар стили-укуктук нормалардын чегинде жеке адам менен мамлекеттин, мекемелердин, жеке адамдардын ортосундагы мамилелерди тескөөчү функционалдык стилдин бир түрү.

Компетенттүүлүк – (лат.-шайкеш келүү) белгилүү бир кырдаалда билимдин, билгичтиктердин, ишмердиктин түрдүү ыкмаларын өз алдынча шайкеш колдоно билүү жөндөмдүүлүгү.

Көркөм стиль – окуяны тилдин лексикалык корун кеңири пайдалануу менен образдуу, көркөм, таасирдүү баяндаган функционалдык стилдин бир түрү.

Окуу-тарбия процесси- заманбап технологияларды пайдалануу аркылуу окуучулардын билим сапатын жогорулатуу менен компетенттүүлүккө тарбиялоодогу иш процесси.

Окутуунун усулдары - окуучуларга билим, билгичтик, көндүмдөрдү берүүгө, аларды тарбиялоого жана өстүрүп өнүктүрүп чыгармачыл инсандыкка даярдоого багытталган мугалим менен окуучулардын арасындагы өз ара максаттуу биргелешип аракеттенүүлөрүнүн ыкмасы.

Оптималдаштыруу - сабак өтүүдө өтүлүүчү материалга ылайык усул-ыкмаларды ыңгалуу пайдаланууну пландоо.

Педагогикалык эксперимент - окуу-тарбия иштери боюнча атайын түзүлгөн же изилдөөчү тарабынан көзөмөлдөнүп турган илимий негизде жүргүзүлгөн тажрыйба, педагогикалык кубулуштардын себеп-натыйжа байланыштарын үйрөнүү максатын көздөгөн изилдөөчү ишмердүүлүк.

Педагогикалык шарттар - окуучуну коомдогу активдүү субъект катары инсандыкка калыптандыруудагы педагогикалык процессте мугалим тарабынан атайын берилген өзүнөн-өзү пайда болгон шарттардын жана кырдаалдардын жыйындысы.

Стилистика - тил илиминин стиль изилдөөчү тармагы; тил каражаттары жана алардын пикирлешүүнүн ар кайсы тармактарында колдонулуу жолдору, формалары жөнүндөгү окуу.

Теориялык модель -теория (грекче θεωρία «кароо, изилдөө»), (модель -фр. modele , лат. modulus — чен, үлгү, норма, өрнөк) — бул предмет (буюм, нерсе, зат, көрүнүш, кубулуш) жөнүндөгү билимдер жалпылаштырылган жана системалаштырылган билимдин деңгээли, мында, категория, ой-толгоо, ой-кортунду сыяктуу түшүнүктөр калыптанат.

Функционалдык стиль - коом тарабынан кабыл алынган, функционалдык жактан шартталган, коомдук ишмердүүлүктүн ар түрдүү чөйрөлөрүндө маалымат алмашуунун өзгөчөлүктөрүнө ылайык сүйлөшүүнүн ар түрдүүлүгү.

PISA - эл аралык окуучулардын окуу жетишкендиктерин баалоо программасы.

Эксперименталдык иш – белгилүү бир илимий багытты көздөп тажрыйба, сыноо жүргүзүү ишмердүүлүгү.

КИРИШҮҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Азыркы глобалдашуу мезгилинде билим берүү процессин демократиялаштыруу окуу процессин оптималдаштырууну, аны ата мекендик жана дүйнөлүк тажрыйбалар менен интегралдаштырууну өз алдына милдет кылып койду. Кыргыз Республикасынын «Билим берүү жөнүндө» мыйзамында негизги коюлган максаттардын ичинде эне тилин үйрөнүү, сактоо жана жайылтуу милдеттери да бар. [48]

Ааламдашуу доорунда окуучуларды ата-бабалардан калган мурастарды бекем сактоо, анын ичинде эне тилди, педагогикалык маданиятты кадырлоо эстетикалык табитин жогорулатуу, элдик идеалдагы моралдык принциптер, адеп-ахлактык баалуулуктар менен тарбиялоо – мезгил талабы. Мына ушул аспектиден алып караганда, эне тилин окутуунун педагогикалык функциясы абдан маанилүү.

Дүйнө жүзүндөгү нечендеген улуттардын негизги айырмачылыгы тили болуп эсептелет. Тилдин коомдогу аткарган кызматы эбегейсиз, ал – адамзат жашоосундагы маданияттын күзгүсү, элдин руханий байлыгы, эрки. Ар бир улуттун улут катары өнүгүшүнүн көрөңгөсү. Кылымдар бою зарылчылыгына жараша элибиз тилибизди байытты, тилибиз менен бир сүйлөмдөн турган учкул сөз, макал-ылакаптан баштап, дүйнөлүк маданий казынанын теңдешсиз үлгүсү “Манас” эпосун жаратканы айныбас чындак. Тил аркылуу дүйнө тааным ачылат, өнүгөт, улут муундан-муунга руханий мурас калтыруу жөндөмүнө ээ болот. Илимде тил аркылуу билим, тарбия алабыз, чөйрөгө таасир беребиз, күнүмдүк жашоодо кеп ишмердүүлүгүн жүргүзөбүз. Чет элдик ишкер, студент, илимпоз, элчинин тилди тез үйрөнүшү – турмуштук зарылчылыктан келген муктаждык деп түшүнүүгө болот. Демек, тил – күнүмдүк жашоонун негизин шарттаган абстрактуу кубулуш.

Кыргыз Республикасы эгемен болгондон кийин мамлекеттик тилине, улуттук валютасына, герби, гимни, туусу, элдик баш мыйзамына жана борбор шаарына ээ болду. Булардын ар биринин республика үчүн өз алдынча мааниси

терең. Ошолордун ичинен негизги милдет элди эл кылып жашатып, улутту сактап келген тилге жүктөлөт. Тил тарыхы аркылуу, адегенде, кыргыз тилинин түрк тилдери менен тектештиги, түпкүлүктүү элдин эзелки биримдиги сакталат. Элдик идеологиянын жазылган, жазылбаган жашоо мыйзамдары, каада-салт, үрп-адат, элдик көз караш, ишенимдердин тарбиялоодогу оозеки (этнопедагогикалык) мектеби жашап, уңгулуу улуттун келечектеги түптүү урпактарын тарбиялоодо ченемсиз жүк көтөрөт. Улуттук идеологиясын түптөп, экономиканын, маданияттын өсүшүндө мамлекеттик тил башкы орунда турат. Тарыхта улутту жоготуунун, улуттун беделин түшүрүүнүн негизги ыкмасы тилди жоготуу, тирүү энциклопедисттер деп аталган акылман карыяларды жок кылуу, ошол тилде жазылган китептерди өрттөө сыяктуу көрүнүштөр болгону бекеринен айтылган эмес. Жаш балдарды тобу менен алып барып, башка улутка телип, ошол улуттун сөзү, үрп-адаты, ишеними менен оозандырса да түпкүлүгүндө өз улутунун дилин сезип, арман, арзуу, санат күүлөрү менен улутун таап келген уламыштар жөнүнөн айтылбаса керек. Бул тилдин денинен эле эмес, тил улуттун дилинен, аң-сезиминен, акыл-эсинен, табиятынан жаралган кубулуш экенинин күбөсү дегенге далил болот.

Байыркы элдин, күчтүү этностун бай тили, азыркы суверендүү мамлекеттин өзөгүн түзгөн, өлкөгө атын берген титулдук улуттун эне тили. Дүйнөлүк цивилизацияга алмаштыргыс салым кошкон көркөм мурастарды жараткан улуу тил. Мамлекеттик тил – улуттун иденттүүлүгүн аныктаган негизги фактор, чыныгы юридикалык маанисинде мамлекеттин аймагында коомдук турмуштун бардык тармагында мыйзамдуу түрдө милдеттүү колдонулуучу тил. Бул тил кылымдар бою чачылган элдин башын бириктирген интегративдик милдетти аткарган. Тилекке каршы, мамлекеттик тил мыйзамын кабыл алгандан кийинки мезгил ичинде тилибиз мамлекеттик тил катары бекем орун ээлей албагандай. Буга мисал көчөдөгү баш аламан ар кайсы тилде аралаш, оркойгон каталар менен жазылган көрнөк-жарнактарды айтуу жетиштүү. Маалымат каражаттарындагы, телерадиоодо, гезит-

журналдарда так, мазмундуу сүйлөнүшү же жазылышы көңүл чордонун ээлемек. Алардагы стилдик жана стилистикалык, грамматикалык каталарга назар салбасак, тил саламаттыгы кайда калат.

Жалпылап айтканда, тилдин тазалыгын сактоо, айрыкча, бала бакча, мектеп, массалык маалымат каражаттарынан түптөлөт.

Тема боюнча изилдөө жүргүзүү тажрыйбабыз бир топ **карама-каршылыктар** орун алып келе жаткандыгын көрсөттү, алар:

- эне тили улуттук баалуулуктардын эн негизгиси, улуттук ой жүгүртүүнүн салттуу бир формасы катары эсептелсе да, эне тилин окутууга басым жасалбагандык;

- эне тилинин статусун жогорулатуу сунуш кылынып жатса да, анын функционалдык стилдерин окутуунун методикасы жакшы системага салынбагандыгы;

- кыргыз тили сабагында окутуу боюнча мектеп мугалимдеринин тажрыйбалары көп эле болгону менен, алардын илимий жактан жалпыланып, башка практик мугалимдерге сунушталбагандыгы ж.б.

Жогоруда белгиленген карама-каршылыктарды чечүү изилдөөнүн проблемасын аныктап, биздин изилдөөбүздүн темасын «**Орто мектептерде функционалдык стилдерди окутуу**» деп атоого өбөлгө түздү.

Диссертациянын темасынын илимий программалар жана негизги илимий изилдөө иштери менен байланышы: диссертациянын темасы тилдик билим берүүнүн мамлекеттик стандарты жана тарбиянын концепциялары, Ош мамлекеттик педагогикалык университетинин педагогика жана психология кафедрасынын пландык иштери менен байланышат.

Изилдөөнүн объектиси – жалпы билим берүүчү уюмдардын негизги мектебинин (V- IX класстар) «Кыргыз тили» сабагын окутуу процесси.

Изилдөөнүн предмети – «Кыргыз тили» сабагындагы функционалдык стилдерди окутуу ишмердүүлүгү.

Изилдөөнүн максаты – ортоңку класстардын кыргыз тили сабагында функционалдык стилдерди бүгүнкү күндүн заманбап технологиялардын талаптарына ылайык окутуунун методикалык бирдиктүү системасын түзүү.

Изилдөөнүн милдеттери:

- функционалдык стилдерди окутуунун тарыхын, азыркы абалын, аны изилдөөнүн методдорун жана методологиясын үйрөнүү.

- мектептин 5-9-класстарында функционалдык стилдер боюнча окуучулардын билим сапатын жана билгичтик деңгээлин аныктоо, аларды өркүндөтүүнүн мүмкүнчүлүктөрүн табуу, республиканын алдыңкы мугалимдеринин, методисттердин педагогикалык иш-тажрыйбаларын жалпылаштыруу;

- жогорку класстарда функционалдык стилдерди үйрөтүүнүн методикалык негиздерин аныктап, буларды заманбап технологияларга ылайык окутуунун теориялык моделин иштеп чыгуу, методикалык усулдарды сунуштоо;

- иштелип чыгып, сунушталган моделдин жана методикалык усулдардын натыйжалуулугун аныктоо үчүн педагогикалык тажрыйбаларды жүргүзүү жана жыйынтыктоо.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы жана теориялык мааниси: функционалдык стилдерди ортоңку класстарда окутуунун илимий-методикалык негиздери иштелип чыгып, бирдиктүү бир бүтүн системага салуу аракетинин жасалышында жана функционалдык стилдерди окутуу сабактарынын иштелип чыккандыгы менен аныкталат.

Изилдөөдөн алынган натыйжалардын практикалык мааниси: кыргыз тили предметинин программасынын жана окуу китептеринин функционалдык стилдерге тиешелүү бөлүмдөрүн тактап, методикасын өркүндөтүүгө көмөк көрсөтөт; кыргыз тили боюнча сабакты изилдөөдө сунуш кылынган үлгүлөр, методдор окуучулардын өз алдынча сынчыл ой жүгүртүүсүн өстүрүүгө, өтүлө турган темага болгон кызыгууларынын

жогорулашын шарттайт; жогорку класстарда функционалдык стилдерди окутуу иштерин жакшыртууга, өркүндөтүүгө, алардын билим берүүчүлүк жана тарбиялык маанисинин ачылышына өбөлгө түзөт; изилдөөнүн материалдары мектептерде, орто жана жогорку окуу жайларында методикалык колдонмо, окуу китеби катары пайдаланылат; кыргыз тили боюнча предметтик стандартты өркүндөтүүгө жана окуу-методикалык комплекстерди даярдоого жардам берет.

Изилдөөдөн келип чыккан корутундулардын ишенимдүүлүгү жана жыйынтыктарынын негиздүүлүгү ишти аткаруу алдынан белгиленген методологиялык таянычтарга негизделип, предметтин, милдеттердин адекваттуу жолдорун комплекстүү изилдөө методдоруна таянып проблеманы теориялык өңүттөн үйрөнүүгө, анализдөө жана синтездөө жолу менен максатка жеткендикте.

Коргоого коюлуучу диссертациянын негизги жоболору:

- кыргыз тилинде функционалдык стилдер заманбап технологияларга таянылып окутулушу зарыл;

- функционалдык стилдерди үйрөтүү окутуунун билим берүүчүлүк жана өнүктүрүүчүлүк максаттарын ишке ашыруунун натыйжалуу каражаты боло алат;

- функционалдык стилдерди интерактивдүү окутуу ортоңку класс окуучуларынын түйүндүү жана предметтик компетенцияларынын калыптанышына негиз болот.

Издөнүүчүнүн жеке салымы: 5-9 класстарда кыргыз тили сабагында функционалдык стилдерди окутуунун абалын аныктоо, анын натыйжалуулугун арттыруу боюнча тажрыйбалык топтордо тиешелүү сабактарды өттү, заманбап салттуу жана интерактивдүү окутуунун, интеграциялап окутуунун методикалык системасын иштеп чыгуу изденүүчүнүн жеке өзү тарабынан ишке ашырылды.

Илимий изилдөөнүн натыйжаларын тастыктоо (апробациялоо): 2013-2014-окуу жылынан баштап Ош мамлекеттик университетинин филология факультетинин III, IV курстары үчүн «Жогорку класстарда функционалдык стилдерди окутуунун жаңы технологиялары» деген атайын курс өтүлүп келе жатат; илимий-практикалык конференцияларында (2013-2023-жылдар) изилдөөнүн проблемалары боюнча докладдар жасалды; III-IV курстун студенттери менен бирдикте Ош шаарындагы, Ош, Жалал-Абад облусундагы мектептерде өткөрүлүүчү педагогикалык практика учурунда иштелип чыккан илимий-методикалык сунуштардын мугалимдер тарабынан пайдаланылышынын жыйынтыктары жалпылаштырылды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын толук жарыяланышы. Иштин негизги жоболору КР Президинтине караштуу ЖАК талап кылган жалпы 2 усулдук- колдонмо, 1 окуу куралы, 12 илимий макалада чагылдырылган.

Изилдөөнүн эксперименталдык базасы катары Ош шаарынын №17 Ю. Гагарин атындагы мектеп-гимназиясы, №38 Барпы Алыкулов атындагы мектеп-гимназиясы, Ош облусунун Кара-Суу районундагы №46 С. Маматов атындагы орто мектеби, Ош облусунун Чоң-Алай районундагы Алайчы уулу Саид атындагы инновациялык мектеби, Жалал-Абад облусунун Ала-Бука районундагы Төрөгелди Балтагулов атындагы №1 жалпы орто билим берүүчү мектеби. Педагогикалык эксперимент Ош шаарындагы №18 А. Навои атындагы мектеп-гимназиясы өткөрүлдү.

Филология факультетинин 3-4-курстарынын студенттери практикага чыккан мезгилде жогорудагы аты аталган үч мектептин 5-9-класстарынын окуучулары экспериментке катыша алышты.

Диссертациянын көлөмү жана түзүмү: диссертациялык иш изилдөөнүн илимий негизинен түшүнүк берген киришүүдөн, үч баптан, корутунтунду, жалпы корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен (108) турат. Таблицаалар – 12, сүрөттөр – 4. Иштин жалпы көлөмү – 174 бет.

I БАП. ОРТО МЕКТЕПТЕ КЫРГЫЗ ТИЛИНИН СТИЛДЕРИН ОКУТУУНУН ЖАЛПЫ МАСЕЛЕЛЕРИ

1.1. Орто мектепте кыргыз тилин окутуудагы стилдерди окутуунун алган орду жана мааниси

Тил ар кандай улутту бириктирип, үч нерсени – улуттук психологияны, үрп-адатты жана этиканы (кадым-кааданы) жалпылап турат. Ушул үч нерсе сөздүн стилистикалык маанисинин түпкү маңызын түзөт. Психологиялык абал – кубануу, сындоо, мыскылдоо, же кубаттоо сезимдери болсо, үрп-адатта – жашына карабай сиз деп кайрылуу, атын атабай тергөө (кыз, мугалим бала), же синонимдер (агай, апа, чоң кыз ж.б.) менен атоо, ал эми этикалык кайрылуулар – кутман таң, арыбаңыз, кырманга береке, айт маарек болсун сыяктуу кырдаалга карай айтылып келген сөздөр. Мындай өзгөчөлүктөр тилибиздин бай тарыхында да, учурдагы өнүгүү абалында да жагдай-шартына карап тынымсыз байыгандан баюуда. Бул сөздөр стилистикалык боёктуу сөздөр деп аталып, сүйлөмдүн карамагына өтпөй, өз алдынча туруп эле экспрессивдүүлүккө ээ болот. Тилдеги сөздөрдүн басымдуу бөлүгү стилистикалык орток маанилүүлүккө ээ болгондугу кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдеринин биримдигин түзөт. Стилдик маани ар бир сөздү айырмалап, ошол маани сөздүн адабий тилдин стилдеринде колдонуу чегин аныктайт. Ошол себептен бардык эле сөздөр иш кагаздар же илимий стили үчүн жарамдуу боло бербейт. Демек, сөздөрдүн стилдик маанилери алардын стилдерде колдонулуу мүмкүнчүлүгүн чектейт. Мисалы, эмоционалдуу маанидеги сөздөр тилдин иш кагаздар, илимий стилдеринде жана публицистикалык стилдин расмий подстилдере жарамсыз болот.

Улуттук тилдин мамлекеттик тил макамын алышы, иш кагаздарынын мамлекеттик тилде аткарылышы, биринчиден, өлкөдөгү тил саясатынын багытын негиздеди, экинчиден, элибиздин сабаттуулугунун өсүшүнө чоң таасирин тийгизди, үчүнчүдөн, иш кагаздарына байланыштуу башка тилдерден кабыл алынган жана улуттук тилдин сөз жасоо моделдеринин

негизинде жасалган сөздөрдүн эсебинен тилибиздин лексикалык кору байыды. Айрым өксүктөрдү эске албаганда, иш кагаздарындагы реквизит, канцеляризм, грамматикалык сабаттуулук боюнча талаш маселелер талаш боюнча калууда.

Тил таануу, лингвистика илими – тил, анын коомдук табияты жана кызматы, ички курулушу, функцияланышынын закон ченемдүүлүгү, жеке тилдердин классификациясы жана тарыхый өнүгүшү жөнүндөгү илим. Тилди көп илим изилдейт, ар бир тармакта тил өз кызматын так аткарганда гана анын коомдогу милдети аныкталат. Тактап айтсак, тилдик бир материалды, мисалы, сүйлөмдү, ар бир тил илиминин тармагы ар тараптан карайт. Себеби тилдик жана кептик ишмердиктин фактылары ар түрдүү белгилерге ээ. Алсак, синтаксис сүйлөмдүн тибин, маанилик түрүн аныктап, сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоонун жолун жүргүзсө, стилистика сүйлөмдүн китептик кепке тиешелүүлүгүн, стилдик өзгөчөлүгүн, коомдогу актуалдуулугун көрсөтөт. Булар тилдин жеке классификациясында болот. Изилдөө багытын аныктоочу жалпы тил илими үчкө бөлүнөт:

- Компаративистика (салыштырма тил илими);
- Экстралингвистика (сырткы лингвистика);
- Интралингвистика (ички лингвистика).

Компаративистика салыштырма тил илими тектеш тилдерди (фонетикасын жана морфологиясын) салыштырып үйрөтөт.

Интралингвистика тилдин ички системасын, анын бирдиктеринин категорияларын, бөлүктөрүн жана структурасын изилдеп, фонология, лексикология жана грамматика бөлүмдөрүн ичине алат.

Экстралингвистика тилди коомдук көрүнүш катары изилдеп, функционалдык лингвистика деп аталат. Экстралингвистика социоллингвистикадан, менталингвистикадан жана стилистикадан куралат.

Менталингвистика тилдик материалдын маанилеринин теориясын, алардын уюштурулушун, тилдик каражаттар менен кептик жагдайлардын байланышын изилдейт. **Социоллингвистика** тилдин коомдук функциясын

изилдейт. Тил улуттун атрибуту катары кызмат аркалаганда так ушул тилдин коомдогу кызматын камсыз кылат.

Тил коомдо, биринчиден, пикир алышуунун маанилүү каражаты, коммуникативдик функцияны аткарат. Тил адамзат жашоосунда жана коомдун өнүгүшүндө түбөлүк кызмат кылат. Адамдар бири экинчиси менен пикир алышат, башкаларга оюн, каалоо-сезимин, б.а. ички туюмун айтат, бири-бирине таасир этет, өз ара түшүнүшөт, жалпы ишмердүүлүктө бир пикирге келүүсүн камсыз кылат. Ал эми тилдин жазуу формасына ээ болушу тилдин коомдук кызматынын кеңейишине негиз болот.

Коомдо пикир алышуунун кошумча каражаттары көп. Ал үн, сүрөт, жыт, кыймыл-аракет, мимика, түс, белги жана башка түрдө коомдо пайдаланылат. Мисалы, жолдогу ала сызыкты жөө адам өтүүчү өткөөл, коңгуроонун кагылышы сабактын башы же аягы деп түшүнөбүз. Бул тилдик кошумча каражаттар пикир алышууда зарылчылыкка жараша пайдаланылат. Булардын ичинен тил гана пикир алышуу каражаттарынын ар тараптуу өнүккөн системасы катары коомдун бардык тармактарында адам ишмердигин универсалдуу тейлөөгө жарамдуу бирден-бир негизги каражат болуп саналат. Тилдин коомдук кызматы баарынан мурда анын эл менен болгон байланышынан көрүнөт. Себеби эл ошол тилди жаратат, сактайт, өнүктүрөт, адабий жазма нормаларын иштеп чыгат. Демек, тил адамдын жана адам жараткан коомдун продукциясы катары коомдо байланыш каражаты катары тынымсыз кызмат кылат.

Турмуштун бардык чөйрөлөрүндө тилдин коммуникативдик сапатына көңүл буруу, тилди реализациялоодо тилдик нормаларды колдон келишинче сактоо жана нормалдаштыруу – азыркы тил илиминин актуалдуу маселелеринен. Азыркы учурда тил илимине сүйлөшүүнүн табиятын, маданияттуу сүйлөшүүнүн принциптерин, информация алмашуунун механизмдерин, тилдик бирдик-каражаттарды колдонуу аркылуу мыкты текст түзүүнү, сүйлөшүүнү жогорку деңгээлде ишке ашыруунун ыкмаларын, закон

ченемдерин изилдөөгө алган лингвостилистика илимине көңүл бөлүү зарыл.
(Азыркы кыргыз тили. Стилистика. –Б.:2015. -256 б. 6-бети)

Тилдин сөздүк курамы конкреттүү бир тилге тиешелүү активдүү жана пассивдүү лексикалык бирдиктердин жыйындысынан куралып, стилистикалык жактан туруктуу болбойт. Тил – коомдук процесс, турмуштагы, илим менен техникадагы ар бир жаңы түшүнүк тилге тынымсыз кирип, эски заттарды, предметтерди атаган түшүнүктөр тилдин лексикалык курамынан чыгып, коом менен бирге өсүп турат. Эгемен доорундагы алгачкы түшүнүктөр *кооператив, приватизация, коммерция* деген сөздөр тилибизде пассивдешип, эскирген сөздөрдүн тобуна кошулду. Жаңы аталышка ээ болгон бизнес, блогер, модератор, вебинар, онлайн деген сөздөр активдеше баштады. Тилде лексикалык мааниге ээ болбогон сөздөр да бар, бирок кептин курамында биримдикте келип, кепке толуктоо, кошумча маанилерди киргизет, ошондуктан кызматчы сөздөр да лексиканын курамына кирип, стилистикада маанилүү орунду ээлейт.

Инверсия (лат. *inversion* – которуштуруу, орун алмаштыруу) сүйлөм мүчөлөрүнүн орун алмашуусу менен байланышкан жана кептик зарылдыктан пайда болгон синтаксистик стилистикалык кубулуш болуп саналат. Кептик бул кубулуш адабий тилдин көркөм, сүйлөшүү стилдеринде жана публицистикалык стилдин бейрасмий жанрларында кезигет. Инверсияда, биринчиден, сүйлөмгө кошумча маани берүү (Кандай сонун жаз жамгыры) менен угуучуга милдеттендирүү, эскертүү маанисин туюнтат. Экинчиден, логикалык басымды инверсиялаган мүчө аркылуу сүйлөөчүнүн угуучуга болгон түрдүү көз карашы, мамилеси так берилет (Кетсин, үйдө баатыр, жоодо жоктор (Т.К.)). Үчүнчүдөн, ырдын уйкаштыгын, ыргактарындагы муун өлчөмдөрүн сактоо, ойдун сыйымдуулугун күчөтүү үчүн сүйлөм мүчөлөрү инверсияланат, тилдин коомдогу тазалыгы менен бирге көркөмдүгү да катар жүрөрүн эске алууга болот.

Кептеги каталар формалык жана мазмундук каталар болуп экиге бөлүнөт. Формалык каталар орфографиялык, орфоэпиялык жана пунктуациялык каталар болот да. Алар сабаттуу адамдын дароо эле көзүнө көрүнөт. Мазмундук каталарга стилистикалык жана стилдик каталар кирет. Мындай каталар тексттин мазмунуна таасир тийгизип, оңойлук менен байкалбайт. Стилистикалык каталар менен стилдик каталар биримдикте каралганы менен, алардын табияты, тексттин мазмунуна тийгизген таасири ар башка. Стилистикалык каталар тилдик бирдиктер менен тыгыз байланышта болот. Функционалдык стилдердин ар бири, алардын подстилдери тилдик бирдиктерди ылгап колдонуу зарылчылыгына муктаж. Буларга орунсуз кайталоолор (Шаарыбызга кооз үйлөр курулду, шаарыбыз күндөн-күнгө көрктөнүүдө), сүйлөмдө сүйлөм мүчөлөрүнүн орду максатсыз алмашып калышы (Суу агат аккан арыктан), туура эмес сөз жасоо (устакердин кеңеши), көптүк мүчөнүн туура эмес колдонулушу (төрт кыздар бийледи), синонимдердин ылайыксыз колдонулушу (маралдын торпогу адашып калды), сөздүн лексикалык маанисин так билбөө (дем алуучулар кабинетине кирип кетишти), сөздүн “жашын” билбөө (Ажо кайрылуу жасады). Жыйынтыктап айтканда, стилистикалык ката тексттин мазмундук сапатына доо кетирип, ойду чаташтырып, стилин аксатат.

Кептеги стилдик каталар тексттин стилдик бүтүндүгүн бузат, текстте тилдик эмес каражаттардын колдонулушу менен түшүндүрүлөт.

1. Тексттин стилинин туура эмес аткарылышы. Мындай учурда стилдин кайсы бир белгилерин жаратуучу бөлүктөр (реквизиттер) аткарылбай калат, же туура эмес аткарылат.

2. Стилдин, же анын подстилинин тилдик эмес каражаттар менен туура эмес аткарылышы.

3. Тексттин стилдик бүтүндүгүнүн бузулушу. Мындай текстте 2-3 стилдин белгилери аралаш келип, текст конкреттүү бир стилдин белгисине ээ боло албай калат.

4. Темадан четтөө. Темадагы мазмундан алыстап кетет. Мындан сырткары стилдик катага теманы ачуудагы логиканын жоктугу, фактылардын туура эмес берилиши, этикалык нормалардын туура эмес аткарылышы сыяктуу каталар кошулат.

Тилдик бирдиктер адамдын аң сезиминде сакталат, тилдин ушул өзгөчөлүгү анын психикалык көрүнүш экенин тастыктайт. Тилдик бирдиктер кепте реалдашат да, пикир алышуунун, маалыматтарды топтоонун, ички сезимди туюнтуунун каражатына айланып, тилдин коомдук кызматы алдыңкы орунга чыгат. Демек, стилистика лингвистикалык илим катары тилдин эмес, анын функцияланышынын өзгөчө формасы болгон кепти изилдейт. Тил кепке өтүү менен өзүнүн психикалык жана коомдук кубулуш экенин далилдейт.

Функционалдык стилдер тилди окутууда маанилүү ролду ойнойт, анткени алар окуучуларга тилдик коммуникация көндүмдөрүн жана тил коомчулугунун маданий түшүнүгүн өнүктүрүүгө жардам берет. Биринчиден, функционалдык стилдер окуучуларга сүйлөө жөндөмүн өнүктүрүүгө жардам берет, кеп маданиятын өстүрөт. Окуучуларга расмий жазуу жүзүндө баарлашуу, ишкердик баарлашуу же сүйлөшүү стили сыяктуу ар кандай функционалдык стилдерди үйрөтүү менен, алар тилди ар кандай коммуникативдик кырдаалдарда колдонууну үйрөнүшөт. Бул көндүм аларга ишенимдүү жана тилде баарлашууга компетенттүү болууга мүмкүндүк берет. Экинчиден, функционалдык стилдер окуучуларга тил коомчулугунун маданий түшүнүгүн өнүктүрүүгө жардам берет. Ар бир маданияттын тилди колдонууда өзүнүн өзгөчөлүктөрү жана нормалары бар. Функционалдык стилдерди изилдөө менен окуучулар тилдин формалдуулук, сылыктык, социалдык ролдор жана жүрүм-турум нормалары сыяктуу социалдык-маданий аспектилерин жөнүндө билишет. Бул аларга ар кандай маданий контексттерге ыңгайлашууну үйрөнүүгө жана эне тилинде сүйлөгөндөрдүн ниетин (интенцияларын) жана күтүүлөрүн жакшыраак түшүнүүгө мүмкүндүк берет.

Ошондой эле, функционалдык стилдер окуучуларга ар кандай стилдеги тексттерди талдоо жана түзүү жөндөмдөрүн өрчүтүүгө жардам берет. Алар белгилүү бир стилге мүнөздүү болгон тилдик өзгөчөлүктөрдү (мисалы, расмий сөз айкаштары же жаргон сөздөр) таанып, аларды сүйлөөдө жана жазууда колдонууну үйрөнүшөт. Бул аларга ар кандай кырдаалда тилди колдонууда ийкемдүү жана натыйжалуу болууга мүмкүндүк берет.

Жалпысынан, функционалдык стилдер тилди окутуунун ажырагыс бөлүгү болуп саналат, анткени алар окуучуларга баарлашуу көндүмдөрүн өркүндөтүүгө, тилдин маданий аспектилерине жана баарлашуунун ар кандай кырдаалдарына ылайыкташууга үйрөтөт.

Кыргыз тилин мектепте окутууда стилдерди окутуунун ордун аныктасак, мектептин базистик окуу планында кыргыз тилине бөлүнгөн сааттарга жана анын ичинде стилдерге бөлүнгөн сааттарды талдап чыгалы.

Таблица 1.1. Кыргыз тилинин базистик окуу планда алган орду

к\№	класстары	жума бою	жыл бою
1.	5-класс	4 сааттан	136 саат
2.	6-класс	4 сааттан	136 саат
3.	7-класс	3 сааттан	102 саат
4.	8-класс	3 сааттан	102 саат
5.	9-класс	2 сааттан	68 Саат

Жогорудагыдай окуу жүктөмү кыргыз тили эне тили катары окутулган мектептерде бөлүштүрүлүп, ушуга чейин окутулуп келген. Эгерде жалпы эле кыргыз мектепте кыргыз тили предметинин максаты, милдеттерине кайрылсак, кыргыз тили – кыргыз элинин мамлекеттик тили, улуттук маданияттын эң жогорку формасы катары саналат. **Кыргыз тилин эне тил катары мектептерде окутуунун максаты** – «окуучуларды кыргыз тилинин лексикалык-грамматикалык байлыгын оозеки жана жазуу кебинде активдүү колдоно билүүгө, кеп ишмердүүлүктөрүнүн бардык түрлөрүндөгү компетенттүүлүктөрүнө ээ болууга, кеп маданиятынын эрежелерин кебинде туура сактоого үйрөтүү» («**Кыргыз тилин эне тил катары окутуунун предметтик стандарты**», Бишкек, 2015)

Кыргыз тилинин программасынын өркүндөтүлгөн жаңы редакциясы Кыргыз билим берүү академиясынын филологиялык билим берүү лабораториясында иштелип чыккан 2023-жылкы мамлекеттик стандартта базистик окуу планынын мамлекеттик компонентине ылайык, жалпы орто билим берүүнүн негизги жана жогорку баскычтарында кыргыз тили предметине төмөндөгүдөй окуу жүктөмү аныкталган:

к\№	класстары	жума бою	жыл бою
1	5-класс	4 сааттан	136 саат
2	6-класс	4 сааттан	136 саат
3	7-класс	3 сааттан	102 саат
4	8-класс	2 сааттан	68 саат
5	9-класс	2 сааттан	68 саат
6	10-класс	2 сааттан	68 саат
7	11-класс	3 сааттан	102 саат

Бул базистик планда 8-класстын кыргыз тилинен 1 саат кыскартылган. Программанын түзүлүшүндө өзгөчө эске алуучу нерсе: жогоруда айтып өткөн грамматикалык-фонетикалык материалдарынын байланыштуу кеп жана стилистиканын байланышын ишке ашыруу болуп саналат. Ошондуктан, программада бул маселе төмөндөгүдөй түзүлүштө жүзөгө ашты: -биринчиден, грамматикалык материалдар менен кептин материалдарын байланыштырып окутууну жүзөгө ашыруу үчүн **5-9-класстарда «грамматикадан-кепке» жана 10-11-класстарда «кептен – грамматикага»** аттуу эки концентрден турган технология киргизилди. Мунун өзү 5-9-класста **теориядан – практикага**, ал эми 10-11- класстарда тетирисинче, **практикадан- теорияга** багытталган окутуу менен окуучунун кептик ишмердигин өнүктүрүүгө көңүл бөлүнмөкчү. Мунун өзү–грамматиканы өздөштүрүү сабагы–байланыштуу кепти өстүрүү жана кеп маданиятына үйрөтүү сабагы болуусу керек, -деген методикалык жобону алдыга коёт. Ошондуктан, программанын талаптарын турмушка ашырууда **грамматиканын ар бир сабагы байланыштуу кеп жана кеп маданиятына үйрөтүү сабак болушу керек-деген** принципте

болуу менен, ал экөөнүн материалдары логикалык түрдө байланышта берилүүсү тийиш экенин көңүлгө салат. Мунун өзү буга чейин окулуп келген принциптүү методиканы түп-тамырынан тарта өзгөртүү, эне тилин мектептеги окуп үйрөнүүнү жаңылоо зарылдыгын алдыга коёт. Тактап айтканда, анын ички модели: **грамматика+байланыштуу кеп жана кеп маданияты**-деген багытта өтүлүүсү шарт. **Программада 9-класстын 2-чейрегинде:**

Синтаксистик татаал түрмөктөр жана кеп маданияты (5 саат)

Атоочтук түрмөк, анын грамматикалык белгилери жана түзүлүшү. Атоочтук түрмөктүн нагыз өз маанисинде турганда жана заттык маанисинде синтаксистик аткарган милдеттери. Чакчыл түрмөк. Анын грамматикалык белгилери жана түзүлүшү. Чакчыл түрмөктүн синтаксистик кызматы. Чакчыл түрмөктүн сүйлөмдөгү орду жана ага байланыштуу коюлуучу тыныш белгилер.

Публицистикалык стиль, анын башка стилдерден өзгөчөлүгү (тереңдетип, кеңейтип кайталоо). Тексттен синтаксистик татаал түрмөктөрдү (атоочтуктар менен чакчылдар) таап талдоо.

Кеп маданияты. Атоочтук жана чакчыл түрмөктөрдүн, негизинен, кептин бардык стилдерге орток тиешелүүлүгү. Атоочтук менен чакчыл түрмөктөрдүн өздөрү тиешелүү болуп айтылган айкындалгычтык алда канча татаал белгилерин (сыпат, себеп, мезгил, максат ж.б.) билдирүү менен, аны (айкындалгычты) мазмундук жактан кенен образдуу сүрөттөө үчүн колдонулушу. **Расмий эмес иш кагаздары боюнча өтүлгөндөрдү тереңдетүү жана алардын татаал түрлөрүн (мүнөздөмө, токтом, отчет) өздөштүрүү.** Текст талдоо иштери.

9-класстын 3-чейрегинде: **Тең байланыштагы татаал сүйлөм жана кеп маданияты (6 саат)**

Байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн синонимикасы. **Расмий иш кагаздары: мыйзам, указ, буйрук.** Текст талдоо иштери берилсе, **4-чейреkte** Аралаш татаал сүйлөм, анын түзүлүшү, анда коюлуучу

тыныш белгилер. Илимий стилде аткарылуучу практикалык иштереге мүнөздөмө. Доклад жазууга машыгуу. - берилген теманын же окулган чыгарманын негизинде доклад жасатып көнүктүрүү; - жазган докладынын тезисин түздүрүп үйрөтүү; - расмий иш кагаздарынан өз алдынча мүнөздөмө, токтом (жыйналыштын), отчет жаза билүүгө көнүктүрүү;

Предмет аралык байланыш. Тарых, география, химия, адабият окуу китептеринде, расмий-иштиктүү стилде багыныңкы байланыштагы жана аралаш татаал сүйлөмдөрдүн грамматикалык белгилери боюнча айырмачылыктарына, алардын түрлөрүнө жана маанилик катыштарына карата талдоо.

Бул программада 2-3-4- чейректе илимий жана иш кагаздар стилин грамматикадан кепке багыттап окутуу пландалган, окутуунун жоопкерчилиги мугалимге калтырылган.

10-класстын 2-чейрегинде илимий, публицистикалык стилдер менен кептин түрлөрүнүн карым-катышы, 3-чейректе иш кагаздар стили, **Программа, Устав** менен таанышуу, Илимий стилде аткарылуучу практикалык иштерге түшүнүк. **Реферат. Конспект. Цитата**, 4-чейректе Публицистикалык стилде аткарылуучу практикалык иштер тууралуу түшүнүк. **Интервью. Репортаж** берилген.

11-класста **5-11-класстарда өтүлгөн материалдарды системалаштыруу жана жалпылаштыруу (20 саат)** бөлүмүндө дилбаян, эссе жаздырып көнүктүрүү менен: Кептин стилдери боюнча билимин системалаштыруу жана жалпылаштыруу. Кептин түрлөрү жана кептин стилдеринин карым-катнашы (кептин ой жүгүртүү менен илимий жана публицистикалык стилдин байланышы).

Кептин түрлөрү боюнча машыгуу иштери: - илимий стилдеги тексттен ой жүгүртүү кебинин элементтерин таап, алардын өз ара карым-катнашын далилдөө, тандоо, аныктоо. Расмий жана расмий эмес иш кагаздары боюнча

билимдерин системалаштыруу жана жалпылаштыруу. Публицистикалык стилде аткарылуучу практикалык иштер тууралуу түшүнүк. **Портреттик очерк. Макала.** Илимий стилде аткарылуучу практикалык иштерге түшүнүк. **Библиография. Конспект. Реферат.** менен аяктайт. Бул практикадан-теорияга багытталган принцип менен окутулат, же окуучуну коомго даярдоодо мугалимден илимийлүүлүк принциби менен бирге фронталдык, б.а. жалпы жана жеке формаларды оптималдуу айкалыштырып окуучуга дифференциалдуу жана жекече мамиле жасоо ыкмасын колдонууну талап кылат. Эгерде, талапка ылайык билим алган окуучу кеп стилдери боюнча толук даярдыктан өттү дегенди билдирет.

5-9-класстарда кыргыз тилин окутуунун **жалпы милдеттери**, программада белгиленгендей, төмөнкүлөр:

- таанып-билүүчүлүк,
- жүрүм-турумдук,
- баалуулук.

Таанып-билүүчүлүк – окуучуну эне тилинин өз жашоо-турмушундагы, коомдогу, ишмердигиндеги орду менен маанисин так аныктап билүүгө үйрөтүү менен эне тилин дүйнөнү таанып-билүүнүн каражаты жана чындыкты чагылдыруунун, ошондой эле башка окуу предметтери боюнча билим алуунун *куралы* катары колдонууга көнүктүрөт. Тил жана кеп, тил жана аң-сезим, тил жана ойлоо, тил жана маданият түшүнүктөрүнүн ажырагыс биримдигин жеткиликтүү түшүндүрөт. Кыргыз тилинин фонетикалык системасын лексико-фразеологиялык байлыгын, грамматикалык түзүлүшүн, орфографиялык, пунктуациялык жана орфоэпиялык эрежелерин практикалык негизде өздөштүрүп, өз кебинде колдонууга үйрөтөт. Окуучуну эне тилинин тил бирдиктеринин маанисин жана функцияларын толук аңдап билүүгө, эне тилиндеги кубулуштарды, фактыларды талдай алууга үйрөтүү менен оозеки жана жазуу кебиндеги кыргыз адабий тилинин нормаларын сактоого машыктырат.

Жүрүм-турумдук - окуучуну кеп ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрүн (угуу, окуу сүйлөө, жана жазуу) сүйлөшүү, баарлашуунун ар кандай чөйрөлөрүндөгү кептик жүрүм-турумдук маданиятын толук билүүгө жана колдонууга үйрөтөт. Ар кандай чөйрөдө жана тематикада оозеки-жазуу түрүндө сабаттуу сүйлөө-жазуу маданиятына үйрөтүү менен өзүнүн оозеки жана жазуу кебин өз алдынча текшере алууга, сын көз менен карап, аны дайыма өркүндөтүү жөндөмүнө ээ кылат.

Баалуулук - окуучуну эне тилин улуттук улуу дөөлөт, сыймык, маданият катары кабыл алып, аны тарыхый-руханий мурас деп таанып, аны менен сыймыктанууга, коргоого жана колдонууга көнүктүрөт. Эне тили аркылуу улуттук баалуулуктарды, жалпы адамзаттык рухий дөөлөттөрдү өздөштүрүүгө, барктап-баалоого үйрөтөт.

Ушундан улам, 5-9-класстарда кыргыз тилин эне тил катары окутуу үйрөтүүнүн *төмөнкүдөй негизги милдеттери* сунуш кылынат:

- окуучуларга кыргыз тилинин фонетикалык системасын, анын сөздүк кору менен байлыгын, грамматикалык түзүлүшүн, орфографиялык жана орфоэпиялык нормалары менен эрежелерин теориялык негизде үйрөтүү;

- окуучулардын сөз байлыгын өстүрүү – кыргыз тилин окутуунун негизги милдеттеринин бири, кыргыз тилинин сөз курамы лексика бөлүмдөрү менен байланыштыруу. Мында окуучулардын сөз байлыгын өстүрүү максатында сөздөрдүн, түшүнүктөрдүн лексико-семантикалык маанисин талдоо, синонимдерин, антонимдерин аныктоо, фразеологиялык айкалыштардын маанилерин чечмелөө; тааныш эмес сөздөрдү пайдалана билүү, диалектилик, говордук сөздөрдү ыктуу пайдалана алуу жана алар аркылуу ж.б. көндүмдөрдү калыптандыруу. Бул багыттагы иштерди аткаруу аркылуу окуучулардын сөздүк корун байытууга, сөзгө сергек мамиле кылууга, кыргыз тилинин байлыгын оозеки жана жазуу кебинде активдүү пайдаланууга үйрөтүү;

- кыргыз тилинин фонетика, лексика, морфология, синтаксис бөлүмдөрү

тыгыз байланыштуу өтүлөт. Мында сөздөрдөн сүйлөм түзө билүү, сөздөрдүн жана сүйлөмдөрдүн өз ара байланыштуу жолдорун өркүндөтүү, сөздөрдүн, сөз айкаштарынын, фразеологиялык айкалыштардын сүйлөм ичинде ордун, аткарган синтаксистик кызматын билүү жана алар боюнча жүргүзүлгөн машыгуу иштери аркылуу окуучуларды текст түзүүгө алдын ала даярдоо;

- байланыштуу кеп боюнча сабактарда окуучуларды ойду оозеки жана жазуу түрүндө эркин, логикалык ырааттуулукта байланыштуу, сабаттуу туюнта билүүгө үйрөтүү; алардын кеп түшүнүктөрүн өздөштүрүүгө, текст түзүү жана өркүндөтө билүүгө машыктыруу. Байланыштуу кептин темаларын фонетика, лексика, морфология, синтаксис, сөз жасоо, орфография бөлүмдөрү менен тыгыз биримдикте окутуу;

- кыргыз тилин терең урматтап, аны менен сыймыктанууга, анын тазалыгын, адабий нормативдүүлүгүн сактоого, андагы каражаттарды билгичтик, сезимталдуулук менен колдоно билүүгө шыктандыруу жана тарбиялоо; окуучуларды тилдин коомдук көрүнүш экендиги, коомдогу ролу, социалдык мааниси, анын өнүгүш мыйзам ченемдүүлүктөрү, анын ичинде кыргыз тилинин азыркы коомдогу орду жана өнүгүш багыттары тилдик өнүгүүнүн тарыхый шарттары, факторлору жөнүндөгү түшүнүктөргө ээ кылуу;

- окуучуларга тил, анын системалуулугу жана кеп жөнүндө зарыл болгон билимдерди берүү менен алардын оозеки жана жазуу кептериндеги орфографиялык жана стилистикалык нормалардын сакталышына өзгөчө көңүл бөлүп, кетирилген каталарды кетирбөөгө көнүктүрүү жана машыккандыктарын калыптандыруу;

- өз ойлорун орфоэпиялык нормалардын негизинде туура, так айтууга, ар түрдүү стилдеги тексттерди көркөм окуй алууга үйрөтүү;

- кептин, стилдин ар кандай түрлөрүнө мүнөздүү болгон тил каражаттарын бири- биринен айырмалай алууга, текст түзүүдө кетирилген кемчиликтерди таба билүүгө жана аларды түзөтүүнүн жолдорун, ыкмаларын

колдоно алууга машыктыруу жана ага калыптандыруу;

- текст түзүүдө ага катышкан сүйлөмдөрдүн мазмунун айтылып жаткан ойдун негизине карата туура багытоо менен, алардын (сүйлөмдөрдүн ортосундагы ойдун логикалуу өнүгүшүн, сүйлөмдөрдүн өз ара ички жана тышкы байланыштарынын стилдик нормаларын так сактоого көнүктүрүү);

- адабий тилдин нормаларын билгичтик менен өздөштүрүү, сөз байлыгын арттыруу, тилдин синонимдик катарларын, анын көркөм каражаттарын, өтмө маанилүү жана эмоционалдуу-экспрессивдүү пикир алышуунун баардык формаларында туура колдоно билүү менен окуучулардын логикалык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө жетишүү;

- интерактивдүү окутуу, проблемалуу окутуу, сынчыл ой жүгүртүү жана башка алдыңкы методикалык ыкмаларды пайдалануу.

Мектепте стилдерди окутуунун милдеттери:

1. Мектеп окуучуларында кеп байланышынын ар кандай шарттарында стилдердин колдонулушун изилдеген тил илиминин бир бөлүгү катары стилистика жөнүндө түшүнүгүн калыптандыруу.

2. Мектеп окуучуларын негизги стилистикалык түшүнүктөр (кептик стилдер, сүйлөшүү стили, көркөм стилдер, илимий стиль, расмий-иштиктүү стиль, публицистикалык стиль, көркөм адабияттын стили, стилистикалык боек, стилистикалык норма) жана ар кандай стилдеги тексттерде лексикалык бирдиктерди, сөз түзүүчү моделдерди, морфологиялык формаларды жана синтаксистик конструкцияларды колдонуунун өзгөчөлүктөрү менен тааныштыруу.

3. Окуучуларды кеп кырдаалын эске алуу менен сөздөрдү курууга үйрөтүү.

4. Кыргыз тилинин ар кандай баскычтарында стилистикалык синонимдерди колдонуу менен окуучулардын кептик жана грамматикалык системасын байытуу.

Окуучулардын кептик көндүмдөрүн өнүктүрүү жана жакшыртуу алардын кепте тилдик кубулуштарды пайдалануу өзгөчөлүктөрүнө көңүл

бурулган учурда, албетте, тилдин бардык бөлүмдөрүн окуу боюнча атайын кеп өнүктүрүү сабактарында жана кыргыз тили боюнча ар бир сабакта да жүзөгө ашырылат. Ошентип, стилистика фонетика, лексикология жана грамматика менен бир убакта жана параллелдүү окутулат.

Стилистиканы окутуунун максаты - мектеп окуучуларын белгилүү бир коммуникативдик максат-милдеттерди (ниеттерди) ишке ашыруу үчүн кеп байланышынын ар кандай кырдаалдарында, анын жашоосунун ар кандай формаларында кеп ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрүндө тилдин системасын колдонууга үйрөтүү. Бул максатка жетүү үчүн функционалдык стилдер менен байланышкан кеп маданияты боюнча иш болуп саналат. Ал адабий тилдин кептик түрлөрүн, адамдын ишмердүүлүгүнүн айрым чөйрөлөрүн, байланыштын шарттарына жана милдеттерине карата айтылган сөздүн мазмунун жана формасын тейлөөнү карайт.

Жалпы орто билим берүүчү мектепте стилистиканы изилдөө чоң таанып-билүүчүлүк жана тарбиялык мааниге ээ: окуучулардын тилди сезүүсү өнүгүп, сүйлөө жөндөмү, окуучунун интеллектуалдык, эстетикалык жана эмоционалдык чөйрөсү өркүндөйт.

Мектеп курсунда **стилистиканын орду** программа менен аныкталат.

(2009-ж. жана кийинки жылдардагы редакциялар), анда «кеп стили» түшүнүгүн калыптандыруунун жана кептин ар кандай стилдеринин үстүндө иштөөнүн төмөнкүдөй ырааттуулугу каралган:

5-класс (136 сааттын ичинен 16 саат берилет):

- Текст, анын мүнөздүү белгилери (тексттин тематикалык, маанилик, стилдик, грамматикалык бүтүн бирдиги) (2 саат);
- окуучуларды функционалдык стилдер менен тааныштыруу (Көркөм адабий чыгармалардан нерселердин сүрөттөлүшүнө байкоо жүргүзүү (3 саат), расмий-иштиктүү стиль, анын түрлөрү жөнүндө жалпы маалымат (расмий жана расмий эмес иш кагаздары (2 саат), расмий эмес иш кагаздарынын мүнөздүү белгилери (4 саат), үлгүнүн негизинде кулактандыруу, арыз, чакыруу билетин

жазууга көнүктүрүү(3 саат);

- Чыгармалардын (макала, очерк, көркөм чыгармалардын) аталышынын мазмунга ылайык тандалышын окуучуларга үйрөтүү (1 саат);

- адабий норманы байкоо жана аны туура колдоно билүү (1 саат).

6-класс (136 сааттын ичинен 11 саат берилет):

- окуучуларды “кептик кырдаал” (ким менен, кайсы жерде, кандай максат менен сүйлөшүп жатабыз), “кептин стилдери” түшүнүктөрү менен тааныштыруу;

- Стил жөнүндө түшүнүк (1 саат);

- Кептин оозеки жана жазма стили. Оозеки сүйлөшүү стилинин мүнөздүү белгилери (алгачкы маалымат) (1 саат);

- Көркөм стиль, анын мүнөздүү белгилери: колдонулуш чөйрөлөрү, колдонулуш тил каражаттары (лексикалык, морфологиялык, синтаксистик) (1 саат);

- Расмий эмес иш кагаздары (1 саат);

- Тил кат (1 саат);

- Ишеним кат (1 саат);

- Дарек (адрес) (1 саат);

- Телеграмма (1 саат);

- Кептин стилдери боюнча машыгуу иштери (2 саат);

- *Кеп маданияты.* Буйрук ыңгайдын расмий-иштиктүү стилде колдонулушунун мүнөздүүлүгү (1 саат).

7- класс (102 сааттын ичинен 16 саат берилет):

- **Кептин стилдери.** Көркөм стилге мүнөздүү тил каражаттары (кайталоо) (1 саат);

- Илимий стиль, анын мүнөздүү белгилери: колдонулуш чөйрөсү, тил каражаттары (лексикалык, морфологиялык, синтаксистик) (2 саат);

- Публицистикалык стиль тууралуу жалпы түшүнүк (1 саат);

- Расмий эмес иш кагаздары. Өмүр баян (1 саат);

- Мүнөздөмө (1 саат);

- Аннотация (1 саат);
- Түшүнүк кат (1 саат);
- Кептин стилдери боюнча машыгуу иштери (3 саат).
- Тууранды сөздөрдүн кептин көркөм жана оозеки стилдеринде мүнөздүүлүгү (1 саат).
- Сырдык сөздөрдүн мүнөздүү түрдө сүйлөшүү менен көркөм стилдерде колдонулушу (1 саат).
- Кыймыл атоочтордун кептин расмий-иштиктүү стилине көбүрөөк мүнөздүүлүгү (1 саат).
- Бөлүкчөлөрдүн оозеки жана көркөм стилдерге мүнөздүүлүгү (1 саат).
- Модал сөздөрдүн кептин кайсы стилдерине мүнөздүү экендигин аныктоо (1 саат).

8-класс (102 сааттын ичинен 18 саат берилет):

- **Кептин стилдери.** *Илимий стилге* мүнөздүү тил каражаттары жана андагы кептин берилиш өзгөчөлүгү (кайталоо) (1 саат);
- *Публицистикалык стиль:* колдонулуш чөйрөлөрү, колдонулуш милдеттери, кептин берилиш өзгөчөлүктөрү, колдонулуш тил каражаттары (лексикалык, морфологиялык, синтаксистик) (2 саат);
- Публицистикалык стилде аткарылуучу иштерге мүнөздөмө (1 саат);
- Макала (дубал газетага) (1 саат);
- Газеттик жана журналдык кабарлар (1 саат);
- Жаңылыктар (1 саат);
- *Расмий иш кагаздары.* Токтом (жыйналыш) (1 саат);
- Отчет (1 саат);
- Иш план (1 саат);
- **Кептин стилдери боюнча машыгуу иштери (2 саат).**
- Сүйлөмдөгү сөздөрдүн маанилик жана грамматикалык каражаттар аркылуу байланышын адабий нормада туура түзүү (1 саат);
- Буйрук сүйлөмдүн башка модалдык түрлөрүнөн айырмаланып, кептин

расмий-иштиктүү стилинде колдонулушу (1 саат);

- атама сүйлөмдүн кептин сүрөттөө түрүнө жана көркөм стилге мүнөздүүлүгү; алардын мезгилди, орунду, андагы буюмдарды, жан-жаныбарларды, жаратылыш кубулуштарын, айлана-чөйрөнү сүрөттөөдө негизги стилдик каражат катары колдонулушу (1 саат);

- Толук жана кемтик сүйлөмдүн кептин оозеки сүйлөшүү жана көркөм стилине мүнөздүүлүгү (1 саат);

- Бир өңчөй мүчөлөрдүн өз ара байламталар жана интонация аркылуу байланышындагы маанилик (стилдик) өзгөчөлүктөр (1 саат);

- Сүйлөмдүн этиштик баяндоочунун орун тартибинин эркин колдонулушундагы стилдик бөтөнчөлүктөр (1 саат).

9-класс (68 сааттын ичинен 13 саат берилет):

• **Кептин стилдери.** Публицистикалык стилдин башка стилдерден өзгөчөлүгү тереңдетип, кеңейтип кайталоо) (1 саат);

• Расмий-иштиктүү стиль, анын мүнөздүү белгилери: колдонулуш милдеттери, кептин берилиш өзгөчөлүктөрү, колдонулган тил каражаттары (1 саат);

• Расмий эмес иш кагаздары боюнча өтүлгөндөрдү тереңдетүү жана алардын татаал түрлөрүн (мүнөздөмө, токтом, отчет) өздөштүрүү (1 саат);

• Расмий иш кагаздары: мыйзам, указ, буйрук (1 саат);

• Илимий стилде аткарылуучу практикалык иштерге мүнөздөмө. Тезис (1 саат);

• доклад (1 саат);

- Кептин стилдери жана машыгуу иштери (1 саат).

- Обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөрдүн кептин ар түрдүү стилдерине мүнөздүүлүгү (1 саат);

- Киринди сөздөрдүн кептин илимий стилинде активдүү колдонулушу (1 саат);

- Сырдык сөздүн сүйлөмгө мүчө боло албаган башка сөздөрдүн (каратма, киринди сөздөрдүн) коштоосу менен айтылышы, сүйлөмдө кайталанып колдонулушу, анын стилдик мааниси (1 саат).

- Атоочтук жана чакчыл түрмөктөрдүн, негизинен, кептин бардык стилдерге орток тиешелүүлүгү (1 саат).
- Стилдик максатта баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдүн ордун өзгөртүп колдонуу (1 саат).
- Төл жана бөтөн сөздүн кептин көпкөм стилине, тике сөздүн бир түрү болгон цитатанын илимий стилге мүнөздүүлүгү. Тике сөздүн төл сөздөн мурда, кийин жана анын ортосунда жайгашуусунун стилдик өзгөчөлүктөрү (1 саат).

Кыргыз тилинин мектеп курсунда стилистиканы окутуунун мазмунун структуралоо концентризм принцибине ылайык жүзөгө ашырылат: көлөмдүү, татаалдыгы боюнча ар түрдүү материал предметти окутуунун ар кандай деңгээлдериндеги окуучулардын өздөштүрүүсүнүн психологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен окутуунун ар кандай курактык баскычтарында берилет. [59]

Өздөштүрүлө турган материалды баяндоонун концентризми, бир жагынан, окуу дисциплинасынын курамын жана структурасын чагылдырса, экинчи жагынан, мурунку баскычка салыштырмалуу кыйла татаал материалды окутуунун кийинки баскычында кароону болжолдойт.

Окутуунун стилистикасынын мазмунун структуралаштырууда концентризм принцибинин артыкчылыктары:

- стилистика боюнча теориялык маалыматтарга бир нече жолу кайтып келүү билимдин бекемдигин камсыз кылган алардын кайталанышын уюштурууга мүмкүндүк берет;
- мурда үйрөнүлгөн мазмунду кеңейтүү, тереңдетүү жана байытуу аны түзгөн элементтердин ортосунда жаңы байланыштарды жана мамилелерди түзүүгө мүмкүнчүлүк берет;
- стилистика боюнча өздөштүрүлүүчү окуу материалынын татаалдык даражасын жогорулатуу окуучулардын интеллектуалдык чөйрөсүн өнүктүрүүнүн кыйла жогорку деңгээлин стимулдаштырат.

Азыркы иштеп жаткан программага ылайык мектеп окуучулары тилдин иштешин үйрөнүшөт: кептик стилдерди (сүйлөө маселелери, баарлашуу шарттары, айырмалоочу өзгөчөлүктөрү, тилдик каражаттар), аларга мүнөздүү кептин жанрларын (мазмуну, композициясы, тилдик каражаттар).

Кыргыз тилин окутуудагы компетенттүүлүктөрдү аныктоодо кептик-ой жүгүртүүчүлүк ишмердүүлүктү эске алуу зарыл. Ал төмөнкү фазаларга ээ: мотив – максат – багыт алуу – пландаштыруу – ишке ашыруу – текшерүү;

Кептик ишмердүүлүк мезгилинде сүйлөөчүнүн грамматикасы жана угуучунун грамматикасы колдонулат; адамдын кеби анын дүйнө таанымын жана маданий деңгээлин чагылдырат.

Таблица 1. 2. Кыргыз тили предмети боюнча базалык билим берүүнүн компетенттүүлүктөрү. [92]

№	компетент түүлүк	билим, билгичтиктер	натыйжалар (көндүмдөр)
1	тилдик компетенттүүлүк	тилдин системасына ээ болуу, тактап айтканда, тилдин курулушу, тилдик нормалар, анын ичинде орфографиялык жана пунктуациялык нормаларды жөнгө салат	- тилдик бирдиктерди, тилдин системасындагы функциялары жана тексттеги ролу менен байланышта түшүнөт; - лингвистикалык бирдиктерди, функциялары, маанилери жана стилдери боюнча топтоштурат; - тилдик бирдиктердин синонимдештигин, структурасы, семантикасы жана стили боюнча айырмалайт; - кептин оозеки жана жазуу формаларынын өзгөчөлүктөрүн айырмалайт; - каралган орфограммалардын

			көлөмүнө жана пунктуациялык эрежелерге ылайык орфографиялык жана пунктуациялык көндүмдөргө ээ болот.
2	кептик компетенттүүлүк	кептик кырдаалдар жана тилдик нормаларга ылайык коммуникация ишке ашырылат, өзүнүн кептик мүмкүнчүлүктөрүн өркүндөтөт жана сөздүк корун байытат	- карым-катнаштын (коммуникациянын) максатына ылайык кептин предметин жана темасын түшүнөт жана белгилейт; - тексттеги биринчи жана экинчи маалыматтарды бөлүп көрсөтүп, аларды чындык менен салыштырат; - коммуникативдик мазмунуна ылайык тексттердин функционалдык-семантикалык типтерин, кептин ар кыл жанрындагы жана стилиндеги тексттерди айырмалайт жана пайдалана алат; - адабий тилдин (стилдердин) нормаларына, пикир алышуунун максатына (кептик кырдаалдарга) ылайык текст түзөт; - текстти ар кыл стилдик режимдерге (бир стилдеги текстти экинчи стилге айландыруу), түрдүү эмоционалдык жагдайларга (тондорго) ылайыктап кайрадан түзөт.
3	маданий компетенттүүлүк	тилдин улуттук-маданий	- коомдо жүрүм-турумдун нормаларына ылайык баарлашуунун

	мент- түүлүк	өзгөчөлүгүн эске алуу менен диалог жүргүзө билүүсү	катышуучусунун социалдык ролун өзүнө кабыл алат; - элдин маданий мурасынын маанилүү бөлүгү катары тилге жекече мамилесин билдирет; - кеп маданиятынын эрежелерине ээ болот.
--	-------------------------	--	---

Мектептин эне тили курсунда стилдерди үйрөтүү чоң мааниге ээ, анткени ал окуучуларга тилдин татаалдыгын түшүнүүгө жана аны натыйжалуу жана сабаттуу колдонууга мүмкүндүк берет. Тил стилдерин билүү окуучуларга тексттердин формасындагы жана мазмунундагы айырмачылыктарды түшүнүүгө, баарлашуунун ар кандай кырдаалдары үчүн туура стилди тандоого (мисалы, жазуу, окуу, сүйлөө ж.б.) жана ылайыктуу стилдеги тексттерди түзүүгө жардам берет.

Тилдин стилдик өзгөчөлүктөрүн мыкты өздөштүргөн окуучулар өз алдынча жазуу жана сүйлөө стилин түзө алышат, бул алардын кебинде, кайрылууларында, мамиле түзүүдө ишенимдүү, так, ой жүгүртүүсү ынанымдуу болууга мүмкүндүк берет. Мындан тышкары тилдин стилдерин жетишерлик өздөштүрүү алардын экзамендерди ийгиликтүү тапшырууга жардам берет, мындай критерийлердин бири-тилди ар кандай стилде колдоно билүү.

Демек, тилдин стилдерин талаптагыдай билүү мектептеги эне тил курсун милдеттүү түрдө өздөштүрүүнүн маанилүү элементи болуп саналат. Билим алууну гана эмес, биринчиден, тилдик сабаттуулукту, өз оюн тез, даана баарлашуу кырдаалына ылайык ар кандай жолдор менен билдирүү жөндөмүн калыптандырса, экинчиден, лингвистикалык компетенттүүлүктү, сезимтал, тил билгиликти, баамчыл, сөзмөр-чечендикти, руханий байлыкты калыптандырат.

Функционалдык стилдин беш түрүнүн ар бирине тиешелүү өзгөчө жанрында айтуучу угуучуга өз оюн, максатын түрдүү багытта түшүндүрө алат. Айтуучу угуучуга сүйлөшүүнүн чөйрөсү талап кылган стилди, ошол кырдаалдын бүтүндөй өзгөчөлүгүн эске алып маалыматты билдирет, ушунун өзү сүйлөшүү маданиятынын бир формасы болуп саналат. Адамдардын ортосундагы кандайдыр бир информацияны туюндуруу, таасирлентүү, жеткирүү муктаждыгы сүйлөшүүнү жараткан. Ал сүйлөшүү чөйрөсү деп аталган объективдүү жана субъективдүү факторлордун гармониялуу карым-катышынын негизинде ишке ашат. Ошондуктан ар бир баарлашууда сүйлөшүүнүн чөйрөсүнө, жагдай-шартына, социалдык аурага көңүл буруу, ал чөйрөлөрдүн өзгөчөлүгүнө, нюанстарына, талап-мүдөөлөрүнө назар салуу өзгөчө мааниге ээ.

Демек, стилистика сүйлөшүү процессинде тилдик каражаттар аркылуу информацияны жөн эле туюндуруу эмес, информацияны ар тараптан шаймашай, түшүнүктүү, таасирдүү, орундуу, жеткиликтүү, тилдик каражаттардын эң ийкемдүүсүн орду менен колдонуп, маанилик жактан терең, угумдуу кылып, стилдик нормаларга ылайык, ар бир сөздүн маанисин кылдат пайдалануу менен туюндура билүүнү үйрөтөт. Бул теориялык билимди практикалык стилистика ишке ашырат. Бүгүнкү күндө маданияттуу, мыкты сүйлөө ар бир адам үчүн зарыл, анткени адамдын сүйлөө маданияты анын жалпы маданиятынын күзгүсү болуп саналат. Тилди колдонуунун закон ченемдүүлүктөрүн эске алуу, сүйлөшүү чөйрөсү талап кылган тилдик каражаттардын ылайыктуусун, ийкемдүүсүн талдап-тескеп туура колдонуу жалпы эле дүйнө элдеринде мыкты өнөр, адам баласынын жалпы маданиятынын бир формасы катары бааланып жүрөт.

Профессор Т. С. Маразыков: “Ар бир адамдын көкүрөгү – алтын сарай, ар бир адамдын көңүлү – кызыл гүл”, – деген философиялык кредого токтолот. Стилистикада мына ушул философиялык кредо бекем сакталып, адамдын аброюна шек келтирбөө, башка бирөөнүн оюн, пикирин сыйлоо өзгөчө

мааниге ээ болот. Адамга дайыма жакшылык каалоо жылуу сүйлөөнүн негизги принциптеринин бири экендиги тууралуу айткан идеялары бардык жактан колдоого арзыйт. Чындыгында, Платон айткандай, “Бирөөгө бакыт каалаган адамдын өзү бакытка туш болот”. Демек, профессор Т. С. Маразыковдун пикири боюнча, стилистикалык көйгөйлөрдүн түпкүрүндө ыймандуулук, адамгерчилик, кең пейилдүүлүк, сабырдуулук, туруктуулук жана ийкемдүүлүк сыяктуу маданияттын көөнөрбөс үлгүлөрү камтылып турат. Бул жагынан алганда, стилистика адамдагы моралдык бийик сапаттарды калыптандырууда эбегейсиз зор орунда турат. Ал эми жогорку проблемалардын актуалдуулугу стилистикада көтөрүлгөн маселерди дыкаттык менен изилдеп, тилди структуралык планда гана эмес, аны функционалдык планда окутуп үйрөтүү проблемаларын күн тартибине коюп отурат. Ошол себептен стилистика маселеси эне тилинин тагдырына кайдыгер карабаган ар бир атуул үчүн маанилүү. Анткени ар бир адамдын жашоосунда адабий тилдин нормасында сүйлөө, өзүн курчап турган чөйрөдө башка адамдардын сөзүн угууда, айтылган маалыматты анализдөөдө, ошол эле учурда өзүнүн ой-пикирин угуучуга так, туура, түшүнүктүү, логикалуу, кырдаалга ылайык, маданияттуу, таасирдүү билдирүүдө, өз оюн, сөзүн сындай билүүдө да өтө маанилүү. Мындай көрүнүш ар бир адамдын кызмат абалына, социалдык статусуна карабай дайыма маанилүү болгондуктан, стилистиканын маселелери коомдо жашаган ар бир адам үчүн зарыл жана актуалдуу бойдон жашай берет.

Сүйлөшүү стилиндеги тексттер функционалдык стилдин башка түрлөрүндөгү тексттерге караганда тарыхый жактан байыркылыгы менен айырмаланып, маалыматтык жеткиликтүүлүк принцибинде түзүлөт. Азыркы учурда биз үчүн эң маанилүү талаптардын негизгиси кеп маданиятын функционалдык стилдин бардык түрлөрүндө талаптагыдай аткаруу менен коомдун өнүгүшүн шарттоо болуп саналат.

Жашоодо билим алуу – теориясы менен эмес, практикаланышы менен баалуу. Мектептен алган теориялык билим коомдогу ар кандай чөйрө менен

эриш-аркак байланышып, тарбиянын таасири, элдик нарк, маданият, көз караш менен жуурулуша аракеттенген учурда гана компетенттүүлүккө жетишет. Элдик педагогиканын үлгүлөрү илимийлүүлүк теориясы аркылуу жаңы муундун жан дүйнөсүнө мектеп партасынан өтөт, тарбияланат, калыптанат. Күндөлүк өтүлгөн лексика-грамматикалык материалдар ошол сабакка сиңирилип, сабактын дидактикалык үч максаты – максаттуу окутууну жүзөгө ашыруучу ички механизмдин милдетин аткарат.[78]

Кыргыз тили сабагы улуттук дөөлөттөрдү даңазалоочу, тил маданиятынын деңгээлин арттыруучу, тилдик карым-катыш байланыштар аркылуу коомдогу негизги максаттарды тейлөөгө үйрөтүүчү практикалык сабак катары балдардын идеологиялык көз караштарын калыптайт. Натыйжада элин, тилин, маданиятын сүйгөн мекенчил, башка элдер менен алака-катыш түзүүдө тил билгилиги арткан дипломат, келечегине позитивдүү караган жигердүү келечек ээлери тарбияланышат. Андыктан мектеп партасынан алган билимге өз учурунда маани берүү, келечек ээлерине туура багыт берүү окутуудагы негизги милдет болуп саналат.

1.2. Кыргыз тилинин стилистикасынын илимий жактан иликтениши

М. Горький тилди адабияттын негизги материалы, биринчи элементи, башкача айтканда, тилдин түзүлүшү, мейли, лексика, синтаксис ж.б. чыгармадагы образды, берүүчү идеяны түшүнүүнүн ачкычы, каражаты экенин белгилеп: «Тилдин тазалыгы, тактыгы үчүн болгон аракет – анын маданияты үчүн болгон аракет», [25]–деп жазган. Мындан биз шедевр чыгарма жазуу үчүн биринчи тил маданиятына жетишүү керектигин түшүнөбүз.

Көйгөйдүн илимий иликтенишин байыркы мезгилден баштап карасак, байыркы римдик ойчул Марк Туллий Цицерон (б.з.ч. 106-43-жылдар) “Чечен жөнүндө” деген трактатында чечендик өнөрдүн башкы белгилери катары кептик жагдайга (кырдаалга) маани берет, оратордун чыныгы талантынын көрсөткүчү катары аудиторияны тандоону, учурдагы жалпы жагдайды баалай алууну, угуучуну фактылар менен ишендирүүнү, жагымдуу кеп менен

угуучуга ырахат берүүнү угуучуну өзүнө баш ийдирүү деп эсептеп, жалпы жыйынтыкты жеңиш катары баалайт. Марк Фабий Квинтилиан (болжол менен б.з. 35-жылдары) Цицерондун стилистика жөнүндөгү теориялык жоболорун колдоп, аны байыткан жана тереңдеткен. Тактап айтканда, стилистика илими биздин замандын башталышында чечендик өнөрдүн базасында калыптанып, кеп маданияты да илим катары чечендик өнөрдүн кыртышынан тамыр жайган. Тил менен чечендик өнөрдүн катар каралышы стилистиканын милдетине, максатына ылайык келет, анткени тил, кептен барып чечендик өнөр чыгат. Мисалы, Демосфен – саясий риториканын атасы. Байдын уулу болуп, эрте жетим калып, мал-мүлкүн талап кетишкен. Анын биринчи кеби дал ошол алдамчы адамдарга арналып, сотто жеңишке ээ болгон. Ал бала чагында кекеч, чулдур болуп, үнү акырын чыккан. Өжөрлүгү, эмгекчилдиги, карандай мээнети менен мыкты кепке жетишкен. Мисалы, үнүн катуулатуу, чулдурун жоготуу үчүн майда таштарды оозуна салып, катуу аккан суунун боюнда декламацияларды, тексттерди кыйкырып айтып машыккан. Сол жак ийини кыймылдап тургандыктан, бурчка кылычты илип коюп, түз туруп сүйлөөгө көнүккөн. Чечендик өнөрүн соттук риторика менен баштап, кийин Афинанын коомдук-саясий жашоосуна аралашып, саясий риторикага кирип кеткен. Цицерон анын соттук чечендигине жогору баа берген.

Демосфен чечендер элитасынын алгачкы атактууларынын биринчи жылдызы аталып калган. Ал сүйлөгөндө сөздүн иретин бузбай, ар качан далилдүүчүкугандай сөз таап элди кумарланта, угуучуларга күчтүү таасир калтыра кыска сүйлөгөн чоң психолог болгон. Эл алдында сүйлөөгө атайын даярданып, үн, ымдоо, жаңдоого басым жасаган, “Кеби көркөм, мазмундуу, таасирдүү болуусу үчүн синонимдерди, метафораларды, метонимияларды ыктуу колдонгон. Анын негизги ыкмасы сүйлөп жатып тыным жасоо. Анын чечендигин ал түгүл душмандары да жогору баалашкан”. Буга Демосфендин жолун жолдогон Марк Туллий Цицеронду, Корнелий Тацит, Стаций Цецилийди кошсок болот. Байыркы Рим риторикасындагы белгилүү оратор,

саясатчы жана жазуучу Марк Туллий Цицерон жана анын «Оратор» деген чыгармасы бүткүл Европа элинин маданиятына күчтүү таасирин тийгизген. Эгер байыркы гректердин доорунда риториканын жетектөөчү идеясы же формуласы катары «ынандыра билүү искусствосу» («искусство убеждать») саналса, ал эми римдик кызыл тил теориясында эң негизгиси «жакшы сүйлөө искусствосу» биринчи орунда турган. Римде Грециядагыдай эле мамлекеттик иштер элдик жыйналыштарда, сенатта, сотто чечилип, ага ар бир адам катышууга укук алып, жыйналыштарда чечендикке салып сүйлөп, мамлекеттик жогорку кызматтарга көтөрүлүү көптөгөн римдиктердин ичинде катылып жаткан максат болгон. Ошол себептен Марк Туллий Цицерон италиялыктар үчүн атак-даңкка жетүүнүн төмөнкү эки жолун көрсөткөн: 1-жол - мыкты аскер башчысы болуу; 2-жол - эң мыкты ораторлук кепти үйрөнүү. Байыркы римдиктер да балдарынын келечекте алдыңкы инсандардан болуусу үчүн сенаторлордон, чечендерден окутушкан.

Ал эми кыргыз тилинин стилистикасынын башаты эмне деген суроого биз кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгы бай болгон макал-лакаптарынан мисал келтирели: «Өнөр алды - кызыл тил», «Жоого барсаң кесерди, доого барсаң чеченди ал», “Сөз билген адам таап сүйлөйт, билбеген адам каап сүйлөйт”, “Орундуу айтылган сөз – ок”, “Ок жарасы бүтөт, сөз жарасы бүтпөйт” ж.б. Муну менен катар ал акылдуу, зирек, көрөгөч, сезим-туюму эркин, эске тутуусу күчтүү болуп, өзүн кай жерде кандай алып жүрүүнүн, сөз жүйөөсүн таап, кеп түйүнүн эркин чечмелеп, табышмактатып ой ката, сын бере таамай сүйлөөнүн сырын мыкты ажыратып биле алышат. Тили менен адам сүйгүнчүктүү болгон, жаман да көрүнгөн. Эрди сактап, элди куткарган, ошондуктан “Тилден бал да тамат, уу да тамат” тыянагы чыгарылган.

Кыргыз элинин макал-лакаптарынан көрүнүп тургандай, кыргыз эли байыртадан эле сөздүн кудуретин баалай билген жана көркөм, маңыздуу, так, таасын жана чечен сүйлөгөн сөз чеберлерин урматтап сыйлаган. Азыркы

мезгилде дагы сөзгө чебер адамдарды кыргыздар абдан сыйлагандыгына далил болуп С.К. Рысбаевдин «Сөз жөнүндө дастан» чыгармасы эсептелет.

[78]

Кыргыз тилинин стилистикасы салыштырмалуу жаш илим. Кыргызстанда ХХ кылымда стилистика боюнча абдан терең изилдөөлөр болбосо да, изилдөө иштери болуп жаткан.

Кыргыз тилинин стилистикасы жөнүндөгү алгачкы маалыматтар эне тилибизди окутуу боюнча алгачкы окуу китептеринен башталат.

Кыргыз тилинин тарыхында сабатсыздыкты жоюунун негизги куралы катары иш кагаздарынын айрым түрлөрүн окутуудан башталып эне тилди үйрөнүүнүн маанилүү бөлүгү катары каралган. 1929-жылы С. Наматовдун «Сабатсыздык жоюлсун» аттуу китеби, 1935-жылы И. Арабаевдин чоңдорго арналган «Алиппеси» жарык көргөн, андан кийин И. Арабаевдин Х. Карасаев менен бирдикте түзгөн «Жаңылыгы» иш кагаздарынын айрым үлгүлөрүн (кат жазуу, ишеним кат, арыз, токтом) камтыган. С. Наматовдун китеби 1931-жылы кайра басылышында иш кагаздарынын үлгүлөрү дагы кошумчаланып (расписка, күбөлүк кат, ишеним кат) толукталат. Бул китеп кыргыз тилинин сабатсыздыгын жоюуда гана эмес, кыргыз тилинин жазуу формасын, анын ичинде иш кагаздарынын калыптанып өнүгүшүндө зор роль ойногонун белгилеп келебиз. Бул багыттагы иштер К. Бакеевдин чала сабаттуулар үчүн жазылган, 1934-жылы жарык көргөн «Эне тили» аттуу окуу китебинде андан ары улантылып, толукталат. Айталы, аталган окуу китебинин түзөтүлүп 1937-жылы үчүнчү жолу басылышында иш кагаздарынын үлгүлөрүн гана берүү менен чектелбестен, расписка, арыз, токтом эмне үчүн жана кандайча жазыларын кеңири түшүндүргөн.

Кыргыз тилинин стилистикасы боюнча иликтөөлөрдү Х. Карасаевдин **(Кыргыз ырларынын түзүлүшү жөнүндө // Советтик Кыргызстан, -1946, -№2)**, Б.М.Юнусалиев **(Отражение диалектных особенностей в санатах Молдо Нияза. // Тюркологические исследования (Сборник статей,**

посвященной 80-летию академика К. К. Юдахина) –Ф.: Илим, 1970, 48-72-бет) жана Б. Орузбаеванын (Адабий тилибиздин калыптанышында көркөм чыгармалардын тилине байланыштуу кээ бир маселелер. // Ала-Тоо, - 1959. №5.-115-122- беттер, 2-: Орузбаева Б.О. Кыргыз адабий тилинин жалпы элдик негиздери жөнүндө. -Ф.: Илим, 1968. 91-б.) эмгектери улантат. Бул эмгектер көркөм чыгармалардын тилине арналып, таза стилистикалык багытта болбогондугун айтууга болот.

1964-жылы Б. Керимжанованын “Кыргыз ыр түзүлүшүнүн кээ бир маселелери” аттуу эмгеги жарык көргөн. Б. Керимжанованын С.Жумадылов менен бирдикте жазылган “**Кыргыз поэзиясынын көркөм сөз каражаттары**» аттуу эмгегинде көркөм стилдин деңгээлинде айрым бир стилдик маселени чечүүгө аракет жасалган.[44]

К.Рысалиевдин “Кыргыз ырларынын түзүлүшү” аттуу эмгеги кыргыз ырларынын түзүлүш, уйкаштык, ыргак, поэтикалык интонация маселелерине арналып, кыргыз ырларынын табияты терең иликтөөгө алынат. Бул изилдөөнү кыргыз тилинин фонетикалык стилистикасын иликтөөгө алган изилдөөлөрдүн алгачкыларынын бири деп белгилөөгө болот.

1966-жылы филология илимдеринин кандидаты К. Кырбашевдин “**Алыкул Осмоновдун поэзиясынын тили**” аттуу монографиясы (-Ф.: Илим, 1966. -100б.) жарык көрөт. “Кыргызстан маданияты” журналынын 1968-жылдын 17-июлундагы санына “Тил жана поэзия” аттуу макаласы жарык көрөт.

1966-жылдын 10-ноябрындагы КПСС Борбордук Комитетинин жана СССР Министрлер Советинин «жалпыга орто билим берүүчү мектептердин иштерин андан ары жакшыртуунун чаралары жөнүндөгү» токтомуна ылайык кыргыз тилинин программасы кайрадан иштелип чыгат. Ал программада «Сөз маданияты жана стилистика» бөлүмү 9- класста киргизилип, аны окутууга 13 саат каралат. Ушул программага ылайык 1968-жылы IX- X класстары үчүн окуу китеби Э. Абдулдаев, Б. Орузбаева жана А. Жапаров тарабынан иштелип

чыгат. Сөз маданияты жана стилистика бөлүмү А. Жапаров тарабынан жазылып, ал материалдарга бир кыйла орун (30 бет) берилген. [5]

Эгерде 1960-жылдардагы кыргыз тилинин стилистикасын иликтөөнүн илимий- теориялык изилдениши А. Жапаровдун окуу китебиндеги маалыматтардын практикалык да, илимий да барк-баасы, кыргыз стилистикасынын калыптанышына аздыр-көптүр салымы бар экендигин айгинелеп турат .

Окуу китебинде берилген бул маалыматтар эч кандай тапшырмалар, суроолор менен коштолбостон, анда илимий-теориялык мазмун басымдуулук кылат.[3]

Профессор А. Жапаровдун “Сөз маданияты жана стилистика” (“Мугалимдер газетасы”, 1968, 17-август.), “Публицистика стили” (“Кыргызстан маданияты”, -1969, 12-февраль) аттуу макалалары жарыяланган.

1968-жылы Н.Т. Шаршеевдин “Көркөм адабияттын стилдик кээ бир бөтөнчөлүктөрү” аттуу макаласы “Кыргызстан маданияты” журналынын 24-июлдагы санынан орун алат.

А.Турсуновдун «Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү жөнүндө» эмгеги 1969- жылы жарык көргөн. Бул макалада окумуштуу кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдери тууралуу сөз кылган.

1974-жылы К.Рысалиевдин “Көркөм чыгарманын тили” аттуу макаласы “Эл агартуу” журналынын №9 санына жарыяланат.

1971-жылы кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдерин иликтөөгө алган профессор К.К.Сартбаевдин “Адабий тилдин стилдери” (**Сартбаев К.К. Адабий тилдин стилдери // Кыргызстан маданияты. - 1971, 13-октябрь.**) аттуу макаласы жарык көрөт. 1977-жылы басма сөз бетинен орун алган “Функционалдык стилдер жөнүндө” деген макаласында:

1. Функционалдык стилдерге илимий стилдерди кошпойт;
2. Ар бир стилдин коммуникативдик кызматын көрсөтөт.

Айрым стилдердин өз ара окшоштук белгилери белгиленет. Мисалы,

публицистикалык стиль кээ бир бөтөнчөлүктөрү жагынан көркөм чыгарманын стилин да кучагына ала тургандыгы, ал эки стилде тең тилдеги көркөм каражаттар пайдаланылгандыгы стилдик жакындыкты түзөт деп белгилейт [81]

Аталган макала А.Турсуновдун «Кыргыз адабий тилинин стилдик бөлүктөрү жөнүндө» аттуу макаласы менен үндөшүп турат.

К.Сартбаевдин бул макаласы кыргыз тилинин функционалдык стилдерин классификациялагандыгы жана стилдер ортосундагы айрым жалпылыктарды белгилегендиги менен баалуу.

1970-80-жылдарда кыргыз тил илиминде көркөм чыгармаларды көбүнесе лексико-стистикалык планда иликтөөгө алган газеталык жана журналдык макалалар арбын жазылды.[66

Ал эми стилистика илиминдеги негизги маселелердин бири болгон синонимдердин коннотациясы жана стилдик жактан жиктелиши жөнүндөгү иликтөө Б. Суранчиеванын диссертациясында каралат. Бул диссертация кыргыз тил илиминде синонимияга арналган алгачкы диссертациялык изилдөө болуп саналат. [85]

Кыргыз тилинин структуралык стилистикасынын түптөлүшүндө Ж. Мамытовдун иликтөөсү маанилүү роль ойногон. Анын «Көркөм чыгарманын тили» [Мамытов Ж. Көркөм чыгарманын тили. – Фрунзе: Мектеп, 1990. - 124б.], “Кыргыз тилиндеги неологизмдер” [Мамытов Ж. Кыргыз тилиндеги неологизмдер. - Фрунзе: Мектеп, 1966] аттуу эмгектери, көркөм чыгарманын тилине арналган макалалары [Мамытов Ж. Сүрөттөөнүн жандуу булагы // Кыргызстан маданияты. 24-март. 4-5-6-бет] кыргыз тилинин стилистикасындагы баалуу эмгектерден болуп саналат.

Расмий иш кагаздарынын тилдик жана стилдик өзгөчөлүктөрү, алардын тили, талабы жөнүндө Б. Закированын макаласында да сөз болот. [Закирова Б. Кыргыз тилиндеги официалдуу иш кагаздар стилинин кээ бир өзгөчөлүктөрү // Кыргызстан маданияты. - 1989. 10- декабрь. - 6-бет].

1983-жылы Кыргыз ССРнин Илимдер Академиясы тарабынан «Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү» аттуу макалалар жыйнагы жарык көрөт. Бул жыйнакта кыргыз тилинин функционалдык стилдеринин тилдик өзгөчөлүктөрү толук талдоого алынбаса да, стилистика маселесине арналган алгачкы мезгилдеги көзгө көрүнөрлүк эмгектердин бири болуп эсептелет.

1980-жылдардын аяк ченинен баштап стилистика маселесине тил илиминде арналып жазылган диссертациялык изилдөөлөрдө кыйыр түрдө болсо да токтолуп өтүү салтка айланат (Жалилов А. Лексико-стилистические особенности устаревших слов в романах Тугельбая Сыдыкбекова: Автореферат кандидата филологических наук. Баку, 1988-18б., Нуруев Т. Неопределенные личные предложения в киргизском языке: Автореферат кандидата филологических наук.-Ф., 1989, -25б., Аширбаев Т. Язык романа «Сломанный меч» Т. Касымбекова: Диссертация кандидата филологических наук – Ф., 1990, -52б., Өмүралиева С. Ч. Айтматовдун көркөм текстине лингвистикалык иликтөө. Б. 1999. -158-б.).

1990-жылдардын башында стилистикалык пландагы кандидаттык [Аширбаев Т. Язык романа «Сломанный меч» Т. Касымбекова: Автореф. канд. фил. наук - Фрунзе, 1990] жана докторлук [Усубалиев Б. Ш. Көркөм чыгармага лингво-стилистикалык иликтөө. Автореф: фил. ил. док. - Бишкек, 1994] диссертациялар корголот. Бул эмгектерде кыргыз тил илиминде көркөм текстке лингвистикалык иликтөө жүргүзүлүп, чыгармаларга стилистикалык планда анализ жүргүзүлгөн.

Кыргыз тил илиминде стилистика маселесине арналган дагы төмөндөгүдөй эмгектерди белгилеп көрсөтүүгө болот: С. А. Давлетов «Развитие стилей в современном киргизском языке» [Өмүралиева С. Тексттин семантикасы жана структурасы: Фил. ил. док. авторефераты. - Бишкек, 1999. - 45б.] (13), А. О. Орусбаев жана К.Т. Токтоналиеванын изилдөөлөрү [Давлетов С. А. Развитие стилей в современном киргизском языке. - Фрунзе, 1981.] (14) Аширбаев Т. «Кыргыз тилинин стилистикасы»

1-2-3-китептер, «Тилдик каражаттардын стилдик табияты», «Стилистиканын жалпы маселелери», Аширбаев Т. Кыргыз тилиндеги иш кагаздар. Ош: “Башат” фирмасы, 1994. 127б., Иманов А. Иш кагаздарынын үлгүлөрү. Каракол: 1999, -20б., Акматов Т., Аширбаев Т. Иш кагаздары, Аширбаев Т., Айбашова Т. Орто мектептерде иш кагаздарын окутуу. Бишкек: “Башат” фирмасы, 2002, 88б., Жапарова Б., Калыева Ө. А. Мамлекеттик жана расмий тилде иш жүргүзүү Бишкек: -2005, Айбашова Т, Кенжебаева А, Мураталиева У. Иш кагаздарын окутуу. Бишкек: - 2022.

Ал эми кыргыз тилинин стилистикасын окутуунун методикасы маселесине окумуштуулар 70-жылдардан бери кайрылып келе жатышат. Бул багыттагы алгачкы эмгек К.Сартбаевге таандык. [92]

Ал өзүнүн китебинде башталгыч класстын окуучуларынын кебиндеги стилистикалык каталарды классификациялап, аны жоюунун жолдорун көрсөтөт. Бул маселелерге арналган С. Кудайбергеновдун, А. Идирисовдун «Мектепте иш кагаздарын окутуунун методикасы» (Ф:1975), С. А. Давлетовдун Байланыштуу речь: негизги түшүнүктөр жана аларды окутууга карата методикалык сунуштар \\\ Мугалимдер газетасы. 1988, сентябрь-октябрь; Официалдуу-иштиктүү стиль жана аны мектептерде окутуу. Ф., Мектеп, 1990, «Байланыштуу речь» (мугалимдер үчүн методикалык колдонмо. Б., 1999) аттуу макалалары жана китептери, А. Имановдун «Иш кагаздарынын үлгүлөрү» (Каракол, 1992, 1999), Ж. А.Чымановдун «Байланыштуу кепти окутуунун негиздери» (Б.,1997) аттуу эмгектерди атап көрсөтүүгө болот.

Ошентип, кыргыз тилинин стилистикасы азыркы мезгилдерге чейин плансыз түрдө изилденип, анын теориялык маселелерине көп көңүл бурулбай келди. Орто мектептин программасына функционалдык стилистика гана киргизилип, структуралык лингвистика жөнүндө маалымат берилбеди.

Акыркы он жылдыкта гана стилистика маселесине кыргыз тил илиминде жетишээрлик көңүл бурулуп, теориялык багыттагы илимий изилдөөлөрдү, эмгектерди жараткан, кыргыз тилинин стилистикалык структурасынын

өзгөчөлүгүн далилдөөгө аракеттенген жаңы муундагы тилчи –окумуштуулар чыгып жатат. Кыргыз тил илиминдеги бул зарылдык кеч болсо да колго алынды. Ошондуктан биз алдыдагы теориялык жана методикалык изилдөөлөрдүн жыйынтыгы кыргыз тилин окутууну, изилдөөнү жаңы багытка бурат жана кыргыз тилинде стилистика маселесинин жогорку деңгээлде өнүгүшүн шарттайт деген ишенимдебиз.

Демек, стилистика маселеси дүйнөлүк тил илиминде, анын ичинде кыргыз тилинде да азыркы учурдагы эң актуалдуу маселелердин биринен жана өзүнчө изилдөөнү талап кылып турат.

Адабий тилдин функционалдык стилдери жөнүндө сөз болгондо, барынан мурда, анын негизги эки түрү: оозеки жана жазма формалары эске алынат»[67] Мында функционалдык планда артыкчылык адабий тилдин жазма формасына берилет. Анткени жазуу ар кандай тилдин нормаларын жаратат жана ал тилди адабий тилге айландырат. Жазуусуз адабий тил да, анын функционалдык стилдери да жашай албайт.

Жалпы адабий тилдин функционалдык стилдери дегенибиз анын нормага келтирилген системасынын чегинен чыкпай турган, белгилүү коомдук максатка жана колдонуу чөйрөсүнө жараша өз ара бири-биринен айырмаланышат. Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдерин алгачкы классификациялоо Б. М. Юнусалиевке таандык. Ал эми толук илимий маалыматты А.Турсунов бергендигин жогоруда айтканбыз.

XX кылымдын 60-жылдардын аягында кыргыз орто мектептеринин окуу программасында биринчи жолу функционалдык стилистиканын түрлөрү окутула баштады. [3]

Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдерин изилдөө иштери XX кылымдын 60-жылдарынан башталган. Изилдөөнүн алгачкы этабында кыргыз акындарынын жана жазуучуларынын чыгармаларынын тили лингвистикалык планда талдоого алынган. Демек, кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдери илимий негизде ар тараптуу классификацияланбай эле, кыргыз

тилиндеги тексттер негизинен, көркөм тексттер - көркөм стилдин материалы катары тандалган.

Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектептерде стилистиканы, анын функционалдык стилистикасын окутуу 1968-жылдан бери ишке ашырылып келе жатат жана кыргыз адабий тилинин беш стили окуу китебине киргизилген.

Ошондон бери орто мектептерде, атайын жана орто, жогорку окуу жайларында тил илиминин бир бөлүгү катары окутулуу менен өзүнө таандык болгон түшүнүктөрүн, категорияларын аныктоо, тактоо процессин башынан өткөрүүдө.

Орус стилистикасынын совет доорундагы баштоочусу В. В. Виноградов: “тилдин бардык областтарынын жана бардык ыкмаларынын пайдаланышы стилистиканын предметине кызмат кылат.” (**Виноградов В. В. Русская речь, её изучение и вопросы речевой культуры // Вопросы языкознания,-1961. №4, 12-бет.**). Ошондуктан стилистика маселеси – тил илиминде абдан актуалдуу маселелеринин бири.

Тил пикир алышуунун башкы каражаты болгондуктан, коомдо коммуникативдик кызмат аткарат. Сүйлөшүү процессинде тилдик каражаттарынын колдонулушу менен коммуникация процесси ишке ашат, ушул функцияда гана тилдин коомдогу кызматы аныкталат. Сүйлөшүү чөйрөлөрүн окумуштуулар стилдер деп аташса, илимий адабияттарда функционалдык стилдер деп аталары белгилүү. Функционалдык стилдер пикир алышуунун өзгөчөлүгүнө, коомдук ишмердүүлүккө жана коннотациялардын түрлөрүнө, стилдик белгилерине карай классификацияланган. Бул тууралуу окумуштуу Г. Я. Солганиктин: “Кайсы гана функционалдык стиль болбосун, анын өзүнө тиешелүү жанры болот. Ал сүйлөшүү чөйрөсүндө өзүнүн жанрына тиешелүү пикир алышууну туюндурат”, деген пикири бар. [79]

Кыргыз тилинин функционалдык стилдерин изилдөөдө окумуштуулар тарабынан методологиялык ката кетирилген. Бул ката алгач кыргыз тилинин структуралык стилистикасын изилдөөгө барып такалат, анткени булар тыгыз байланышта болуп, экинчиси биринчисинин логикалык уландысы болуш керек эле. Бирок бул маселе эми гана каралып жатат.

Кыргыз тилинин функционалдык стилдеринин алгачкы классификациясын Б. М. Юнусалиев түзгөн.

Кийинки эмгектер окумуштуу Т. Аширбаевге таандык: Кыргыз тилинин стилистикасы: стилистиканын жалпы маселелери. 1-китеп; Кыргыз тилинин стилистикасы: фонетиалык, сөз жасоо жана лексикалык стилистика. 2-китеп; Кыргыз тилинин стилистикасы: морфологиялык жана синтаксистик стилистика. 3-китеп; ж.б. эмгектерди жараткан, окуу китебине киргизген.

Кыргыз тилинин функционалдык стилистикасы жана стилдик түрлөрү жөнүндөгү толук илимий маалымат А. Турсуновго таандык, окумуштуу кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдерин бешке бөлөт: илимий, иш кагаздар, публицистикалык, сүйлөшүү жана көркөм стилдер.

А. Турсунов кыргыз тилиндеги беш стилдин реалдуу экендигин көрсөтүп, алардын тилдик белгилерине кыскача токтолот. Бул стилдер коомдо аткарган кызматы, ички жанрдык белгилери, тилдик каражаттарынын ар түрдүүлүгү, экстралингвистикалык факторлорунун өзгөчөлүктөрү менен биринен экинчиси кескин айырмаланат.

Функционалдык стилдин беш түрүнүн ар бирине тиешелүү жанрында айтуучу угуучуга өз оюн, максатын түшүндүрө алат. Бул учурда айтуучу угуучуга сүйлөшүүнүн чөйрөсү талап кылган стилди, ошол кырдаалдын бүтүндөй өзгөчөлүгүн эске алып маалыматты билдирүүсү зарыл. Ушунун өзү сүйлөшүү маданиятынын бир формасы болуп саналат. Адамдардын ортосундагы кандайдыр бир информацияны туюндуруу муктаждыгы сүйлөшүүнү жараткан. Ал сүйлөшүү чөйрөсү деп аталган объективдүү жана субъективдүү факторлордун гармониялуу карым-катышынын негизинде ишке

ашат. Ошондуктан ар бир сүйлөшүүдө сүйлөшүүнүн чөйрөсүнө көңүл буруу, ал чөйрөлөрдүн өзгөчөлүгүнө, нюанстарына, талап-мүдөөлөрүнө назар салуу өзгөчө мааниге ээ.

Демек, стилистика сүйлөшүү процессинде тилдик каражаттар аркылуу информацияны жөн эле туюндуруу эмес, информацияны ар тараптан шаймашай, түшүнүктүү, таасирдүү, орундуу, жеткиликтүү, тилдик каражаттардын эн ийкемдүүсүн орду менен колдонуп, маанилик жактан терең, угумдуу, стилдик нормаларга ылайык туюндура билүүнү үйрөтөт. Бул теориялык билимди практикалык стилистика ишке ашырат. Бүгүнкү күндө маданияттуу, мыкты сүйлөө ар бир адам үчүн зарыл, анткени адамдын сүйлөө маданияты анын жалпы маданиятынын күзгүсү болуп саналат. Тилди колдонуунун закон ченемдүүлүктөрүн эске алуу, сүйлөшүү чөйрөсү талап кылган тилдик каражаттардын ылайыктуусун, ийкемдүүсүн талдап-тескеп туура колдонуу жалпы эле дүйнө элдеринде мыкты өнөр, адам баласынын жалпы маданиятынын бир формасы катары бааланып жүрөт.

Ж. Мамытов кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдерине көркөм чыгарманын стилин кошпойт. Бул тууралуу окумуштуу оюн мындайча жалпылайт: «Адабий тилдин функциялык стилдеринин системасында көркөм адабияттын тили же кептин көркөм стили жөнүндөгү маселеге өзгөчө токтолуу керек. Орус стилистикасы боюнча адабиятта бул маселеге тиешелүү эки башка пикир бар. Окумуштуулардын бир тобу (А. Н. Гвоздев, А. И. Ефимов, Р. А. Будагов, М. В. Панов, М. Н. Кожина, И. Р. Гальперин ж.б.) көркөм адабияттын тилин адабий тилдин функционалдык стилдеринин системасына кошсо, В. В. Виноградов, В. Д. Левин баштаган башка изилдөөчүлөр аны жалпы улуттук адабий тилдин башка стилистикалык тармактары менен бир катардагы функционалдык стиль деп кароого каршы чыгышат. Биздин оюбузча, кийинки пикир чындыкка жакын». Бул пикир боюнча, көркөм стиль адабий тилдин функционалдык стили катары каралбайт. Натыйжада, ар кандай көркөм чыгарманын тили адабий тилден алыстап калган. Албетте, көркөм стилдин

өзүнө мүнөздүү тилдик жана тилдик эмес көптөгөн белгилери бар. Андай спецификалык белгилерди функционалдык стилдердин башка түрлөрүнөн да табууга болот. Мында көркөм стилдин кыргыз тилинин коомдук кайсы кызматын аткаргандыгы биринчи планга коюлушу зарыл. Биз маселени ушул өңүттөн карасак гана көркөм стиль кыргыз тилинин таасир этүү кызматын аткаргандыгы анык болот.

Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдерин К. К. Сартбаев изилдеген. Ал «Функционалдык стилдер жөнүндө» аттуу макаласында кыргыз адабий тилинин стилдерин коомдук-публицистикалык стиль (же публицистикалык стиль); 2) илимий-техникалык (же илимий стиль); 3) официалдуу документтердин стили (же официалдуу-иштиктүү стиль)» – деп бөлүштүрөт. [81] Аталган стилдердин ар бирине кыскача токтолот жана макалада автор сүйлөшүү жана көркөм стилдерди функционалдык стилдердин катарына кошпойт. Бул пикирге, албетте, биз кошулбайбыз.

Жогоруда белгиленгендей, кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдерин классификациялоодо А. Турсунов беш стилди, Ж. Мамытов төрт стилди, К. К. Сартбаев үч стилди бөлүп көрсөтүшөт. Биз изилдөөбүздө А. Турсуновдун классификациясын жетекчиликке алабыз.

Бул жагынан алганда, стилистика адамдагы моралдык бийик сапаттарды калыптандырууда эбегейсиз зор орунда турат. Ал эми жогорку проблемалардын актуалдуулугу стилистикада көтөрүлгөн маселерди дыкаттык менен изилдеп, тилди структуралык планда гана эмес, аны функционалдык планда окутуп үйрөтүү проблемаларын күн тартибине коюп отурат. Ошол себептен стилистика маселеси эне тилинин тагдырына кайдыгер карабаган ар бир атуул үчүн маанилүү. Анткени ар бир адамдын жашоосунда адабий тилдин нормасында сүйлөө, өзүн курчап турган чөйрөдө башка адамдардын сөзүн угууда, айтылган маалыматты анализдөөдө, ошол эле учурда өзүнүн ой-пикирин угуучуга так, туура, түшүнүктүү, логикалуу, кырдаалга ылайык, маданияттуу, таасирдүү, жагдайга жараша кыска же

талаптагыдай билдирүүдө өтө маанилүү. Мындай көрүнүш ар бир адамдын кызмат абалына, социалдык статусуна карабай дайыма маанилүү болгондуктан, стилистиканын маселелери коомдо жашаган ар бир адам үчүн зарыл жана актуалдуу бойдон жашай берет.

Сүйлөшүү стилиндеги тексттер функционалдык стилдин башка түрлөрүндөгү тексттерге караганда тарыхый жактан байыркылыгы менен айырмаланып, маалыматтык жеткиликтүүлүк принцибинде түзүлөт. Азыркы учурда биз үчүн эң маанилүү талаптардын негизгиси кеп маданиятын функционалдык стилдин бардык түрлөрүндө талаптагыдай аткаруу менен коомдун өнүгүшүн шарттоо болуп саналат.

Ошентип, кыргыз тилинин функционалдык стилдерин мектепте окутуу көйгөйүнүн илимий жактан иликтениши маселенин актуалдуу экендигин, биздин күнүмдүк сүйлөшүү, баарлашуу жана ишмердүүлүктөрдүн түрлөрүн аткарууда стиль жана стилистикалык маалыматтуулук абдан керектүү экендигин илимий өнүттөн тастыктады.

1.2. Кыргыз тилинин стилдерин окутуунун методикалык жактан иликтениши

Биз жогоруда белгилегендей, XX кылымдын 60-жылдарынын аягында кыргыз орто мектептеринин окуу программасында биринчи жолу функционалдык стилистиканын түрлөрү окутула баштады.[3]

Ошондон бери орто мектептерде, атайын жана орто, жогорку окуу жайларында тил илиминин бир бөлүгү катары окутулуу менен, өзүнө таандык болгон түшүнүктөрүн, категорияларын аныктоо, тактоо процессин башынан өткөрүүдө. Орус стилистикасынын совет доорундагы баштоочусу В. В. Виноградов: “тилдин бардык областтарынын жана бардык ыкмаларынын пайдаланышы стилистиканын предметине кызмат кылат”, – деп белгилейт [20] В. В. Виноградов стилистиканын предметин тилдин бардык деңгээлдеринен көрөт, ар кандай текстте, сүйлөшүүдө тилдик каражаттардын стилдик планда кызмат кылышы деп түшүнөт. Ал эми кыргыз тилинин стилистикасына көптөгөн изилдөөлөрдү жүргүзгөн окумуштуу профессор Т. Аширбаев:

“Стилистика илими – тилдик деңгээлдердин каражаттарынын стилистикалык мүмкүнчүлүгү, тилдин коммуникативдик кызматы, көркөм чыгармадагы тил бирдиктеринин эстетикалык маанилери, тексттеги кодировкалоо маселелери, поэтикалык кептин көркөмдүк өзгөчөлүгү сыяктуу маселелерди изилдөөгө алган тил илиминин бир салаасы” – деп аныктама берет.[14] Ошондуктан стилистика маселеси – тилдин теориялык илиминде гана актуалдуу маселелерден болбостон, методика илиминде да маанилүү болуп эсептелип, аны практикалык колдонууда да жогору маани берилет, турмуштагы орду такталат.

Кептин маданиятына жетишүүдө, байланыштуу кепти (оозеки жана жазуу кеп) өнүктүрүүдө тилдин теориялык негиздерин, аны практикада колдонуунун жолун көрсөткөн бөлүктөрүн (стилистика, кеп маданияты) терең билүү керек. Фонетика, лексика, морфология жана синтаксисти окутуу процессинде көрүнүктүү орунду стилдик билгичтиктерге жана кептин маданиятын өздөштүрүү көндүмдөрүнө жетишүү ээлейт. Ал адабий тилдин стилдерин туура колдонууга жетишүүгө, аны калыптандырууга жардам берет. «Стилистика жана кептин маданиятын окутуунун зарылчылыгы анын тилди үйрөтүүдөгү жыйынтыктоочу этап экендигинен келип чыгат». [76]

Стиль түшүнүгү тилдин коомдук кызматы менен тыгыз байланышта каралат. Тилдик ал кызматтар – пикир алмашуу, кабарлоо жана таасир этүү. Анын бул кызматтары адабий тилдин стилдеринин чегин белгилейт. Мисалы, сүйлөшүү стили тилдин пикир алмашуу кызматына, илимий жана иш кагаздар стилдери тилдин кабарлоо кызматына, публицистикалык жана көркөм стилдер тилдин таасир этүү кызматына көбүрөөк муктаж. [19]

Биздин оюбузча, мектепте функционалдык стилдерди окутуу төмөнкүдөй уюштурулушу керек:

- 1) Функционалдык стилдерге киришүү: окуучуларга функционалдык

стилдер деген эмне жана алар классикалык, романтикалык же сюрреализм сыяктуу башка стилдерден кандайча айырмаланары жөнүндө жалпы маалымат берилет.

2) Мисалдарды изилдөө жана талдоо: окуучулар функционалдык стилдерди колдонгон сүрөтчүлөрдүн эмгектерин изилдеп, талдашат. Алар бул сүрөтчүлөрдүн идеяларын, эмоцияларын жана билдирүүлөрүн стили аркылуу кантип жеткирерин талкуулашат.

3) Түс жана форма теориясы: окуучулар түс гаммасынын жана айкалыштарынын негизги принциптери, ошондой эле негизги формалар жана алардын идеянын чыгармасын кабыл алууга тийгизген таасири жөнүндө билим алышат.

4) Функционалдык стилдерди түзүүдө практика: окуучулар өз иштерин функционалдык стилде түзө башташат. Аларга чыгармачылык энергиясын колдонуп, мурунку сабактарда алган билимдерин бекемдөө үчүн ар кандай тапшырмалар же темалар берилет.

5) Сынчыл ой жүгүртүү: окуучулар өз иштерин жана башкалардын иштерин талкуулашат, анализдейт. Алар ар бир жумушта жаккан же жакпаган нерселерди айтып, өз ой-пикирлерин жана аргументтерин фактылар менен негиздей алышат.

6) Экскурсиялар жана көргөзмөлөргө баруу: мектеп музейлерге жана галереяларга экскурсияларды уюштура алат, анда окуучулар чыныгы көркөм чыгармаларды көрүп, мугалим менен талкуулай алышат.

7) Өз алдынча иштөө: окуучулар өздөрү тандаган долбоорлордун үстүндө иштеп, функционалдык стилде өз жөндөмдөрүн өнүктүрүүнү уланта алышат. Окутуучу функционалдык стилдерди тереңирээк изилдегиси келген окуучуларга кошумча материалдарды сунуштайт жана колдоо көрсөтө алат.

Функционалдык стилдерди окутуу интерактивдүү болушу керек экенин эстен чыгарбоо керек, ошондо окуучулар өз алдынча изилдеп, ошол стилдин ичинде чыгармачылыгын билдире алышат.

Мектепте функционалдык стилдерди окутууда ишмердүүлүктүн төмөнкү **формаларын** колдонуу керек:

1) **Лекциялар**: мугалим функционалдык стилдин принциптери, негизги мүнөздөмөлөрү жана анын ар кандай тармактарда колдонулушу жөнүндө сүйлөшө алат. Материалды окуучулар үчүн түшүнүктүү жана кызыктуу берүү максатында лекциялар чыныгы турмуштук мисалдар менен коштолушу зарыл.

2) **Практикалык сабактар**: окуучулар конкреттүү көйгөйлөрдү чечүүдө функционалдык ыкмаларды колдонууга мүмкүндүк берген тапшырмаларды аткарууга чакырылат. Бул программалоо, маалыматтарды талдоо, алгоритмдерди иштеп чыгуу, ж.б. милдеттери практикалык мааниге ээ жана реалдуу жашоодо колдонулушу үчүн маанилүү болушу зарыл.

3) **Топтук долбоорлор**: окуучулар функционалдык ыкмаларды колдонууну талап кылган долбоорлордо, топтордо иштей алышат. Бул текст түзүү, оюнду иштеп чыгуу, план жазуу ж.б. Топтук долбоорлор окуучуларга командада иштөөгө, пикир алмашууга жана көйгөйлөрдү биргелешип чечүү жолдорун табууга жардам берет.

4) **Дискуссиялар жана семинарлар**: окуучулар менен функционалдык стилдердин ар кандай аспектилерин талкуулоо, функционалдык ыкмаларды колдонуу мисалдарын талдоо, анализдөө жана өз ойлору жана идеялары менен бөлүшүү сунушталат. Дискуссиялар жана семинарлар окуучуларга материалды тереңирээк түшүнүүгө, суроолорду берүүгө жана өз алдынча изилдөөнү улантууга мүмкүндүк берет.

5) **Изилдөө иши**: окуучулардан функционалдык стилдер боюнча изилдөө жүргүзүү, ар кандай тексттерди талдоо жана изилдөө, натыйжаларды талдоо жана жыйынтык чыгаруу сунушталат. Изилдөө иши окуучуларга өз алдынча иштөө, сынчыл ой жүгүртүү жана илимий методдорду жана ыкмаларды колдонуу көндүмдөрүн өнүктүрүүгө жардам берет.

6) **Долбоордун көйгөйлөрү**: функционалдык стилдерди колдонуу менен

окуучулардан конкреттүү маселелерди же көйгөйлөрдү чечүү сунушталат. Бул процессти оптималдаштыруу үчүн план түзүү, татаал маселени чечүү үчүн алгоритмди иштеп чыгуу ж. б. болушу мүмкүн.

Мектепте функционалдык стилдерди үйрөтүүдө төмөнкү **окутуу методдорун** колдонуу сунушталат:

1) **Практикалык иш-чаралар:** окуучуларга анализди жана көйгөйлөрдү чечүүнү талап кылган тапшырмаларды жана долбоорлорду аткартуу аркылуу функционалдык стилдерди практикалык колдонууга мүмкүнчүлүктөр берилет.

2) **Топтук долбоорлор:** окуучулар функционалдык стилдерди колдонуп долбоорлорду иштеп чыгуу жана ишке ашыруу үчүн топтордо иштей алышат. Бул байланыш жана кызматташуу көндүмдөрүн өркүндөтүүгө өбөлгө түзөт.

3) **Изилдөө жана өз алдынча изилдөө:** окуучуларга өз алдынча изилдөө жана функционалдык стилдерди үйрөтүү мүмкүнчүлүктөрү берилет. Алар өз долбоорлорунда жана тапшырмаларында жаңы түшүнүктөрдү жана ыкмаларды изилдеп, колдоно алышат.

4) **Оюн технологиясы:** функционалдык стилдерге байланыштуу оюн технологияларын жана тиркемелерди колдонуу окуучуларга бул түшүнүктөрдү жакшыраак түшүнүүгө жана колдонууга жардам берет.

5) **Портфолио:** окуучулар функционалдык стилдерди түшүнгөндүгүн жана колдонулушун көрсөткөн иштеринин портфолиосун түзө алышат. Бул алардын прогрессине көз салууга жана жетишкендиктерин чагылдырууга мүмкүндүк берет.

6) **Долбоордук тапшырмалар:** окуучуларга конкреттүү көйгөйлөрдү чечүүдө же белгилүү бир көндүмдөрдү калыптандырууда функционалдык стилдерди колдонууну талап кылган долбоордук тапшырмалар берилиши да мүмкүн.

7) **Пикир жана баалоо:** окуучуларга үзгүлтүксүз кайтарым байланыш

берилип, алардын ишин баалоо керек, ошондо алар көндүмдөрүн жана натыйжаларын жакшырта алышат. Туура сыздоого жана сыналууга, сынды туура кабыл алууга, сындан тыянак чыгара билүүгө көнүгүшөт.

Ошондой эле ар бир окуучуга функционалдык стилдерди үйрөтүү үчүн эң натыйжалуу иштеген окутуу ыкмаларын колдонуу менен өзгөчөлүктөрүн жана муктаждыктарын эске алуу маанилүү.

Мисал катары зат атооч менен этишти практикада функционалдык стилдин өңүтүндө мектепте кантип окутуу керектиги жөнүндө сөз кылалы.

Улуттун урааны, дили, жан дүйнө байлыгы – анын тили. Кыргыз тили мамлекеттик тил макамына ээ болгонуна отуз жылдан көп убакыт өткөнүнө карабастан, учурда тилдин практикалык маанисине талаптагыдай көңүл бурулбай келе жатканы айлана-чөйрөбүздөн байкалып келүүдө. Мындай шартта ар бир тилдин күйөрман адиси элдин маданияты, келечеги, билим деңгээли жана улуттук интеллектуалдуулугунун жаңыланышы үчүн аз да болсо өз салымын кошуусу атуулдук парзы болмок. Андыктан тил үйрөнүү, терең билип чыгуу үчүн тилибиздин окутулуу деңгээлин жогорулатуу максатында орто мектепте тилдин бирдиктеринин өзгөчөлүктөрүн, лексика-семантикалык маанилерин жана стилистикалык боёктуулугун айкалыштыра окутуу иши бир канча натыйжалуу. Бирок мектеп программасында фонетика, морфология, синтаксистин майда бөлүктөрү класс көлөмүнө жараша кыска жана чектелүү берилет. Ал эми мугалимдин китептегини гана түшүндүрүү иши окуучунун тил жөнүндөгү билиминин түптөлүшүнө жетишсиздик кылат. Анткени китеп окуучу үчүн жазылган. Ал эми мугалим жөнөкөйлөтүлгөн кошумча теориялык билимдерди окуучуга тиешелүү мисалдар менен жеткирүүгө аракеттенүүсү зарыл.

Мектепте тилдин ар бир бөлүмү чоң бөлүмдүн майда бөлүктөрү түрүндө өзүнчө окутулуп калат, бирок ал окуучуну тилдик кызыгуудан алыстатат. Бул учурда тилдин бөлүктөрүн бири-бирнен бөлбөө керек. Байкалбаганы менен

жаштардын өз тилин үйрөнүүдөн качуусунун негизги себеби да ушул деген ойдобуз.

Мектеп программасында тил бөлүктөрүн бир бүтүн организм катары алып, алардын бири-бирине болгон карым-катышын, аткарган кызматын, өзгөчөлүгүн, тилдин бардык бөлүмдөрүндөгү маанисин класс көлөмүн, билим деңгээлин эске алып, окуучулардын психикасына шайкеш келген ыңгайлуу мисал, көнүгүүлөр менен окутуу иши системалуу, жеткиликтүү берилсе, тилдин окутуудагы ордун, коомдогу милдетин терең түшүнүп, окуучулардын тилден качуу көйгөйү чечилмек.

5-класста сөз түркүмдөрүн окутууда алардын лексикалык мааниси жана категориялар менен өзгөрүшү жөнүндөгү алгачкы түшүнүк берилет. [63] Ал эми 6-класста сөз жасоонун үч жолу (морфологиялык, синтаксистик жана лексика-семантикалык) берилген, андан сөз түркүмдөрүнө өтөт.[95] Бул учурда окутуу процессинин системалуулук принцибин колдонууга туура келет.

Сөз түркүмдөрүн окутууну, адегенде эле, кыргыз тилиндеги сөздөрдүн жалпы жонунан маани берүүчү, өзгөчө жана кызматчы сөз түркүмдөрү деп үч чоң топко бөлүп, алардын жалпы саны, бөлүнүшүнүн себептери, айырмачылыктары жөнүндө маалымат берип, андан соң ар бир сөз түркүмдөрүнө жекече бөлүнгөн сааттар окутулат.

Зат атоочтун грамматикалык маанисин стилистикалык негизде окутуу

Зат атоочту окутууну баштаганда, биринчиден, анын лексикалык мааниси, түзүлүшү, энчилүү жана жалпы ат экендиги, конкреттүү жана жалпылыгы такталат, экинчиден, морфологиялык белгиси – жөндөлүшү, жакталышы, сан категориялары менен өзгөрүшү, башка сөз түркүмдөрүн жасоо, же зат атоочтун башка сөз түркүмдөрүнөн жасалуу жолдорун, мүчө уланганда, жөндөлгөндө өзгөрүшү тууралуу сөз болот. Үчүнчүдөн, зат атоочтун синтаксистик кызматын, сүйлөм ичиндеги ордун, маанисин гана

үйрөтүп чектелбестен, класс көлөмүн эске алып, анын стилистикалык маанисине көңүл буруп кетүү зарыл. Мындай аракетин менен мугалим окуучуну сөздү кең чөйрөдө колдонуусуна, сөз байлыгынын өсүшүнө, сезимталдыкка, тапкычтыкка багыттайт. Ошондо баланын дүйнөгө болгон көз карашы, ойлоосу кеңейип, маани берүүчү ар бир сөздүн тыбыш менен мүчөдөн айырмаланып, үч мааниге ээ болорун байкайт.

Зат атооч сөздөрдө өзүнө тиешелүү төмөнкүдөй үч маанини ажыратат:

1. Лексикалык маани: “жинди” деген сөздү алсак, “акыл-эсинен ажыраган адам”.
2. Грамматикалык мааниси: зат атооч, жөнөкөй, жалпы ат, жекелик сан, атооч жөндөмөсүндө, жандуу жана конкреттүү зат.
3. Стилистикалык мааниси: кимдир бирөөгө карата сүйлөшүү стилинде үч түрдүү мааниде: а) эркелетүү, же тамашалашуу (*сөз мааниси үстүртөн*), б) кемсинтүү, же кордоо (*түз маанисине жакындап*), в) түз мааниде (*акыл-эсинен ажыраган адам*) колдонулат.

Демек, буга чейин сөздүн эки гана маанисин билген окуучу эми үчүнчү – стилистикалык маани жөнүндө түшүнүк алат. Эгер мугалим окуучунун сөз өнөрү жөнүндөгү кызыгуусун арттыра алса, башка сөздөрдүн да стилистикалык маанисине өз алдынча ой жүгүртүп, ар түрдүү жагдайдагы маанисин таап, кебинде пайдалана баштайт. Ошентип, стилистика окуучунун сүйлөө жана жазуу маданиятындагы жаңы чөйрөгө багыттап, кебин өнүктүрөт жана андагы тилге болгон терең сезимталдуулукту ачат, колдонуу чөйрөсүнүн кенендигин жаратат.

6-класста “Сөз жасоо жана орфографияга” 16 саат берилген. Анын ичинен “Сөз жасоонун морфологиялык жолуна” 6 саат бөлүнөт. Уңгуга сөз жасоочу мүчөлөрдүн уланышы аркылуу жаңы сөздүн жасалышындагы мүчөнүн өзгөчөлүгүнө карап, сөз жасоочу мүчөлөрдүн төрт түрү үйрөтүлөт. Ал эми мүчөлөрдүн маанилик өзгөчөлүгүн, кайсы сөз түркүмүн жасашы жөнүндө нагыз түшүнүк берүүгө канчалык аракет жүргүзүлсө да,

окуучулардын көпчүлүгү түпкү маанисине жеткилең түшүнбөй, жаттоо менен гана чектелгендиги белгилүү. Мында уңгу түрүндөгү сөз кайсы жөндөмөдө эле, мүчө улангандан кийин, туунду формага келгенде, кайсы жөндөмөдөгү сөз пайда болгонун аныктоо үчүн мүчөлөрдүн өз ара айырмачылыктарын салыштырмалуу мисалдар менен тактап көрсөтүү керек. Буга төмөнкүдөй мазмундагы көрсөтмө курал сунушталат:

1. Атоочтон атооч жасоочу; манас + чы, үчү + лык = үчүлүк.
2. Атоочтон этиш жасоочу; от + кор, оюн + ла = ойно, ат + ла = атта.
3. Этиштен атооч жасоочу; ач + кыч, өткөр + гыч = өткөргүч.
4. Этиштен этиш жасоочу; кош + ла = кошто, карма + ыш = кармаш. [104]

Эске салуучу дагы бир нерсе, сөз мүчөлөрүн (сөз жасоочу, сөз өзгөртүүчү жана форма жасоочу) өзгөчө белгилер менен белгиленбей, жөн гана сызыкча менен бөлүп көрсөткөн учурлар да учурап, айрым учурларда (олимпиадада) ажырым пикирлер кездешип жүрөт. Негизинен, сөз мүчөлөрүнүн туруктуу шарттуу белги менен көрсөтүлүшү да чоң мааниге ээ. Сөз жасоочу мүчөлөр калпакча (), сөз өзгөртүүчү мүчөлөр төрт бурчтук (), форма жасоочу мүчөлөр жарым төрт бурчтук (), тилибизде сейрек колдонулуучу приставкалар (м; бейадеп) жарым тик бурчтук, негиз жарым тик бурч белгилери менен белгиленерин тил сабагындагы морфологиялык талдоо учурунда белгилүү нукка салуунун өзү да жоопкерчиликти талап кылат.

Тилекке каршы, орто мектептин окуу программасында сөз жасоо стилистикасы киргизилбеген, бирок бул багыт ар бир сөз түркүмүнүн “морфологиялык жол менен жасалышы” деген тема менен бирдикте каралат. Кээде сөз жасоо стилистикасы сөз болуп жаткан сөз түркүмдөрүнүн морфологиялык белгиси катары каралып гана тим болгон учурлар да кездешпей койбойт. Анда окуучу сөздүн коомдогу чыныгы накта мүнөзүн түшүнбөй, кептин стилдик өзгөчөлүгүнөн кабарсыз калат. Ошондуктан ар бир сөз түркүмүнүн морфологиялык жол менен жасалышында мүчөнүн стилистикалык маанисин кошо үйрөтсө, окуучунун ойлоосу, кеби, стилдик

баамчылдыгы жана сезимталдыгы кошо өнүгөт. Алсак, “Зат атоочтун жасалышы” деген темада зат атоочтун морфологиялык (*ашпоз, арабакеч*), синтаксистик (*таш бака, темир жол*) жана лексика-семантикалык (*уюл, борбор, шоола*) жол менен жасалышы окутулат. Зат атоочтун морфологиялык жол менен жасалышында мүчөлөр стилистикалык жактан жиктелет, башкача айтканда, ар бир мүчө боёктуулукка (кошумча мааниге) ээ болушу, ал мүчө уланган сөздөр функционалдык стилдердин бирине же бир тобуна тиешелүү болуп, кайсы биринде колдонууга жарабай калышына сөз түркүмдөрүнүн жасалуу жолундагы мүчөлөрдүн касиетине карай адабий тилдин жазуу стилдеринин өзгөчөлүктөрүнө ылайык колдонулууга жарамдуулугун практикалык мүнөздө бирге кароого туура келет. Стилистикалык боёктуулукка ээ болгон мүчө (урматтоо, кемсинтүү, тамашалоо, ж.б.) кандайдыр бир кошумча мааниге ээ болот.

- **ке;** энеке, жеңеке (урматтоо мааниси)
- **чек;** иничек, келинчек (кичирейтүү жана урматтоо мааниси)
- **кай;** балакай, кичинекей (эркелетүү, кичирейтүү мааниси).

Мындай субъективдүү баалоочу мүчөлөр кыргыз тилинде өтө көп. Алар уңгунун маанисине да, сүйлөмдүн контекстине да оң же терс маани киргизе алат. Алсак; - *поз* ээрчибес, же өзгөрбөс (сенек) мүчө делет, стилистикалык жактан бир канча мааниге ээ:

1. Орток маани; *ашпоз, илимпоз, өнөрпоз*.

2. Кемсинтүү, маскарлоо мааниси; *кумарпоз, бекерпоз, ж.б.* [10]

Демек, маани берүүчү сөз түркүмдөрүнүн морфологиялык жол менен жасалышын окутууда белгилүү бир критерий катары ачык стилистикалык боёктуу сөз жасоочу мүчөлөрдү пайдаланып, сөз жасоо стилистикасынын өзгөчөлүгүнө дагы токтолуп өтүү мугалим үчүн ыңгайлуу болсо, окуучу үчүн түшүнүктүү, кызыктуу. Деги эле сөз жасоо стилистикасын ар бир грамматикалык бөлүмдүн сөз жасоо ыкмаларында бирге карап, окуучулардын тилдик жана кептик көз карашын, ойлоосун жана аң-сезимин жогорулатуу –

азыркы учурдун тил сабагына коюлган негизги талаптардын бири. Ал гана эмес, тил сабагында сөз болуп жаткан тема жөнүндө проблемалуу жагдай түзүп, ага туура, бирок ар түрдүү стилде жооп берүүнү талап кылуу менен да сөздүн стилистикалык маанисин, жооптордун синонимдештигин таптырса, сөз, ойлоону өстүрүүнүн бир ыкмасы болорунда шек жок. Учурда коом жаңыланган сайын тилибиздин ар тараптуу өсүп, байып турушу, кадрларыбыздын сапаттуу даярдалышы улуттук тилдин дүйнөлүк өнүккөн тилдердин катарынан орун алышына аз да болсо салым кошот.

Этиштин грамматикалык категорияларын кеп стилдеринин талаптарына ыктап окутуу

Маани берүүчү сөз түркүмдөрүнүн ичинен этиштин категориялары кеп стилдеринде көбүнчө орток мааниге ээ. Ошондой болсо дагы категориялардын ички маанилеринде стилдердин талаптарына дал келбеген өзгөчөлүктөрү туш болот. Грамматикалык категориялардын ички өзгөчөлүктөрүндөгү стилдик касиеттерин кеп стилдеринин талаптарына ылайыктап колдонуу стилистикалык сабаттуулукту калыптайт.

Этиштин ыңгай категориясы сүйлөөчүнүн жеке көз карашын, кыймыл-аракетин, чындыкка болгон катышын аныктайт, б.а., сүйлөөчүнүн айтмакчы болгон оюндагы субъективдүү маани этиштин ыңгай категориясы аркылуу ишке ашырылат. Бул **баяндоо, буйрук, тилек, ниет, шарт** түрүндөгү модалдык маанилер менен берилет. Этиштин мамиле категориясына караганда, ыңгай категориясы стилистикалык мүмкүнчүлүктөргө бир топ бай болот.

Баяндагыч ыңгай жак, чак категорияларынын көрсөткүчтөрү аркылуу ишке ашат. Чак, жак категорияларынын көрсөткүчтөрү нагыз, өз маанилеринде колдонулса, (*мисалы, сессия болот*) кепте стилистикалык орток мааниде келет, бул учурда көбүнчө *илимий жана иш кагаздар стилдеринде* керектелет. Ал эми адабий тилдин башка стилдеринде кептик жагдайга ылайык пайдалануу масштабы кең.

Буйрук ыңгай стилдик жактан аны уюштуруучу каражаттар 1-жактын көптүк түрүнүн мүчөсү-**алы**, экинчи жактын жекелик түрүнүн мүчөлөрү - **гын, - гының, - ыңыз** жана көптүк санынын-**гыла**, үчүнчү жактын-**сын** мүчөсү. Бул формалар менен уюшулган этиш сөздөр, I жактын II, III жакка буйрук берүү маанисин туюнтат. Буйрук ыңгай жогорудагы морфологиялык каражаттар менен гана уюшулбастан, лексикалык формада, экинчи жактын жекелик саны уңгу түрүндө (*кел, тур, бар*) да болот. Кээде II жактын жак мүчөсүз этишке **-чы** мүчөсү жалгануу менен (*келчи, барчы*) кескин модалдуулук да күчөтүлөт. Бирок жогорудагы формалардын стилистикалык керектелүү масштабы бирдей эмес. Экинчи жактын жекелик санын уюштуруучу мүчөлөрү (**- гын, - гының, - ыңыз**), көптүк саны (**- гыла**), I жактын (**- алы**) мүчөлөрү уюштурган буйрук ыңгай этиштер сүйлөшүү стилинин белгилерине ээ болуп, көбүнчө көркөм стилге мүнөздүү.

Үчүнчү жактын **-сын** мүчөсү аркылуу уюшулган буйрук ыңгай китеп жана сүйлөшүү стилдерине бирдей мүнөздүү. Расмий – иштиктүү стилдин эң негизги өзгөчөлүгү болгон императивдүүлүктү камсыз кылуу – буйрук ыңгайдын **-сын** мүчөсүнө таандык. Мындай буйрук жеке адам тарабынан эмес, бүтүндөй бир уюмдун же мамлекет тарабынан иштелген буйрук, указ, токтом, көрсөтмөлөр сыяктуу иш кагаздарында пайдаланылат. Бул мүчө негизи ойду туюнтуучу сөздүн курамында, туюк мамиленин мүчөсү менен кабаттала келиши шарт. Ошондуктан иш кагаздарына мүнөздүү: *...бошотулсун, ... жарыялансын, ... дайындалсын, табылсын*, ж.б. канцеляризмдерин түзөт: *Колу жука үй-бүлөлөргө айыл өкмөтү тарабынан жардамдар көрсөтүлсүн; Эл өкүлдөр палатасы токтом кылат:*

Үчүнчү жактын **- сын** мүчөсү кептик жагдайда сүйлөшүү боёгун алып, (*... ишенесиңби?*) божомол, күмөн маанилерине ыктайт.[14] Бул учурда сүйлөшүү стилине мүнөздүү болот.

Демек, буйрук ыңгайдын –**сын** мүчөсүнүн кептик жагдайын ар тараптуу кароо буйрук ыңгайдын стилистикалык маанисинин масштабдуулугун шарттайт.

Ниет ыңгайдын –мак мүчөсү уюштуруп (кээде –макчы түрүндө), кепте сүйлөшүү стилинин маанисине ээ. Ошондой болсо да айрым эркин формада даярдалуучу иш кагаздарында (арыздын түрлөрүндө, доо арызда) пайдаланылат.

Шарттуу ыңгайдын көрсөткүчү –**са**. Башка ыңгайларга салыштырганда стилдик боёктуулугунун өнүккөндүгү менен айырмаланат. Бул айырмачылыгы шарттуу ыңгайдын грамматикалык маанилери менен да тыгыз байланышып, мезгилдик, орун, өлчөм, салыштыруу, карама-каршы жана себеп шарттуулук маанилерде келип, китеп стилинин боёктуулугу басымдуулук кылат. Сүйлөшүү стилинде кеңири колдонуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Каалоо, сурануу, өкүнүү (*ошондой болсо гана*) маанилеринде келип, көркөм стилге таандык болсо, шарттуу ыңгайдын тике маанисинде (*жыйынтык 50% жогору болсо*) илимий жана иш кагаздар стилине ыктайт, бирок сейрек кодонулат: *Акчаны өз убагында кайтарып бере албасам, кечиккен күнүмө 10 пайыздан кошуп беремин. (түшүнүк каттан).*

Этиштин жак категориясы функционалдык бардык стилдерде кеңири керектелип, ойду берүүдө аракеттин кайсы жак тарабынан аткарылганын аныктап көрсөтөт. Иш кагаздар стилинде этиштин 3-жагынын мүчөсү активдүү. 1-жактын таандык мүчөсү арызда, билдирүүдө (суранам, билдирем, суранабыз) керектелет. Этиштин 3-жагы күмөн, же божомол маанилеринде келген **-сын** формалары (... *угун калбасын*), тилек жана ниет ыңгай этиштер (**-гай +эле, -мак, -макчы**) иш кагаздарында дээрлик колдонулбайт.

Иш кагаздар стилинде 1-жак этиштердин жекелик жана көптүк сандарда толук жакталышына жол коюлат. 2-жак этиштин сылык формасы (сиз, сиздер) жана 3-жак этиштер активдүү колдонулат. Этиштин жактарынын кыскарган формалары (*келгем, баратасың*) жак мүчөлөрдүн синонимдери антонимдик

катышта келген татаал этиштер (келди - келбеди), эки башка семантикага ээ болгон этиш сөздөрдүн бир бүтүндүккө, мисалы, баяндоочко бириктирилген формасы (... *барамын дедим барамын*), баяндоочтун курамындагы этиштин кош сөз түрүндө кайталанышы (... *бийлегени - бийлеген*) кыргыз тилинин иш кагаздар стилине мүнөздүү эмес.

Иш кагаздар стилинде этиштин туунду формаларынын колдонулушу да бир кылка эмес. Мисалы, **-ып** мүчөлүү чакчыл, атоочтуктун, баяндоочтун курамында келиши же анын баяндоочтук милдет аткарышы иш кагаздарында калыптанып бүткөн. Мисалы: *Конференцияга катышып, алган маалыматтарыма ынандым. (Билдирүүдөн)* Ал эми кыймыл атоочтор чакчыл жана атоочтуктарга салыштырмалуу иш кагаздарында сейрек колдонулганы менен айырмаланат.[11]

Чак категориясы - этишти башка сөз түркүмдөрүнөн айырмалаган негизги категориялардын бири. Чак категориясы – кыймыл-аракеттин аткарылуу мезгилин, учурун жана убакыттын кыскалыгын же созулушун көрсөткөн негизги категория. Сүйлөшүү, көркөм стилдерде баяндоонун оптималдуу ыкмаларын жаратып, стилистикада этиштин чактарынын синонимдештигин пайда кылат, чактык маанилерди кеңейтет. Адабий тилдин функционалдык стилдеринде кептик талапка ылайык орток мааниде колдонула берет.

Этиштин чактары маанисине карай үчкө бөлүнүп, ар бири өз алдынча лексикалык жана морфологиялык өзгөчөлүктөргө ээ. Ошону менен катар ар бир чактын мезгилдик жана мейкиндик өзгөчөлүктөрү териштирилип, алар кептик жагдайга жараша ылганып колдонулат.

Учур чак этиштер кыймыл-аракет сүйлөп жаткан учурда болуп жатканын жана ал кыймыл-аракеттин канчага созуларын, жалпы мүнөзүн да кошо туюнтат. Бирок иш кагаздар стилинде этиштин учур чагы бир топ пассивдүү. Мындай өзгөчөлүккө капыскы жана адат өткөн чактар, келер чактын бардык түрлөрү мүнөздүү.

Учур чактын **-ууда** формасы кыймыл-аракеттин бир топ убакыттан бери аткарылып жатканын жана узакка чейин аткарылуу мүмкүндүгү бар экендигин билдирет. Китеп стилине, көбүнчө анын жазма түрүнө мүнөздүү болот: *Жаңы кармалган балыктын жаши этинен беш бармак жасоо эл ичинде көптөн бери болуп келүүдө. Ош облустук стоматология бирикмесинде жасалма тиш салуунун жаңы ыкмалары колдонулууда. (Билдирүүдөн).*

Ал эми **-ууда** мүчөсүнүн стилистикалык мүмкүнчүлүгү **-ып келет** формасы менен синонимдешип, ал сүйлөшүү стилинин маанисине ыктайт: *Ошондон бери бул жердин аты Көк- Дөбө аталып келет. (уламыштан).* Бул формадагы этиштик чак маанилер айрым адабияттарда учур-келер чак этиштер деп да белгиленет.

Дагы бир китептик кептин белгилерине, б.а., орток мааниге ээ болгон учур чак этишти уюштуруучу мүчө **-ты**. Бул мүчөнүн кызматына окшош өзгөчөлүк жак мүчөлөрдүн чакчылдын **- а** мүчөсү менен биримдикте келишинин натыйжасында жасалган учур чак этиштерде да сакталат.

Тилибиздеги **жатат** жардамчы этиши да учур чакты уюштуруп, кыймыл-аракеттин бир канча убакытка созуларын билдирет. Бул көмөкчү этиш чакчылдын **- а, - ып** мүчөлөрү менен катар келет.

Үч тутумдан турган (**- а, жат, ат**) учур чак этиштин экинчи бөлүгү **жат** сүйлөшүү стилинде көбүнчө түшүрүлүп айтылат (*келатат, баратат*). Бул татаал компоненттин толук түрү (*келе жатат, бара жатат*) илимий жана иш кагаздар стилинде, б.а., кеби кыска, тили так өзгөчөлүктөрдү талап кылган тилдин стилдеринде пайдаланылат. Ал эми татаал компоненттердин кыска түрү синтаксистик синонимияда чоң орунга ээ. Стилистикада кептик жагдайда ылганып пайдаланылат да , лексикалык жактан маанилик айырмачылык болбойт (*келатат – келе жатат*), иш кагаздар, илимий стилде тандалып колдонулат.

Өткөн чак этишти уюштуруучу грамматикалык каражаттар **-ды, -ган, -чу, -ыптыр** мүчөлөрү. Бул мүчөлөр өткөн чак этишти лексика-морфологиялык жактан жиктеп, өз ара төрткө бөлүп кароого туура келет.

1. Айкын өткөн чак этиштер грамматикалык маанилери боюнча, негизинен, кепте орток мааниде колдонулат, мүчөсү **-ды**. Функционалдык стилдердин баарында кеңири керектелет. Илимий, иш кагаздар, публицистикалык стилдерде тактык маанинин талабына ылайык өткөн кыймыл-аракеттин жылы-айы, зарыл болсо күнү менен такталат: *“Өткөн жылы күз айларында Ош шаарынын 3021 жылдык мааракеси өткөрүлдү”* деген сүйлөмгө караганда *“2021-жылдын 3-5-октябрында Ош шаарынын 3021 жылдык мааракеси өткөрүлдү”* деген сүйлөм, биринчиден, китептик боёктуулукка ээ болсо, экинчиден, окуянын өткөнүн айкын, так, ишенимдүү көрсөтүп, стилдик ачыктыкты пайда кылат, сүйлөшүү жана көркөм стилден кескин айырмалап турат.

Тилибиздеги байыркы өткөн чак этиштерди – **ды** мүчөсүнө **эле, экен** жардамчы сөздөрү катар келип жасалып, сүйлөшүү стилине гана мүнөздүү болот. Анткени мындай этиштерде кыймыл-аракетке карата ар түрдүү субъективдүү маанилер камтылып, ишенимдүүлүк күңүрттөнөт. Мисалы: ***Барын кечип шаарга кетип калсамбы дедим эле.***

Өткөн чак этиштин байыркы түрү субъективдүү (болжолдуу) маанилерди камтыгандыктан көбүнчө сүйлөшүү жана көркөм стилге ыктайт. Бул стилдерде **эле, экен** жардамчы этиштери эркин керектелип, (кээде – **ды** мүчөсү менен катар, айрым учурларда жардамчы сөздөр өз алдынча), түрдүү субъективдүү маанини жаратат. Ошондуктан мындай субъективдүү маанилер иш кагаздар стилинин боёгуна жооп бербей, тескерисинче, стилистикалык жактан маанини бошоңдотот. Мисалы, ***панда көрсөтүлгөн иш-чаралар 93% га аткарылды. Панда көрсөтүлгөн иш-чаралар 93% га аткарылды эле.***

Бул сүйлөмдүн маанисинен көрүнүп тургандай, биринчи сүйлөмдө ой ишенимдүү, биринчи жактын, б.а., автордун көз карашы ишенимдүү айтылды. Ал эми экинчи сүйлөмдө **эле** жардамчы этиши сүйлөмдөгү стилистикалык маанини бошоңдотуп, автор өзүнө ишенбөөчүлүк мамилесин билдирип, күмөндүүлүк жаратат.

Ойду арсар, бошоң билдиргендиктен **эле, экен** жардамчы этиштери так, кыска, далилдүү ойду талап кылган илимий жана иш кагаздар стилинде көп керектелбейт. Себеби бул жардамчы этиштер өткөн чакты уюштурууда активдүү кызмат аткарганы менен стилистикалык жактан субъективдүү маани басымдуулук кылып, көркөм, сүйлөшүү жана публицистикалык стилдерде көп пайдаланылат. Ошондой эле **экен, эле** жардамчы этиштери өткөн чактын башка түрлөрүн уюштурууда да (*болчу эле, болгон экен, болуптур экен*) активдүү керектелип, стилистикалык маанини кеңейтет.

Демек, иш кагаздарында көбүнчө айкын өткөн чактын негизги мүчөсү – **ды** көп керектелет. Бирок **эле, экен** жардамчы этиштери такыр колдонулбайт деп кескин айтуу да болбойт, анткени эркин түрдө жазылуучу арыздын түрлөрүндө, пикир, тергөө иштеринде жазылуучу түшүнүк каттарда ж.б. бейрасмий иш кагаздарында керектелишине чек жок: *Көрсөтмө берилген эле (арыздан). Келишимдин негизинде 10 тонна буудай тапшырылган экен (доо арыздан). Жабырлануучу биздин үйгө тез-тез барып турчу эле (тергөөнүн түшүнүк катынан) ж. б.*

Ал эми расмий иш кагаздарында айкын өткөн чактын – **ды** мүчөсү гана окуянын айкындыгын аныктап турат. Жардамчы сөздөр дээрлик колдонулбайт.

Айкын өткөн чактын функциясы көбүнчө көркөм стилде стилистикалык кеңири мүмкүнчүлүктө берилет. Себеби көркөм жана сүйлөшүү стили кептин бай сырларын түрдүү жагдайда говор, диалектилер менен бирдикте ачуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Иш кагаздар жана илимий стилдин тили калыпка салынган супсак тил болгондуктан, мындай мүмкүнчүлүктөн пайдалана албайт.

1. Жалпы өткөн чак этиштин жөнөкөй формалары (*болгон*) кепте орток мааниде колдонулат. Ал эми татаал формалары кыймыл-аракетке ар кандай (*болжол, шектүүлүк- туулган экен, барган эле*) маанилерин туюндуруп, көркөм жана сүйлөшүү стилдерине ыктайт.

2. Капыскы жана адат өткөн чак этиштер модалдык маанилерде болгодуктан, кепте дээрлик сүйлөшүү стилине тиешелүү деп мүнөздөлөт.

Жалпы жана айкын өткөн чак формасындагы этиштер көбүнчө токтомдордо, справкаларда, тил кат, өмүр баяндарда кездешет: ... *иштеп кеткендиги анык (справка), ... туулган, ...бүткөн (өмүр баян), ... күбө болгонмун (түшүнүк кат), ... алдым (тил кат) ж.б.*

Келер чак этиштер кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурдан кийин болорун билдирип, маанисине карай экиге бөлүнөт.

Айкын келер чакта кыймыл-аракеттин аткарылышы шексиз, айкын болот да, эч кандай кошумча модалдуулук керектелбейт. Кыймыл-аракеттин анык аткарылышы көрсөтүлгөндүктөн стилистикалык жактан орток мааниде болот.

Айкын келер чакты чакчылдын - **а**, - **й**, - **е** мүчөлөрү менен жак мүчөлөр уюштурат: *2021-жылдын 12-13- майында спорт сарайында “Аралаш” куудулдар театрынын концерти болот (рекламадан).*[105]

I жак II жак мүчөлөрүнө караганда III жактын жак мүчөсү айкын өткөн чакты уюштурууда активдүү колдонулат да, иш кагаздар стилинде көп кездешет. Иштиктүү стилде этиштин чактарынын ичинен айкын келер чак басымдуу колдонулуп, көпчүлүк тексттерде мазмун жагынан алдыда боло турган кыймыл-аракетти гана эмес, болуп жаткан кыймыл аракети да сөзсүз ошондой болуу, буйруу элементи менен бирдикте туюнтат жана учур келер чактык мааниде колдонулат: *Эл депутаттарынын Кеңеши туруктуу комиссияларды шайлайт, аткаруучу жана тескөөчү, ошондой эле өздөрүнө отчёт берүүчү башка органдарды түзөт.* (Кыргыз Республикасынын Конституциясы).

Арсар келер чак этиште кыймыл-аракеттин келечекте болорун же болбосун күмөн билдирип, айтылуучу ойго модалдуулук киргизет. Ошондуктан көркөм, публицистикалык, сүйлөшүү стилинин боёктуулугуна ээ. Иштиктүү стилдин мүнөзүнө такыр жакындашпайт. Кепте этиштин чактарынын синонимдештиги кеңири кездешип, сүйлөшүү жана көркөм стилдеринде колдонулат.

Этиштин ыңгай жана чак категориялары тилибиздеги бардык стилдерде көп колдонулары талашсыз. [9] Тилдин коомдук кызматынан этиш сөз түркүмүнүн ыңгай жана чак категорияларынын иш кагаздар стилинде белгилүү бир форманы чектүү, так, кыска берүүнүн ыгын шарттаган ыңгайлуу түрүн таап, аны иш кагаздарында шайкеш колдонуу –иштиктүү стилдин талабы, ошону менен бирге иш кагаздарынын тилин тактоону жана тазартууну жөнгө салат.

Тилдик категориялардын формалары коомдук зарылчылыктан улам жиктелип, анын стиль түзүүчү мүмкүнчүлүгү кептин кайсы бир жагдайында стилистикалык кызматына жараша аныкталат. Сөз болгон этиштин ыңгай, чак категориялары тилде негизги коммуникативдик байланыштын түрдүү шартын, кыймыл-аракеттин жагдайын кабарлоодо кеңири мүмкүнчүлүккө ээ болсо, б.а., түрдүү субъективдүү боёктуулукта келип, эмоционалдуу жана экспрессивдүү маанилерди кошо туюнтууга жөндөмдүү болсо, ушулардын ичинен иштиктүү стилге мүнөздүү түрүн аныктоо биздин негизги максат болду.

Ыңгай, чак категорияларынын объективдүү маанилерин жана аны уюштуруучу тил каражаттарынын иш кагаздарынын функциясына шайкеш керектелерин карап, иштиктүү стилде жогорку категориялардын лексика-грамматикалык жана семантика-стилистикалык маанилерине көңүл бурууга болот. Ошентип, этиштин чактары өздөрүнүн көп маанилүүлүгү жана синонимдештиги боюнча бири-биринен кескин айырмаланат. Иштиктүү

стилде колдонулушу боюнча этиштин учур чагы, өткөн чактын жалпы жана айкын түрлөрү, келер чактын айкын келер чагы басымдуулук кылат.

Ал эми ыңгай категориясынын баяндагыч, буйрук түрү активдүү, шартуу, ниет ыңгай түрү бир топ пассивдүү пайдаланылары байкалат.

Жогоруда белгиленген негизги максатыбыздын иш жүзүнө ашырылышы мугалимдин түздөн-түз милдети болуп саналат. Мектеп курсунда окутулуп жаткан кыргыз тили предметинде стилдердин жалпылыгын жана бөтөнчөлүктөрүн ажыратып кароо менен тил каражаттарынын өз ара байланышкан комплекстүү сапаттарын жана адистик деңгээлинен ачып көрсөтүү өзгөчөлүгүн мугалимдин коммуникативдик ишмердүүлүгү ишке ашырат. Өзгөчө кыргыз тил мугалимдеринин коммуникативдик потенциалдары алардын интеллектуалдуулугун, ички жана тышкы рухий дүйнөсүн, терең эрудициясын, маданиятын жана предметтик компетентүүлүгүн, мыкты прогрессчил тажрыйбасын чагылдырат. Булар аркылуу билим берүү окуучулардын таанып-билүүсү жана практикалык, кептик ишмердүүлүгү (окуу, угуу, сүйлөө, жазуу) башкарылып, коммуникативдик билимдери, билгичтиктери коррекцияланат.

Бул процесстерде кыргыз тили мугалиминин лингвистикалык, коммуникативдик жана методикалык компетенциялары, мамиле түзүүнүн педагогикалык стилдери, мотивациясы органикалык байланыштуулукта ишкердүүлүк менен жүзөгө ашырылат.

Мектеп окуучуларына канчалык деңгээлде интеграцияланган билим берилип, берилген маалыматты башка предметтер менен байланыштыра билишине багыт берилсе, балдардын тилге болгон кызыгуусу артат, билим алуу үчүн аракет пайда болот. Кеп стилдерин окутууда, биринчи кезекте, сөздөрдүн стилдик маанисин, сүйлөмдөрдүн стилистикалык жактан туура түзүлүшүн үйрөтүү кеп маданиятынын түптөлүшүнө салымын кошот. Балдардын тилдик түшүнүгү, аң-сезим, түшүнүгүнүн деңгээли канчалык жогорулаган сайын сөздүн маанисин, айтылуу жагдайын ылгап, кептин маани-

маңызын терең баамдап, сөздөгү интонация, басым, тонго да маани берип, айтылган ойду дилинде талдай баштайт. Ошондуктан орто мектепте тилди окутуудагы эң биринчи максат –кыргыз тилин интеграциялап окутууну тереңдетүү, сөз байлыгын, аң-сезимин, көз карашын, ойлоосун өнүктүрүүнүн жөнөкөй ыкмаларын усулдук чеберчилик менен өнүктүрүүгө чакыруу болот.

Ошентип, коммуникациялык потенциалдардын милдеттерин так аткаруу менен мугалимдин предмет боюнча теориялык, адистик базасынын деңгээли да аныкталат. Материалдын мазмунун жиктеп, мисалдар менен жеткиликтүү бере алуусу – бул мугалимдин усулдук ички даярдыгынын ишенимдүү акыбети. Мугалимдин сөзүнүн таасиринин күчтүүлүгү, интеграциялык мүмкүнчүлүктүн окуучулар тарабынан колдоого алынышы жогорку жетишкендиктерди камсыз кылат.

БИРИНЧИ БАП БОЮНЧА КОРУТУНДУ

Диссертациянын биринчи бабы “**Орто мектепте кыргыз тилинин стилдерин окутуунун жалпы маселелери**” деп аталып, анын “*Орто мектепте кыргыз тилин окутуудагы стилдерди окутуунун алган орду жана мааниси*” деген 1-параграфында функционалдык стилдердин жалпы эле тилди окутууда маанилүү ролу жөнүндө айтылат. Функционалдык стилдердин мааниси түшүндүрүлөт.

Биринчиден, функционалдык стилдер окуучуларга сүйлөө жөндөмүн өнүктүрүүгө жардам берет, кеп маданиятын өстүрөт. Окуучуларга расмий жазуу жүзүндө баарлашуу, ишкердик баарлашуу же сүйлөшүү стили сыяктуу ар кандай функционалдык стилдерди үйрөтүүдө балдар тилди ар кандай коммуникативдик кырдаалдарда колдонууну үйрөнүшөт. Бул аларга ишенимдүү жана тилде баарлашууга компетенттүү болууга мүмкүндүк берет.

Экинчиден, функционалдык стилдер окуучуларга тил коомчулугунун маданий түшүнүгүн өнүктүрүүгө жардам берет. Функционалдык стилдерди изилдөө менен окуучулар тилдин формалдуулук, сылыктык, социалдык

ролдор жана жүрүм-турум нормалары сыяктуу социалдык-маданий аспекти жөнүндө билишет.

Үчүнчүдөн, функционалдык стилдер окуучуларга ар кандай стилдеги тексттерди талдоо жана түзүү жөндөмдөрүн өрчүтүүгө жардам берет.

Жалпысынан, функционалдык стилдер тилди окутуунун ажырагыс бөлүгү болуп саналат, анткени алар окуучуларга баарлашуу көндүмдөрүн өркүндөтүүгө, тилдин маданий аспектилерине жана баарлашуунун ар кандай кырдаалдарына ылайыкташууга, кеп ишмердүүлүгүнүн түрлөрүн (окуу, жазуу, сүйлөө, угуу) бирдей өнүктүрүп, компетенттүүлүктүн пайдубалын калыптайт.

Биринчи бапта кыргыз тилинин мектептин базистик планында алган орду аныкталат. Функционалдык стилдер боюнча темалардын берилиши окуу программасы менен аныкталгандыктан, программадагы темалар ирети менен такталып чыгып, функционалдык стилдерге программада каралган сааттар белгиленди.

Демек, стилистика сүйлөшүү процессинде тилдик каражаттар аркылуу информацияны жөн эле туюндуруу эмес, информацияны ар тараптан шаймашай, түшүнүктүү, таасирдүү, орундуу, жеткиликтүү, тилдик каражаттардын эң ийкемдүүсүн орду менен колдонуп, маанилик жактан терең, угумдуу, стилдик нормаларга ылайык туюндура билүүнү үйрөтөт. Бул теориялык билимди практикалык стилистика ишке ашырат.

“Кыргыз тилинин стилдеринин илимий жактан иликтениши” аттуу биринчи баптын 2-параграфында М. Горькийдин «Тилдин тазалыгы, тактыгы үчүн болгон аракет – анын маданияты үчүн болгон аракет» деген цитатасынан башталып, стилдерди окутуунун илимий иликтенишин байыркы мезгилден баштап каралып, Демосфендин жолун жолдогон Марк Туллий Цицеронду, Корнелий Тацит, Марк Фабий Квинтилиан, Стаций Цецилий, ж.б. жөнүндө айтылып, Цицерондун “Чечен жөнүндө” деген трактаты талданып, анын «Оратор» деген чыгармасы бүткүл Европа элинин маданиятына күчтүү таасирин тийгизгендиги мисал катары келтирилет.

«Өнөр алды – кызыл тил», «Жоого барсаң кесерди, доого барсаң чеченди ал», “Сөз билген адам таап сүйлөйт, билбеген адамкаап сүйлөйт”, “Орундуу айтылган сөз – ок”, “ок жарасы бүтөт, сөз жарасы бүтпөйт”, “Тилден бал да тамат, уу да тамат” деген кыргыз элинин макал-ылакаптары келтирилип, кыргыз эли байыртадан эле сөздүн кудуретин баалагандыгы баса белгиленет.

С. К. Рысбаевдин «Сөз жөнүндө дастан» чыгармасы да жогорудагы жобону тастыктайт. Стилдердин теориясы жана практикасы жөнүндө илимий изилдөөлөрдү талдоо жүргүзүлдү. Булар: Абдуллаев Э., Аширбаев Т., Жапаров А., Орузбаева Б., Виноградов В.В., Солганик Г. Я., В. Н. Вакуров, Н. А. Кохтев, Мамытов С. Ж., Маразыков Т, Сартбаев К., Турсунов А. ж.б. эмгектери. Бул авторлордун изилдөөлөрү стилдерди окутуунун зарылдыгын дагы бир ирет тастыктап далилдеди.

Кыргыз тилинин стилдерин окутуунун методикалык жактан иликтениши” деген 3-параграфында стилистика жана кептин маданиятын окутуунун зарылчылыгы, анын тилди үйрөтүүдөгү жыйынтыктоочу этап экендигин белгилөө менен мектепте функционалдык стилдерди окутуунун уюштурулушу, формалары, технологиялары жана методдору сүрөттөлдү. Мисал катары мектепте зат атоочту жана этишти стилдер өңүтүндө окутуу көрсөтүлүп берилди.

Ошондой эле сабактын үлгүлөрү, окутуу методдору, ыкма, материалдар сунушталды.

II БАП. СТИЛДЕРДИ ОКУТУУНУН МЕТОДИКАСЫ БОЮНЧА ИЛИМИЙ ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

2.1. Стилдерди окутуунун методикасы боюнча изилдөөнүн материалдары

«Кыргыз тилин эне тил катары окутуунун предметтик стандартында» *кыргыз тилин эне тил катары мектептерде окутуунун максаты* бул - «окуучуларды кыргыз тилинин лексикалык-грамматикалык байлыгын оозеки жана жазуу кебинде активдүү колдоно билүүгө, кеп ишмердүүлүктөрүнүн бардык түрлөрүндөгү компетенттүүлүктөрүнө ээ болууга, кеп маданиятынын эрежелерин кебинде туура сактоого үйрөтүү» – деп көрсөтүлгөн.

Дал ошол 5-9-класстарда окутулган кыргыз тилин эне тили катары мектепте окутуу процесси, окуучуларга функционалдык стилдерди окутуу биздин изилдөөнүн материалдары болуп эсептелет.

Изилдөөнүн объектиси - жалпы билим берүүчү орто мектептердин ортоңку, 5-9-класстарындагы, кыргыз тили предметин окутуу процесси. **Изилдөөнүн предмети** – орто мектептердин ортоңку класстарында кыргыз тили предметиндеги функционалдык стилдерди окутуу ишмердүүлүктөрү болгондуктан, мына ушул 5-9-класстардын кыргыз тили предметиндеги окутулган функционалдык стилдер (алар 5: сүйлөшүү стили, илимий стиль, көркөм адабият стили, публицистикалык стиль, иш кагаздар стили) илимий изилдөөбүздүн *негизги материалдары* болуп эсептелет.

Изилдөө ишибиздин негизги материалдары алардан тышкары: «Кыргыз Республикасынын Билим берүү жөнүндөгү» мыйзамы [1]; негизги мектеп программасында «Кыргыз тили» предмети боюнча предметтик стандарты [4].

«Кыргыз тили» предмети боюнча окуу программалары жана анын музмундук курамы [7], окуу китептери, методикалык колдонмолор, стилдер боюнча окумуштуулардын талдоолору, мугалимдердин иш тажрыйбалары,

окуу-нормативдик документтер, окуучулардын жазуу иштери.

Орто мектеп үчүн жазылган окуу китептериндеги материалдар кыргыз тили боюнча билим берүүнүн предметтик стандартынын [4] жана окуу программасынын [7] негизинде берилет.

«Кыргыз тили» предмети боюнча окуу жүктөмүнүн көлөмүн жогоруда мурунку главада берип кеттик. Ошол жүктөмгө жараша окуу программалары түзүлүп, анын негизинде окуу китептери иштелип чыгат.

2015-жылы басылып чыккан «Кыргыз тили» 7-класс (авторлор: С. Үсөналиев, В. Мусаева) окуу куралын талдап көрсөк, китепти ачканда эле, «Эне тилим» деген А. Токтомушевдин ыры менен башталып, кыргыз адабий тили тууралуу түшүнүк берилет, “Байланыштуу кеп” деген главада тексттин маанилик бүтүндүгү, тексттин байланыштуулугу, тексттеги сүйлөмдөрдү байланыштыруучу тышкы тил каражаттары жөнүндө сөз болот.

Ал эми 2-глава толугу менен 29-41-беттерде кептин стилдерине арналган, мында көркөм стилге мүнөздүү тил каражаттары, илимий стиль, анын мүнөздүү белгилери, публицистикалык стиль тууралуу жалпы маалыматтар, расмий эмес иш кагаздары тууралуу түшүнүк берилип, алардын жанрлары мисалга келтирилет: өмүр баян, мүнөздөмө, аннотация, түшүнүк кат.

2016-жылы басылып чыккан «Кыргыз тили» 8-класс (авторлор: А. Иманов, А. Кайбылдаев, А. Сапарбаев, Б. Усубалиев) окуу куралына талдоо жасасак, мында да окуу китеби “Байланыштуу кеп” деген 1-главадан башталып, тексттеги абзац жана микротеманын колдонулушу, тексттеги орундуу жана орунсуз кайталоо, сүйлөмдөрдүн байланышуу жолдору жана сүйлөмдөрдү байланыштыруунун каражаттары деген темалар камтылат.[39]

Ал эми 2-глава “Кептин стилдери” деп аталып, толугу менен 28-44-беттерде кептин стилдерине арналган, мында илимий стилге мүнөздүү тилдик каражаттар, публицистикалык стиль, публицистикалык стилге мүнөздүү тилдик каражаттар, иш кагаздары аттуу темалар камтылган. Жогоруда аталган

стилдердин жанрларына мисалдар келтирилет жана аларды бекемдөө максатында көнүгүүлөр берилет.

7-класстын окуу китебине салыштырмалуу 8-класстын китебинде тексттер менен иштөө кеңирирээк жүргүзүлөт. Тексттер жалаң эле кара сөз менен берилбестен иллюстрация, сүрөттөр жана таблицалар менен коштолуп, балдарда кызыгууну арттырат.

Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн орто мектеп. 9-класс (А. Иманов, А. Кайбылдаев, А. Сапарбаев, Б. Усубалиев. 3-бас. , - Б.: “Аркус басмасы”, 2016. - 272 б.) үчүн окуу китептин 20-бетинде Расмий-иштиктүү стилдин материалдары берилген. Мында, Расмий-иштиктүү стилде жүргүзүлүүчү документтерди эки түргө бөлүүгө болот:

1. Расмий документтер: келишим, указ, буйрук, мыйзам, устав, коммюнике, конвенция, меморандум, нота, билдирүү, каталог, токтом, программа, декрет, жобо, ж.б.

2. Канцелярдык иш кагазы: маалымат кат, справка, күбөлүк, акт, ишеним кат, арыз, билдирүү, түшүнүк кат, өмүр баян, рапорт, кулактандыруу, мүнөздөмө, отчет, буйрук, ж.б. деп бөлүнүп каралат. Андан ары канцелярдык иш кагаздарын **мекеме тарабынан жүргүзүлгөн иш кагаздары:** (справка, мүнөздөмө, ведомость, токтом, табель, квитанция, буйрук, көрсөтмө, ж.б.), **жеке адамдар тарабынан жүргүзүлгөн иш кагаздары:** (өмүр баян, арыз, ишеним кат, түшүнүк, келишим, отчет, докладдык кат, ж.б.) деп дагы экиге бөлүп карайт. Ушуга катар Расмий-иштиктүү стилдин тили – лексикалык, (адамдын ысмы, атасынын аты, жер-суу, мекеме-ишканалардын аттарынын жазылышы) морфологиялык, синтаксистик каражаттары мисалдары менен, иш кагаздарынын аныктамасы, үлгүлөрү 21-27- беттерде сунушталган. [40]

Расмий эмес иш кагазына- өтүнүч, мүнөздөмө, расмий иш кагаздарына – мыйзам, буйрук, указдын үлгүлөрүнөн кийин, илимий стилде аткарылуучу иштер деген подтемада **доклад** тууралуу маалымат бар. Аягында Кеп стилдери

боюнча машыгуу иштери деген темага бир канча тексттер берилип, кептин түрлөрүнө өтүп кеткен.

Китепке карата практик мугалимдердин пикири:

1. Расмий-иштиктүү стилди “Иш кагаздар стили” деп бирдей атоого келишсек.
2. Стандарттуу программада иш кагаздар, публицистикалык, илимий стилдер 2-черекте синтаксистик татаал формалар, 3-чейректе татаал сүйлөмдөр менен кеп маданиятын байланышта окутулат деп сунушталган, а стилдер китептин башында байланыштуу кеп менен катар берилген бойдон кийин берилбеген. Бул жагынан китеп менен программа дал келбей калгандай. Программа менен дал келтире өтүү мугалимдин милдети, бирок бул милдетти бардык эле мугалимдер аткарышына толук ишенүүгө болбойт.

Кыргыз тили система катары өзүнө кептин функционалдык стилдерин ичине камтыйт жана алар системанын бирдиктери катары бири-бири менен тыгыз байланышта, карым-катышта болот. Кеп ар бирибизге көз каранды. Мисалы, тил үйрөнүүдө адамдын кеп маданияты анын адебине, тарбиясына, маданиятына, сөз байлыгына, кругозоруна, билимине ылайык аныкталат. [14]

Тил – бул мүмкүнчүлүктөрдүн системасы, ал эми кеп – ошол мүмкүнчүлүктөрдүн конкреттүү кырдаалда ишке ашышы. Тилде белгилүү сандагы тыбыш, мүчө, сөз, сүйлөм түрлөрү камтылса, кепте ал бирдиктерден белгилүү көлөмдөгү, мазмундагы, максаттагы тексттер түзүлөт.

Кепти түзгөн **категориялар**: маани → маңыз → мазмун

Текстти түзгөн категориялар боюнча **талдоонун кадамдары**:

1. Ар бир абзацтагы ойду аныктап, тема коюу;
2. Абзацтардагы бири-бирине байланышкан окуялар тексттин маңызын түзөрүн далилдөө;
3. Текстке тема коюп, аны бүткөн чыгарма катары кароого болор же болбосун аныктоо.
4. Текст кайсы стилде жазылганын аныктоо.

Кептин стилдеринин мүнөздүү белгилери:

Көркөм стилге көркөм сүрөттөө, образдуулук, илимий стилге далил, ой жүгүртүү жана тактык, публицистикалык стилге аргумент, факт, көркөмдүүлүк жана тактык, иш кагаздарынын стилине тактык, кыскалык жана белгилүү форма (стандарт) мүнөздүү.

Мисалы: Текст көркөм стилде жазылган болсо, текстте көркөм образдуу сөздөр, көркөм каражаттар, метафора, метонимиялар камтылат.

Текст илимий стилде жазылган болсо, текстте илимий так, статистикалык маалыматтар, цифралар, терминдер, фактылар, далилдер, анытамалар камтылат. Илимий стилдин табияты көркөмдүүлүк менен образдуулукту, эмоционалдык-экспрессивдүү сөздөрдү колдонууга жол бербейт.

Текст публицистикалык стилде жазылган болсо, текстте гезиттик жанрдагы: очерк, буклет, афиша, жаңылык, ж.б. тиешелүү сөздөр камтылат. Ал коомдук-саясий лексиканын, (синтаксистик структуралар - ак халакчандар, өмүр сакчылары, медицина кызматкерлери) логикалуулуктун, эмоционалдуулуктун, сындоо- баалоонун, факт-аргументтүүлүктүн, үндөө- чакырыктын болушу менен мүнөздөлөт.

Текст иш кагаздарынын стилинде жазылган болсо, 1) тексттин кыскалыгы, ойдун тыгыздыгы (компакттуулугу), тактыгы, логикалуулугу жана тилдик каражаттарды үнөмдүү пайдалануу; 2) материалдын стандарттуу жайгашуусу, маалым даректердин, форманын дайыма милдеттүүлүгү (инсандык күбөлүк, ар кандай дипломдор, туулгандыгы жана нике күбөлүктөрү, акча документтери ж.б.) менен айырмаланат. Ушул стилге мүнөздүү стандартты колдонуу талап кылынат.

Официалдуу-иштиктүү стиль ар башка өлкөлөрдүн, мамлекеттердин, мекеме-уюмдардын, ошондой эле мамлекет, мекеме-уюм менен жеке адамдардын ортосундагы карым-катышты, өз ара мамиле-байланышты тейлегендиктен, укук аң-сезими менен ажырагыс түрдө байланышат жана ага көз каранды болот. Укук дегенибиз – мамлекеттик бийликтин закондорунда

жана токтомдорунда айтылган жана ошол коомдо үстөмдүк кылган таптын кызыкчылыгы үчүн коомдук мамилелерди жөнгө салуучу нормалардын, жүрүш-туруш эрежелеринин жыйындысы. [75] Официалдуу-иштиктүү стилди мектепте жигердүү окутуу үчүн баарынан мурда мугалим стилистиканын тил илиминен алган ордун жана бул стилдин башка стилдерден болгон негизги өзгөчөлүгүн дыкаттык менен өздөштүрүп, дээрин билимге толтуруусу зарыл.

Биринчиден, стилистика тил илиминин башка тармактары (фонетика, лексикология, фразеология, морфология, синтаксис) сыяктуу белгилүү бир баскычтагы тил каражаттарын, алардын түзүлүшүн изилдебейт. Алар түрдүү баскычтагы тил каражаттарынын тандалышын жана кырдаалга карай уюштурулушун, формасын жана мазмунун изилдейт (окутат). [22]

Демек, стилистиканы бир гана баскычтагы каражаттар менен чектеп коюу мүмкүн эмес. Экинчиден, функционалдык стилдер тилдин бир эле баскычтагы каражаттарынын тандалышынан пайда болбойт. Стилдер коомдук ишкердүүлүктүн ар түрдүү чөйрөлөрүндөгү максат-милдеттердин, шарттардын, аң-сезим формаларынын өзгөчөлүктөрүнө ылайык түрдүү баскычтагы тил каражаттардын тандалышынан, аларды типтүү колдонуудан, уюшулушунан пайда болот. Ошондуктан ар бир стилдин өзгөчөлөнгөн жекече бөтөнчөлүктөрүн, табиятын, тилдин башка тармактарынан болгон айырмачылыктарын аздыр-көптүр толугураак билүү (билгизүү) үчүн баарынан мурда алардын кайсы чөйрөдө, кандай максатта колдонуларын, анда кандай каражаттардын типтүү пайдаланыла тургандыгын улам жаңы өтүлгөн материалдар менен мүмкүн болушунча байланыштырып, толуктап отуруу зарыл. Мына ошондо гана тил каражаттарынын стилистикалык боёкчолорун, ар бир стилдин структуралык бөтөнчөлүктөрүн окуучулардын сезимталдык менен өздөштүрүшүнө камкордук жасаган болобуз. [27]

Үчүнчүдөн, жогорудагыдай шарттар стилистикалык маалыматтарды бир гана класска арналган материалдар менен чектеп коюуга мүмкүн эмес экенин

аныктайт, андыктан ар бир стилдин подстилдерин кыргыз тили сабагында кайсы темалары менен байланыштырып, кайсы класстарда кандай өзгөчөлүк менен өтүүгө боло тургандыгын аныктоо талапка ылайык. Бул милдет так чечилбесе, стилистикалык маалыматтар ырааттуу окутулбай, тил каражаттары өз ордун таппай, максатсыз аракеттенип каларыбыз бышык.

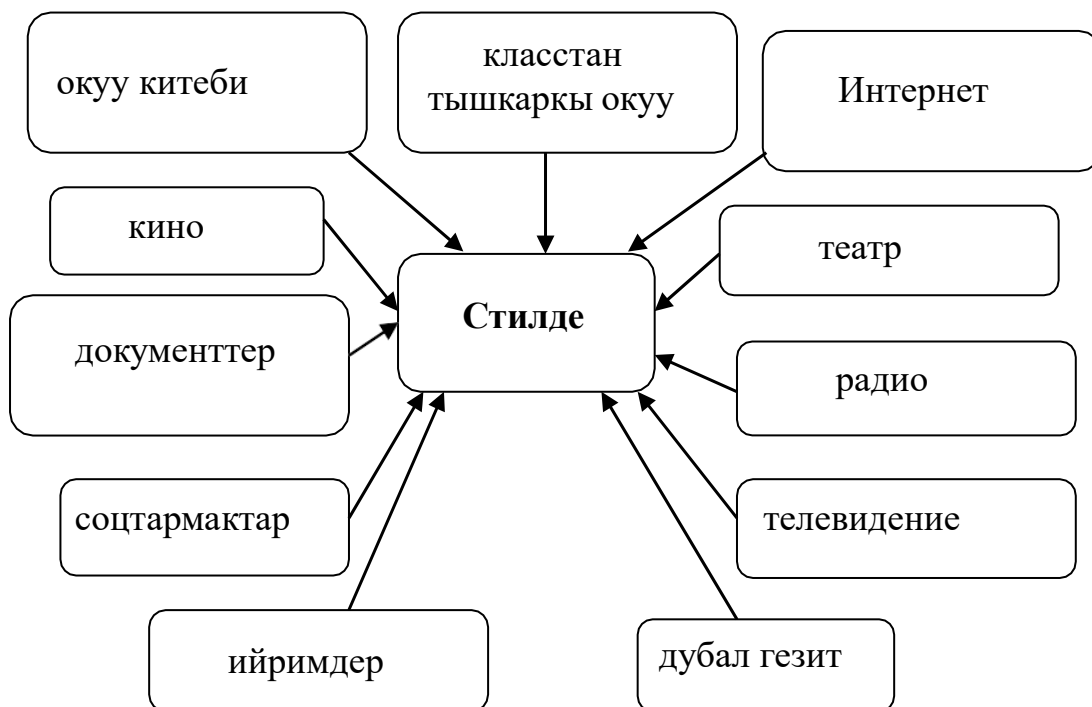
Төртүнчүдөн, функционалдык стилдердин ар биринин табияты ар тараптан дыкаттык менен аныкталышы стилистиканын мүнөздүү өзгөчөлүгүн аныктап, спецификалык бөтөнчөлүгүн туура түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Аны лексика, сөз жасоо грамматикасы, грамматика менен чаташтырып, кийинкилерге жутултуп (сиңдирип) жиберүү коркунучунан мугалимди куткарат, анткени толугураак маалыматтар гана стилистиканын жеке өзүнө тиешелүү болгон (башка тармактарда окулбай турган) тил каражаттары жок экендигин, тескерисинче, башка тармактарда окутула турган каражаттар стилистикада өзгөчө көз караш менен үйрөтүлөрүн туура түшүнүүгө негиз болот.[21]

Бешинчиден, стилистиканы тил илиминин башка тармактары менен байланыштырууга, предметтер аралык байланышты жүзөгө ашырууга көмөгүн тийгизет.

Мугалим тарабынан ушундай кырдаалдар билгичтик менен эске алынса, окуучулардын бул же тигил стиль жөнүндөгү интуициясы улам өнүгүп, жаңы билим менен коштолуп отурат. Мектеп курсундагы стилистика да ушуну талап кылат, анткени анын милдети стилдерди үйрөтүү аркылуу жаш муундардын тилдик интуициясын өнүктүрүү болуп саналат.

Кыргыз тилинин грамматикасында ушул өзгөчөлүктөр эске алынып, стилдерди окутууда бир гана класстын материалдары менен чектелген эмес.

Функционалды стилдерди окутууда төмөнкүдөй каражаттар колдонулат:



Сүрөт 2.1. Функционалдык стилдерди мектепте окутууда колдонулган каражаттардын системасы.

Жогорудагы каражаттарды колдонуу менен мектеп окуучуларына функционалдык стилдерди үйрөтүүдө буларга байланышкан темалардын иреттүүлүгүн, системалуулугун эске алуу маанилүү.

Мисалы, публицистикалык стилди телевидение, радио, соцтармактар, дубал газеталардагы маалыматтарды жыйноодон баштап, текст кимдерге арналган, кандай чөйрөгө, эмне максат менен керектелди, коомдо кайсы кызматты аткарып жатат, тексттин аягы кандай мүнөздө аяктады деген фактыларды аныктап, андан соң тил каражаттарындагы өзгөчөлүктөрдү тандоого маани берилгени иштин иреттүүлүгүн жөнгө салат. Тексттен саясий лексиканы, логикалуу компонентти бөлүп алып, лексикалык маанисин, морфологиялык курамын, текстке берген семантикалык мазмунун тактап окутуу сабактын эффектін арттырат.

Ал эми иш кагаздарынын үлгүлөрүн класс көлөмүнө жараша, жөнөкөйдөн татаалга карай үйрөтүү билим берүүнүн натыйжалуулугун

жогорулатат, баланын коом менен байланышын жакындаштырат. Өз учурундагы зарыл нерсени үйрөнүү окуучудан дагы активдүүлүктү талап кылат, байланыштуу кепи өсүп, кеп ишмердүүлүгү убагында практикаланышы билимдин жугумдуулугун арттырат. Иш кагаздарынын кайсы түрү кайсы класстарда окутулбасын, адегенде, коомдогу кызматын (качан, кантип, кимге, эмне максатта жазылып, кандай мамилени тейлейт), кайсы реквизиттердин (маалым даректин) негизинде, кандай стандарта жазылат (үлгүсүн, реквизиттерин, тил каражаттарын), ким тарабынан кимге жазылат (талапты так коё билүү, жооп берүүчү тараптар, коюлуучу виза, кызматтардын максаттары), иш кагазы качан күчүнө кирет, жооп алуу мөөнөтү жана качанга чейин жарактуу, иш кагаздын кайсы түрүнө кирерин жеткире үйрөтүү талапка ылайык.

Орто мектептердин ортоңку жана жогорку класстарында биринчи чейрек байланыштуу кеп менен башталат. Адегенде класс көлөмүнө жараша тилдин чыгышы, өнүгүшү, адабий тил жөнүндө сөз болуп, андан ары текст, анын мүнөздүү белгилери жана кеп стилдери үйрөтүлүп келген.

Мисалы, 1996-1998-жылдагы кыргыз тилинин программаларында 5-класста иш кагаздарынан кулактандыруу, арыз, рапорт, чакыруу билетин окутуу талап кылынган. Ошондон бери бул программа орто мектептерде пайдаланылып, сунушталган иш кагаздарынын үлгүлөрү милдеттүү түрдө окутулуп келди, биздин пикирибиз боюнча, жакшы натыйжасын бере албагандай.

Кыргыз тилинин 1996-жылкы программасында 5-класста байланыштуу кепке 31 саат берилген. Анда кеп менен тилдин карым-катышы, текст, анын мүнөздүү белгилеринен кийин кеп стилдери өтүлөт. Адегенде оозеки жана жазуу стили, алардын мүнөздүү белгилери, айырмачылыктары, колдонулуш чөйрөсү жана тил каражаттары аныкталат.[52]

Көркөм стиль жөнүндө жалпы маалымат, официалдуу-иштиктүү стиль, анын түрлөрү (официалдуу жана официалдуу эмес) тууралуу маалыматтан

кийин, өзүнчө официалдуу эмес иш кагаздары, анын үлгүлөрү – кулактандыруу, арыз, рапорт, чакыруу билетин окутуу сунушталган. Иш кагаздарын окутууда байланыштуу кепке бөлүнгөн 31 саатты ылайыгына жараша бөлүштүрүп алуу мугалимдин өз эркине берилген, бирок практика көрсөткөндөй, иш кагаздарын окутууга мектепте эң көбү 3-4 саат гана бөлүнүп келген.

Чындыгында, 5-класстын окуучусу үчүн кулактандыруу, чакыруу билети, арыздын кызматын аздыр-көптүр жеткире алганыбыз менен, рапорт жөнүндө окуучуда эч кандай кызыгуу, зарылчылык, муктаждык сыяктуу аракеттер байкалбайт. Себеби алардын күндөлүк турмушунда (мектепке кабыл алынганда) арыз, (күндөлүк жашоосунда) чакыруу билетинин расмий эмес түрлөрүн, (мектепте) кулактандыруунун оозеки жана жазуу үлгүлөрүн сейрек болсо дагы кезиктиришет, ал эми рапорттун теориялык маалыматы окутулганы менен алар үчүн түшүнүксүз, же керексиздей сезилет.

Эми 6-класста, киришүү сабагын кошпогондо, байланыштуу кепке 27 саат бөлүнгөн. Мында текст, анын мүнөздүү белгилери, тексттин маанилик бүтүндүгү берилип, жаңы түшүнүктөр – тексттеги сүйлөмдөрдүн байланышуу жолдору, тексттин планы жөнүндө сөз болот. Кийинки сабак кептин стили, көркөм стиль, илимий стиль боюнча тереңдетилген билим берилип, мындан официалдуу эмес иш кагаздары – справка (аныктама), тил кат жана ишеним кат үйрөтүлөт.[95]

Бул курактагы окуучуларга жогорудагы иш кагаздарынын күндөлүк жашоосунда керектелип, үйрөнүүнүн зарылчылыгы пайда болгон учуру болот. Аларга бул иш кагаздарынын стандарттык үлгүсүн, тил каражаттарын, кызматын, кеп үлгүлөрүн, тилдин грамматикасын, иш кагаздарындагы стандартка айланган сөздөрдү (канцеляризмдерди) тактап берүү класс көлөмүнүн талабына жооп берет. Такталган үлгү боюнча иш кагаздарынын кызматын байланыштыра жеткиликтүү үйрөтүү–мезгил талабы, башкача айтканда, 6-класска сунушталган бул иш кагаздар класстын көлөмүнө,

окуучулардын жаш курагына ылайык деген тыянакка келүүгө болот. Учурдун талабына ылайык мектеп которгондо, же үй-бүлө курамы жөнүндөгү маалымкат алган, мектеп турмушунда алыш-бериш мамилелерине кезиккен окуучу справка менен тил каттын жашоодогу маанисин, кызматын, жазылуу тартибин, тил каражаттарын практикалаштыруусу бир кыйла жеңил.

7-класста байланыштуу кепке 23 саат бөлүнгөн. Текст жөнүндө кайталоолордон кийин жаңы түшүнүк катары кайталоо, анын түрлөрү (орундуу жана орунсуз кайталоо), орунсуз кайталоону түзөтүү жолдору үйрөтүлгөндөн кийин, кеп стилдери: көркөм, илимий стилдер туурасындагы билим системалаштырылат. Жаңы түшүнүк катары публицистикалык стиль жөнүндө маалымат берилет. Андан соң официалдуу эмес иш кагаздары, анын үлгүлөрүн – өмүр баян, мүнөздөмө, аннотация, түшүнүк катты үйрөтүүгө адаттагыдай эле 2-3 саат берилген да, кептин түрлөрү башталат. [96]

Мында 7-класстын окуучусунун аң-сезимине өсүү, мүнөзүнө өзгөрүү, сынчыл көз караштар, кебинде мазмундуулук калыптана баштаган учурга туура келет. Ошондуктан аларга иш кагаздары жөнүндө кабар берүүдө бир кыйла жеңилдик пайда болот. Анткени окуучу өзүн турмуштун кайсы бир жактарына даярдап, умтулуу, өзгөрүү, изденүү учурларына туш келип, курактык өзгөчөлүк да баланы жогорку иш кагаздарын үйрөнүүгө даярдап коёт. Натыйжада, билим жугумдуу, практика тыянактуу болору талашсыз. 13-14 жаштагы окуучу аз болсо дагы өзүнүн өмүр баянын, жакын адамына мүнөздөмө, окуган китебине учкай болсо дагы сын-пикир жана өзүнүн учурдагы жагдайын айткан түшүнүк кат жазууга жетише алат. Айрым жетишпес баш аламандыктарды сабак учурунда жөнгө салып, иш кагаздарынын үлгүлөрүндөгү (маалым дарек) стандарт белгилерин, тил каражаттарын, тактоочу айрым элементтерин үйрөтүү жөнгө салынат, көнүктүрүлөт. Иш кагаздарынын турмуштагы зарылчылыгына жараша кызматын жогорулатат.

8-класста байланыштуу кепке 22 саат берилет. Мында да тексттин бардык өзгөчөлүктөрү тереңдетилип, көнүгүүлөр менен бышыкталат.[62] Илимий, публицистикалык стилдер жөнүндөгү билимдерин системалаштырышат. Официалдуу эмес иш кагаздарынан токтом, отчет, иш план үлгүлөрү үйрөтүлөт

8-класста сунушталган токтом, отчет, иш план окуучуга да, мугалимге да кыйынчылык туудурат, анткени окуучунун күндөлүк жашоосунда бул иш кагаздарынын зарылчылыгы жок, мугалимдин аракети текке кетип, өтүлгөн сабак натыйжасын бербей, окуучу жаттоо менен чектелип калышы толук мүмкүн. Үйрөтүлгөн сабак практикаланбаса, күнүмдүк зарылчылыгын туюнта албаса, окуучуда эске сактоо, үйрөнүү жөндөмү төмөндөйт. Ошол себептен бул иш кагаздарынын кызматы, максаты, тили, стандарт үлгүсү такталып окутулса да, теориялык билим менен чектелип калышы иштин эффективдүүлүгүнө көлөкө түшүрөт.

Ошондой болсо да бул иш кагаздарынын сунуштальшы туура эмес деп четке кагуу болбойт, анткени ар кандай эле тема, материал жаш куракка, класстын билим деңгээлине да байланыштуу болот. Ал эми атайын даярдалган эксперименталдык класстар үчүн иш кагаздарынын бардык түрлөрүн окутуу-үйрөтүү көптүк кылбайт, бул көрүнүш жеке практикадан өткөн. Мында, орточо билим деңгээлин алганда, окуучунун окууга болгон кызыгуусу жогорулайт, ар кандай кырдаал түзүү менен иш кагаздарын талапка ылайыктап окутуу натыйжалуу тыянакка жетиштирүүгө болот.

Иш кагаздарынын жөнөкөй түрлөрүнөн баштап, официалдуу иш кагаздарына чейин жеткиликтүү билим берип баруу – жогорку жетишкендик. Ал үчүн ушул сыяктуу мектеп турмушунда сейрек кездешүүчү, деги эле, бардык иш кагаздарын окутуу атайын эксперименталдык класстар үчүн сунушталып, программанын өзгөчө бөлүгүндө берилүүсү зарыл деп эсептейбиз. Бул эксперимент – өз практикадан алынган ынанымдуу тажрыйба. Ансыз бул маселе чечилбей, көйгөй боюнча калуусу шексиз,

анткени кээ бир иш кагаздарын окутуу ойдогудай натыйжа бербей калышы практикадан байкалган.

Ошентип, ортоңку класстарда официалдуу эмес иш кагаздарынан рапорт, кулактандыруу, арыз, чакыруу билетти (5-класс), справка, тил кат, ишеним кат (6-класс), өмүр баян, мүнөздөмө, аннотация, түшүнүк кат (7-класс), токтом, отчёт, иш план (8-класс) окутулат.

Чындыгында, орто мектептердин ортоңку класстары үчүн орточо билим деңгээлин эске алганда, арыз, түшүнүк кат, ишеним кат, кулактандыруу, тил кат – негизги, справка, өмүр баян, мүнөздөмө, аннотация кошумча билим берүү үчүн сунушталса, жетиштүү натыйжа берет деген ойду сунуштайбыз.

Көңүл буруучу маселе аннотация (лат.- “замечание” эскертүү, резюме, макала) т.а. китептин же кол жазманын кыскача мазмуну деген маанини туюнтуп, [31] илимий стилдин подстили катары каралганына карабастан, иш кагаздары менен бирге окуу китебинде бейрасмий иш кагазы катары үйрөтүүгө сунушталган. Аннотация, пикир китепке, макалага илимий сын катары жазылганын эске алып, тактоону талап кылган маселе экенине маани берилсе.

2000-жылкы кыргыз тилинин программасында 5-класста стиль жөнүндө сөз болбойт. Стиль жөнүндөгү алгачкы түшүнүк 6-класстан башталып, оозеки жана китеп, көркөм, илимий, иш кагаздар стилдери жөнүндө түшүнүк берилет. [58] Официалдуу эмес иш кагаздарынан справка, тил кат, ишеним кат сунушталган. Биздин оюбузча, тил кат, ишеним кат, арыз деп бергени туура болмок, анткени бул 3 иш кагазы жеке адам тарабынан жазылып, жеке иш кагазы катары адамдар ортосундагы, адамдар менен мекеме-ишкана ортосундагы мамилени тейлейт, ал эми справка жөнүндө түшүнүк гана берилүүсү зарыл демекпиз, себеби справка мекеме тарабынан берилип, даяр үлгүдө болот, жеке адам тарабынан жазылган справканы талапка ылайык окутулуп жатканы менен окуучуга ынанымдуу болбой калары - турган иш.

Ошондой эле кеп стилдери текст жумуштарынан кийин берилип, кептин түрлөрү менен байланышат, бул – талашсыз жагдай. Кеп өстүрүү, тексттеги

ойдун ыраатуулугу, сүйлөмдүн курулушу, өз ара маанилик байланышынан кийин оозеки жана жазма стилдердин өзгөчөлүгүн, жазуу стилиндеги сүйлөмдөрдүн түзүлүшү, ойду ырааттуу берилишинин маанилүүлүгүн айтып келип, иш кагаздарынын үлгүлөрүнө киришүү окуучуну алдын ала даярдоонун бир ыкмасы болот. Алардын байланыштуу кебин жөнгө салып, калыптанууга багыт алган учурда иш кагаздарынын тили, стандарты, максат-милдети да окуучулардын билим алуудагы жоопкерчилигин тактайт, бир нукка салууга негиз болот. Байланыштуу кебин өстүрүү аркылуу стилдердин айырмачылыгын эске алуу менен кеп түзүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болот.

7-класста дагы байланыштуу кеп, тексттик жумуштардан кийин илимий, публицистикалык стилдер окутулуп, иш кагаздарынан өмүр баян, мүнөздөмө, аннотация, түшүнүк кат үйрөтүлөт. Мында 6-класстагы тексттик жумуштарга орундуу жана орунсуз кайталоолор кошулат. Кайталоонун бул түрлөрү да иш кагаздарына аздыр-көптүр байланышы бар. Себеби иш кагаздары көбүнчө тактыкты талап кылгандыктан, орундуу кайталоо көп колдонулат, ал эми жогоруда айтып өткөндөй, бул класска сунуш кылынган иш кагаздары класстын көлөмүнө ылайыктуу. Ушул 2000-жылкы программада 8-класста иш кагаздарынын, деги эле, эч кайсы стиль жөнүндө окутуу сунуш кылынбаган.[57]

Ортоңку класстарга тиешелүү болгон иш кагаздарын окутууда, биринчиден, аткарган функциясына, максатына, экинчиден, стандартка салынган үлгүсүнө көңүл бурулса, эң негизги билгичтикке коюлган талап, иш кагаздарынын тил каражатына коюлат. Тил каражатынан жеткиликтүү билим берүү үчүн тилдин лексикасы, грамматикасы жана стилистикасы менен бирдикте кароо зарылчылыгы келип чыгат, мында да мугалимдин стилистикалык жактан теориялык билимине жогорку талап коюлат. Стилистиканы бир гана баскычтагы (тармактагы) каражаттар менен чектеп коюу жана стилистикалык маалыматтарды бир гана класста өтүлүүчү материалдар менен жеткирүү мүмкүн эмес. Ар бир класста өтүлгөн иш

кагазына тиешелүү өзгөчөлүк, учурдун талабы менен толуктап туруу зарыл. Мисалы, 5-класста арыз үйрөтүлсө, адегенде, эмне үчүн, качан, кимге, ким тарабынан жазылат (мында жөнөкөй түрү үйрөтүлөт). Экинчиден, үлгүсү (барактын оң тарабынын жарымынан, бош жерине кайрылган жетекчинин макулдугу же каршылыгы жазылып, колу коюлары, визасы) так түшүндүрүлөт, арыздын аягындагы дата (жылы, күнү, айы жазылары такталып), арыз ээсинин колу коюлары айтылат. Үчүнчүдөн, тилдин тактыгы, мазмундун сыйымдуулугу, ойдун логикалуу, кыскалыгы, көндүмгө айланган (канцеляризм - байланыштуу, суранамын) сөздөр, иш кагаздар стилинин тилдик каражаттары иликтенип үйрөтүлөт. Башка иш кагаздары да ушундай системалуулук менен окутулат.

Иш кагаздар стилин орто мектепте окутуунун зарылчылыгы, биздин оюбузча, эне тилдин кадыр-баркын көтөрүүгө, тилдин коомдук милдетин туура түшүнүүгө жана тил каражаттарынын стилдик өзгөчөлүгүн ылгап пайдалана билүүгө мүмкүнчүлүк берет. Ошондуктан бул стилдин адамдын күндөлүк иш-аракеттери менен тыгыз байланышкан, өз ара мамилени тейлөөчү түрлөрүн класс көлөмүнө жараша бөлүштүрүп, окуучуларга үйрөтүү аларды турмушка даярдоо, аң-сезимдүүлүк менен турмушту аңдоого багыт берүү болуп эсептелет. Ошону менен бирге окуучуларга жоопкерчиликке жараша билим берүүдө мугалимден (илимийлүүлүк принцибин) терең теориялык билимди, тынбаган изденүүчүлүк аракетти, заманбап усул-ыкмаларды, интерактивдүү жаңыланууну талап кылган чоң эмгек.

Мугалим, биринчиден, бардык стилдердин бири-биринен айырмачылыгын, атап айтканда, иш кагаздар стилинин башка стилдерден тилдик жана формалык айырмачылыгын, аларга тиешелүү өзгөчө мүнөздүү белгилерин, иш кагазынын стандарт үлгүлөрүн терең ылгап үйрөнүүнү талап кылбаса, окутуунун эффективдүүлүгүнө жетишүүгө, методикалык ыкмаларын туура аныктап, туура пайдаланууга мүмкүн эмес.

Тилекке каршы, бизде официалдуу-иштиктүү стиль теориялык планда эми гана атайын изилдөөгө алынып, стилдерди, анын ичинен иш кагаздарын окутуунун усулдары, реквизити, стандарты, канцеляризмдери жиктелип, мугалимге усулдук жардам болсо, окуучуга заманбап көрсөткүч катары окуу китебининде класс деңгээлине ылайыкталып сунушталууда. Бул маселе боюнча 2022-жылы “Иш кагаздарын окутуу” аттуу усулдук колдонмо практик мугалимдерге жардам болду, облаттык мугалимдерге семинар өтөрүлүп, колдонмону жандуу апробациялоого да жетиштик.

Чындыгында, бул стилдин түпкү маанисин аныктап алууну көздөсөк, кыргыз тилиндеги “официалдуу” деген терминдин маанилерин орус тилиндеги “официальный” термининин маанилери сыяктуу төмөнкүдөй түшүнүүгө болот.

Өкмөт, администрация, кызмат адамы тарабынан белгиленген жана даярдалган өкмөттүк иш кагаздар. Бардык эрежелери жана формалдуулуктары сакталган иш кагаздары.[87] Бул терминдин маанилерин тагыраак түшүндүрүү официалдуу-иштиктүү стилдин табиятын, аткарган функциясын, мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн билүүгө бир канча өбөлгө түзөт. Официалдуу–иштиктүү стиль – кызматка, административдик-башкаруу иштерине, укуктук мамилелерге тиешелүү документтердин даярдалышында колдонула турган стиль. Бул стилде нукура мыйзам маанисиндеги мыйзам, указ, устав, граждандык жана кылмыш актылары, ж.б. административдик-концелярдык (акт, буйрук, өмүр баян, ишеним кат, тил кат, арыз, мүнөздөмө, ж.б.) дипломатиялык мамилелерге тиешелүү документтер (коммюнике, конвенция, келишим, меморандум, нота, ж.б.) жазылат. Бул документтер кат жүзүндө даярдалгандыктан, иш кагаздары жазуу формасында гана ишке ашат. Ал эми жыйналыш, съезд жана башкаларда чыгып сүйлөгөн сөздөр, докладдар, кызмат иштерине, сот өндүрүшүнө байланышкан диалогдор бул стилдин оозеки формалары болуп саналат. Бирок бул оозеки процедуралар кагаз бетине түшүп, катталмайынча, укуктук күчкө ээ болбойт жана документ деп саналбайт.

Официалдуу-иштиктүү стилдин негизги максаты – кызыкчылыгы бар тараптардын (мамлекеттердин, мекемелердин, бийлик органдарынын, жеке адамдардын ж.б.) иш-аракеттерине, укуктарына байланышкан маселелерин жөнгө салуу, алардын өз ара макулдашууларын, уюшкандыгын, биримдигин ыраатуулукка келтирүү, укугун коргоо.

Функционалдык стилдердин ар биринин өзүнө тиешелүү негизги өзгөчөлүктөрү болот. Мисалы, көркөм стиль таасир берүүчү маанини камтып, тилдеги лексикалык корду эркин пайдалана алат, образдуулук, эмоционалдуулукту берген боёктуу сөздөр чектелбейт, бирок орду менен пайдаланууну талап кылат, окурманга турмуштук тажрыйбаны, моралдык этиканы, гумандуулук идеяларды ачып, атуулдук психологизмди жаратат. Ал эми официалдуу-иштиктүү стилдин өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрү катары анын тактыгы, стандартталгандыгы, жаксыздыгы (жалпылангандыгы), императивдүүлүгү (латынча- *imperatibus* – буйрук берүү, буйруу маанисин билгизгендиги) эсептелет. Так, кыска, таамайлык, ойду ар башкача түшүнүүгө жол бербестик официалдуу-иштиктүү стилде негизги орунда турат. Бул стилде зарыл каражаттарды өз учурунда кайталап колдоно билүү сөз маданиятынын жогорку деңгээлге көтөрүлүшүнө көмөкчү болот. Андай каражаттар туюндурулуучу түшүнүктүн маанилүүлүгүн баса белгилөө тактыкты, кептин монументалдуу салтанаттуулукка жетишүүсүн камсыз кылуу муктаждыгы менен байланышат. Тактыкты сактоо максатында колдонулуучу каражаттардын катарын, документтин жазылыш мезгилин, ордун, катышкан адамдардын фамилияларын, атасынын аттары, аткарган кызматтарын билдирген сөздөр күн тартибинде каралуучу маселелердин катар тартибин, ырааттуулугун туюндурган катар цифралар, абзацтар ж.б. пайдаланылат. Материалдык баалуулукту туюндурган цифралардан кийин кашаанын ичине алардын сөз аркылуу жазылышы да тактыктын бир көрүнүшү болот.

Официалдуу-иштиктүү стилде бир документ өзүнө окшош, бир типтеги башка документтер менен бир үлгүдө жазыла берет. Тил каражаттарынын

тандалышы, алардын өз ара айкалыштары (биз, төмөндө кол коюп, акт түзүүчүлөр), алган орундары, жалпы композициясы, баяндоонун ыкмалары стандарттык үлгүлөрү болуп эсептелет. Көпчүлүк документтер трафереттик бланкаларда стандарттуу кайталануучу текст жазылып, жекече мазмунду толуктоо үчүн бош (актай) саптар калтырылат. Трафереттүү бланкалар типографиялык ыкма менен даярдалып, бош саптар кол жазма менен толтурулат. Мындай иш кагаздар канцелярдык жумушту бир кыйла жеңилдетет жана убакытты үнөмдөйт.

Официалдуу–иштиктүү стиль мамлекеттердин, мекеме-уюмдардын, ошондой эле мамлекет, мекеме-уюмдар менен адамдардын ортосундагы карым-катышты, өз ара байланышты тейлегендиктен, укук аң-сезими менен ажырагыс байланышат жана ага көз каранды болот. Тексттер мүмкүн болушунча объективдүү болуп, ар кандай эмоционалдуу (сезимге таасир этүүчү) маанидеги субъективдүү каражаттар колдонулбайт. Ошондуктан “куркак же сумсак” стиль катары каралып, көркөм жана публицистикалык стилге каршы коюлат.[14]

Дегинкиси, официалдуу-иштиктүү стилдин керектүү үлгүлөрү, алардын өзгөчөлүктөрү орто мектептин ортоңку класстарында үйрөтүлүшү талашсыз маселелерден. Анткени мамлекет, мекеме-ишкана менен жеке адамдардын, же адамдар ортосундагы мамилени тейлөөчү иш кагаздарынын түрлөрүн, коомдук функциясын, жазылуу ыкма-стандартын үйрөнүү ар бир окуучу үчүн турмуштук зарылчылык болуп эсептелет.

Эми акыркы жылдарда кандай өзгөрүүлөр болгонун карап көрөлү.

2017-жылдагы программада 5-класска байланыштуу кепке 15 саат бөлүнүп, официалдуу-иштиктүү стилге 5 саат – Расмий-иштиктүү стиль, анын түрлөрү (расмий жана расмий эмес иш кагаздары) – 1саат, Расмий эмес иш кагаздары: кулактандыруу, арыз, чакыруу билетти, тактама (справка) -3 саат, Расмий эмес иш кагаздары боюнча машыгуу иштери-1саат берилген.

6-класска байланыштуу кепке жалпы 18 саат бөлүнүп, Расмий эмес иш кагаздары: тил кат, ишеним кат – 1 саат, Дарек (адрес), телеграммага – 1 саат. 7-класска жалпы байланыштуу кепке 18 саат бөлүнүп, анын ичинен иш кагаздар стилине – Расмий эмес иш кагаздары: өмүр баян, мүнөздөмө – 2 саат, Аннотация, түшүнүк кат – 1 саат. 8-класска байланыштуу кепке 20 саат бөлүнүп, Расмий эмес иш кагаздары: токтом, отчет, иш план – 2 саат, текст боюнча машыгуу иштерине – 2 саат, 9-класска байланыштуу кепке жалпы 8 саат берилип, Расмий иштикүү стилдин мүнөздүү белгилери: колдонулуш милдеттери, кептин берилиш өзгөчөлүктөрү, колдонулуш тил каражаттары – 1 саат, Расмий иш кагаздары боюнча өтүлгөндөрдү тереңдетип жана алардын татаал түрлөрүн (мүнөздөмө, токтом, отчет) өздөштүрүү – 1 саат чегерилген. (Кыргыз тили жана адабиятынын календардык планы. Ош. 2017.)

2018-2019-жылдардагы кыргыз тилинин программасында 5-класс, байланыштуу кепке 25 саат бөлүнүп, Расмий-иштикүү стиль, анын түрлөрү жөнүндө жалпы маалымат – 2 саат, Расмий эмес иш кагаздары, анын мүнөздүү белгилери (кулактандыруу, арыз, чакыруу билети, тактама (справка)) -2 саат, Өз алдынча берилген үлгүнүн негизинде кулактандыруу, арыз, чакыруу билетин жазууга көнүктүрүү – 2 саат берилген. Мында жогорудагы иш кагаздарынан кабар берилип, тереңдетилип окутулбастан, үлгүлөрүнө карап жазып үйрөнүүгө гана багыт берилет. 6-класска байланыштуу кепке 22 саат бөлүнүп, Расмий эмес иш кагаздары-1 саат, Тил кат -1 саат, Ишеним кат- 1 саат, Дарек (адрес)-1 саат, Телеграмма – 1 саат, б.а. 2017-жылкы программа менен бирдей.

Ал эми 7-класска байланыштуу кепке 17 саат (жат жазуу, көнүгүү иштөөнү кошпогондо) бөлүнүп, функционалдык стилдерге үстүртөн, б.а. Илимий стилге -2саат, Көркөм стилге – 1 саат, Публицистикалык стилге - 1саат, Расмий эмес иш кагаздары тууралуу түшүнүк -1 саат арналган.

С. Үсөналиев, В. И. Мусаева түзгөн “Кыргыз тили” 7-класс. Бишкек-2015, окуу китебинин оңдолуп, толукталып, 3-басылышында, кеп стилдери 29-41-беттеринде берилген. [96]

&8. Көркөм стилге мүнөздүү тил каражаттары (29-бет), &9. Илимий стиль, анын мүнөздүү белгилери (31-бет), &10.Илимий стилге мүнөздүү тил каражаттар (32-35-бет), &11. Публицистикалык стиль тууралуу жалпы маалымат (36-37-бет), &12.Расмий эмес иш кагаздары тууралуу түшүнүк (37-41-бет), Өмүр баян, Мүнөздөмө, Аннотация, Түшүнүк катка аныктама берилип, үлгүлөр көрсөтүлгөн. Бул кеп стилдердин берилиши 2018-жылдагы программага дал келет, мында стилдерди окутууга 11 саат бөлүнгөн. 2022-жылдан кийинки программада тууранды сөздөрдүн колдонулушуна 1 саат, кызматчы сөздөрдүн кеп стилдеринде колдонулушу - Кызматчы сөз түркүмдөрү жана кеп маданияты (22 саат) бөлүмүндө берилет.[60] Бул мугалимдин чеберчилигин, жоопкерчилигин талап кылат. басым жасабаса, тааныштырып коюу жетишсиз болуп калчудай. Андыктан иш кагаздарынын ар бирин жетишерлик үйрөтүү үчүн саат кененирээк берилсе, окуучу толук маалымат алып, практикалык көнүгүүлөр менен толукталып иш алып барылса, жеткилең билим алат деген ойдобуз.

8-класста байланыштуу кепке 11саат (көнүгүү иштөө, өз алдынча иштөө, жат жазуу, каталар үстүндө иштөөнү кошпогондо) бөлүнүп, илимий, публицистикалык стилдер киргизилген, көркөм стиль жөнүндө сөз жок, иш кагаздары деген темага – 1 саат берилген. 9-класска байланыштуу кепке жалпы 9 саат бөлүнүп, мында функционалдык стилдерден – Публицистикалык стилдин мүнөздүү белгилери – 1 саат, Расмий –иштиктүү стиль. Расмий-иштиктүү стилге мүнөздүү тил каражаттар – 1 саат, Расмий эмес иш кагаздар. Расмий иш кагаздар -1саат берилет. Калганы мугалимдин тандоосуна калгандай. Ошондой болсо дагы иш кагаздарынын кайсы подстилдери, аларга мүнөздүү талаптары, максаты, реквизиити, канцеляризм, тили жуурулушуп

бирге окутулса, жалпылыктан алыстап, конкреттүү, системалуу билимдин көрөңгөсү калыптанмак.

Ал эми 2021-жылдагы календардык планды карасак, 5-класста байланыштуу кепке киришүү сабагын кошпогондо жалпы 14 саат бөлүнүп, анын 10 сааты 1-чейректе, 4-сааты 2-чейрекке жайгаштырылган. 1-чейректе Расмий-иштиктүү стиль, анын түрлөрү жөнүндө жалпы маалымат (расмий жана расмий эмес иш кагаздары) – 1саат, Расмий эмес иш кагаздары, анын мүнөздүү белгилери (кулактандыруу, арыз, чакыруу билети, тактама (справка)) -1 саат, Өз алдынча берилген үлгүнүн негизинде кулактандыруу, арыз, чакыруу билетин жазууга көнүктүрүү – 1 саат, Практикалык иш – 3 саат берилген.

А.К. Койлубаева, А.К. Койлубаева, Б. С. Орузбаева. Кыргыз тили. 5-класс. Бишкек-2020. 2-басылышында Расмий-иштиктүү стиль, анын түрлөрү жөнүндө жалпы маалымат (расмий жана расмий эмес иш кагаздары) (28-33-беттерде) кулактандыруу, арыз, чакыруу билети, тактама (справка) боюнча класс көлөмүнө ылайык, жөнөкөйлөштүрүлүп берилген маалыматтар, үлгүлөр берилген. Айтайын деген ой, программада бөлүнгөн саат өлчөмүнө ылайык тема менен окуу китебиндеги материалдын көлөмү, мазмуну дал келип, так берилсе, окуу процессиндеги тыгыз (компакттуу) иш-аракеттер натыйжалуу жүрүшүнө өбөлгө түзүлөрүн аныктоо болду. Бул – бир гана класстын программасы менен окуу куралын салыштыргандагы пикир.

7-класста байланыштуу кепке 26 саат бөлүнүп, текст, кептин түрлөрүнө 1-чейректе -12 саат, 2-чейректе кептин түрлөрү боюнча - 2 саат, 3-чейректе кеп стилдерине – көркөм стилге – 1 саат, илимий стилге – 1 саат, публицистикалык стилге – 1 саат, жалпы – 3 саат, 4-чейректе Расмий иш кагаздары. Өмүр баян – 1 саат, Мүнөздөмө, Түшүнүк кат – 1 саат, Аннотация – 1 саат, жалпы 3 саат берилген. Мындагы айырма иш кагаздар стилине 4-чейректе, аз саат менен чектелгендигинде.

6-7-класстарка 2019-жылдагы программада саат аз, Иш кагаздары, документ, бул – стиль адам турмушунун маңызын ээлеп, дээрлик жашоосун

шарттаган негизги стиль. Ошондуктан тилдин грамматикалык тармактарына караганда да терең үйрөтүлүп, мектеп партасынан баланы коомго, жоопкерчиликтүү сергек жашоого багыт берүүгө ынандырып, даярдап чыгаруу – учурдун талабы.

Кептин түрлөрүнө – 3 саат, 3-чейректе Кеп стилдери: илимий стилге мүнөздүү тил каражаттары – 1 саат, Публицистикалык стилде аткарылуучу практикалык иштер. Макала – 2саат. 4-чейректе Расмий иш кагаздары. Токтом (жыйналыш) – 1 саат, отчёт, иш план – 1 саат. 9-класста 3- чейректе Расмий иштикүү стиль, анын мүнөздүү белгилери: колдонулуш милдеттери, кептин берилиш өзгөчөлүктөрү, колдонулган тил каражаттары -1 саат, Расмий иш кагаздары: мыйзам, указ, буйрук – 1 саат. Публицистикалык стилдин башка стилдерден өзгөчөлүгү (тереңдетип, кеңейтип кайталоо) – 1саат, Расмий эмес иш кагаздары боюнча өтүлгөндөрдү тереңдетүү жана алардын татаал түрлөрүн (мүнөздөмө, токтом, отчёт) өздөштүрүү – 1 саат, Кептин стилдери жана машыгуу иштери – 1 саат. 4-чейректе Илимий стилде аткарылуучу практикалык иштерге мүнөздөмө. Доклад. Тезис – 2саат берилип, жалпы стилдер боюнча бир класстын жүктөмү жыйынтыкталат.

8-класста пландоо окутуу процессинде бир кыйла чаржайыттыкты жаратып, жалпыланып кеткендей, ушундан улам, стандарттуу программада, адегенде, байланыштуу кепти, функционалдык стилдерди, анын ичинен иш кагаздар стилинин подстилдерин ар бир класска жаш курагына ылайык системалуу бөлүштүрүп берилсе, билим алуу, үйрөнүү дагы бир калыптка түшүп, жөнөкөйдөн татаалга карай окутулуп, алгылыктуу натыйжа берет деп ишенебиз.

Кыргыз тили мугалими тил үйрөтүүдө өз алдына, биринчиден, өтүлүүчү материал окуучуга эмне үчүн керек, турмушунда кантип, качан пайдаланат, аны кайсы мисалдар менен түшүндүрүп, кантип машыктырам, сабакта баланын сезимине жеткирип үйрөтүүдө эмнеден баштап, эмне менен бышыктап, жыйынтыктайм деген максатты коюп, ошого жараша алдынала

теориялык, практикалык даярдыгы болгондо гана сабак максатына жетет. Ага ылайык материалды жеткирүүдө усулду тандап алуу – мугалимдин өзүнө таандык процесс.

Орто мектепте функционалдык стилдерди *дифференциациялык* усул менен окутуу – максатка ылайык. Анткени ортоңку класстын окуучулары коомго аралашып, иш кагаздарынын кызматына, коомдук өзгөрүү, маалыматтар, илим муктаждыгы жарала элек болгондуктан, иш кагаздарын, стилдердин материалдарын кездештирген учурларында да маани бербей калышы толук мүмкүн. Кеп маданияты, сүйлөөгө коюлган талаптар, кептин түрлөрү, жазууда ойдун так, түшүнүктүү, логикалуу берилиши жана таза сүйлөө талаптарына эми гана көндүм жасап келе жаткан өспүрүм үчүн кеп стилдеринин мааниси, иш кагазынын алгачкы үлгүлөрүн үйрөтүү мугалимден жогорку чеберчиликти, жоопкерчиликти талап кылат.

Окуучунун кызыгуусун арттыруу – иш кагаздарынын коомдогу аткарган кызматы, тейлеген чөйрөсү, атуулдук укукту коргоодогу милдети. Иш кагаздарынын подстилдери, аларды үйрөнүүдөгү коюлган талаптар менен бирге тилдин грамматикасынын кайсы бир категориясынын иш кагаздын тил каражаттарында кездешиши, орфографиялык сабаттуулукта туура аткарууга үйрөтүү мугалимдин милдети болсо, теориялык билим менен практиканы айкалыштыра туура аткарып үйрөнүп алуу окуучунун милдети болот. Андыктан класс көлөмүнө ылайык грамматиканын иш кагаздарында кездешүүсүн иш кагаздын табиятын, кызмат-милдетин үйрөтүп жатып, текстте кандай грамматикалык, лексикалык каражаттар талап кылынары, аларды аткарууда орфографиялык сабаттуулуктардын зарылдыгына токтолуп, тегиз үйрөтүү өспүрүмдөр үчүн жугумдуу билим болору бышык.

Илимийлүүлүк принциби менен жөнөкөйдөн татаалга карай турмуш чындыгы менен байланыштырып иш кагаздын (арыздын) жашоодогу кызматын көрсөтмөлүүлүк менен далилдөө (демонстрациялоо), түрдүү кырдаалда арыз жазууга муктаж болгон учурларын турмуштук фактылар

менен ынандуу атап көрсөтүү, иш кагаздын үлгүлөрү менен тааныштыруу аркылуу киришүү жасоо ылайык. Арыздын мазмунун ээлеген талап тиешелүү жетекчиликтин макулдугу менен жүзөгө ашарын, ошондуктан арыз жазуу түрүндө болуп, документ катары катталарын жеткирет. Арыз жазуунун жолун үйрөтүп, андан соң эвристикалык усулда окуучу түшүнүгүн иш жүзүндө аткарууга багыттап, мүмкүнчүлүк берүү, көндүм жасатуу – максатка жетүүнүн бирден-бир аракети жумшалат.[77]

Кыргыз адабий тилинин иш кагаздар стили кыргыз жергесине совет бийлигинин орношу менен бирге жаралган. Анткени революциянын жеңиши, совет бийлигинин орношу менен жергебизде ар кандай коомдук мекемелер иш жүргүзүп, окуу жайлар ачылган. Мамлекет менен элдин ортосундагы ар түрдүү карым-катыш, байланыштар документтештирилип, элдин сабатсыздыгы жоюлуп, канцелярдык жөнөкөй иш кагаздарынан баштап мамлекеттик мааниси бар иш кагаздарынын татаал формаларына чейин системага түшүрүлүп, алардын ар кандай үлгүлөрү өнүгүп, калыптанып, эл арасына тарай баштаган. Ошондон бүгүнкү күнгө чейинки тарыхый мезгилдерде бирде өнүгүп, бирде солгундап отуруп бизге жеткен. Андыктан 20-30-жылдардагы арыз менен азыркы арызды салыштырып окуу менен оюбузду бекемдесек да болот.[106]

Иш кагаздарынын колдонуу чөйрөсү өтө кеңири, б.а. коомдо адам ишмердүүлүк аракеттеринин бардык түрүн тейлөөчү иш кагаздар стили болуп саналат. Бул стиль дээрлик жазуу формада аткарылат, айрым подстилдери оозеки, сүйлөө формасында (мисалы, чогулуштун жүрүшү, кызмат каттары) ишке ашканы менен алар протоколдоштурулганда гана толук документ болуп саналып, катталгандан кийин укуктук күчкө ээ болот. Эл турмушун тейлөөдө иш кагаздарынын подстилдеринин коомдук жана укуктук арналышы, мазмундук түрлөрү өтө көп, алар тейлөө ишмердүүлүгүндө калыптанып бүткөн.

Иш кагаздарынын стандарттуулугу мамлекеттик деңгээлде каралат, текстине ойду туюнтуунун логикалык ырааттуулугу, кыскалык, тактык, түшүнүктүүлүк талаптары коюлат. Текстти окуган тарап бат, туура түшүнүүсүн шарттаган тактык менен катар канцеляризмдери пайдаланылат. Эмоционалдуу, образдуу сөздөр дээрлик колдонулбастан, сөздөрдүн тике мааниси, терминдер, орток маанилүү сөздөр иш кагаздарына образ берип турат [7].

“Мугалим окуучуну билимдин тамчысы менен сугарышы үчүн, деңиздей билимге ээ болушу керек”

2.2. Изилдөөнүн теориялык методдору

Белгилүү болгондой, педагогикалык-методикалык изилдөөлөрдө колдонулган илимий методдордун чөйрөсү абдан кеңири. Биздин изилдөөбүздүн материалдарына, объект жана предметине ылайыктуу биз теориялык жана эмпирикалык методдорду ыңгайлаштырып колдондук.

Теориялык метод катары биз моделдөө методун алдык. Бул метод негизги мектептин окуучуларына стилдерди окутуунун моделин куруу менен байланышта болду. Моделдештирүү түздөн-түз кабыл алуу мүмкүн болбогон объектилерди жана процесстерди элестетүүгө жардам берет.

Орто мектептеги окуучуларга стилдерди окутуунун моделин түзүүдөгү башкы максатыбыз, биздин оюбузча, ар түрдүү методдордун биримдигин жана бүтүндүгүн пайдалануу менен, моделди ийкемдүү жана ар дайым өзгөрүлүп турган шарттарга ылайыктуу болушун камсыз кылдык. Биз сунуш кылган моделдин компоненттери негизги мектептин окуучуларынын окуу көндүмдөрүн өнүктүрүү процессинин ички уюштурулушун – максатын, милдеттерин, негизги идеялардын мазмунун, уюштуруу формаларын жана методдорун ачып берет жана ушул процесстин элементтеринин ортосундагы өз ара аракеттенүүсүнүн туруктуу кайра жаралуусуна жооп берет.

Биз орто мектептеги окуучуларга стилдерди окутуунун модели деп

окутуу процессинин бирдиктүү системасын түшүнөбүз, анда окутуу мамилелеринин топтому стилдерди айырмалоо, туура пайдалануу көндүмдөрүнүн калыптануусуна, ошондой эле окуучулардын инсандык сапаттарын өнүктүрүүгө багытталган.

Орто мектептеги окуучуларга стилдерди окутуунун моделин (2-чийме) иштеп чыгууда биз системалык мамиленин позициясынан карап, модели белгилүү бүтүн системаны түзгөн закон ченемдүү, функционалдуу байланышкан компоненттердин жыйындысы катары алдык. Моделдин компоненттерин блокторго бөлдүк, бул орто мектептеги окуучуларга стилдерди окутуунун максаттуу процессин так көрсөтүүгө мүмкүндүк берет.

Бул модель өз ара байланышкан 3 блоктору айкалыштырат: максаттык, мазмундук-процессуалдык, баалоочулук-натыйжалык.

Моделдин максаттык блогунда негизги мектептин окуучуларын стилдерди колдонууга үйрөтүүнүн максат жана милдеттери, принциптери сүрөттөлөт.

Моделдин максаты – негизги мектептин окуучуларына стилдерди окутуу. Моделди ишке ашыруунун алкагында мугалим менен окуучунун өз ара ишмердүүлүгүн уюштурууда таянган принциптерге түшүндүрмө берсек.

Системалуулук принциби – бул принципте логикалык байланыштуулук негизги орунда турат. Иретсиз иште ийгилик болбойт. Демек, окутууда эч убакта баш аламандыкка жол берилбөөгө тийиш, ошондо гана окуучу жаңы материалды жакшы түшүнүп өздөштүрүү үчүн өзүнүн буга чейинки билгендерин таяныч катары пайдаланышы ыңгайлуу. Бул талаптын аткарылышын камсыз кылуу үчүн мугалим предметтердин ички жана предметтер аралык тышкы байланыштарды ишке ашырышы зарыл.

Окутуунун турмуш менен байланыштуулук принциби – үйрөнүлүүчү жаңы материалды мүмкүн болушунча окуучулардын турмуштук тажрыйбасынан, аларды курчап турган айлана - чөйрөдөгү

кубулуштардан алынган мисалдар менен конкреттештирүүнү, практикалык маселелерди чыгарууну талап кылат. Турмуштук суроолорду бүткүл окуучулардын сабакка кызыгууларын жандандыруу үчүн пайдалануу талапка кылынат.

Окуучулардын окууга кызыгуусун стимулдаштыруу принциби. Бул принципке ылайык окуучуларды сабакка кызыктыруу үчүн окуу материалынын окуучулар үчүн кызыктуу моменттерин, материалга байланышкан далилдүү, так, таасирдүү мисалдарды, окуучулардын өз турмушунан жана алардын субъекттик тажрыйбасынан далилдерди пайдалануу талап кылынат.

Маданиятка шайкештик принциби – негизги мектептин окуучуларынын жалпы эле мектепке болгон мамилесин, окуу маданиятын калыптандыруу баалуулуктарына таянуу маанилүү.

Маданиятка шайкештик принциби маданияттын жалпы адамзаттык баалуулуктарынын үстөмдүгүн, баланы тарбиялоодо жана өнүктүрүүдө улуттук жана жалпы адамзат маданиятынын баалуулуктары менен ченемдеринин милдеттүү түрдө эсепке алынышын болжолдойт.

Педагогикалык колдоо принциби – окуучунун жекече дараметин ача турган педагогикалык процессти, системаны куруу. Бул принциптин өзөгүн негизги мектептин окуучуларында кездешкен инсандык, психологиялык, социалдык кыйынчылыктарды жеңүүдө мугалимдин фасилитатор (К.Роджерстин аныктамасы) болуусу түзөт. Окуп-үйрөнүү процессинде мугалим-фасилитатор өспүрүм окуучуларынын окуу көндүмүнүн өнүгүүсүндө төмөнкүдөй чөйрө түзүүгө көңүлүн бурат: а) тандоо эркиндиги; б) окуучу үчүн ишмердүүлүктүн максаттуулугу жана маанилүүлүгү; в) демилгени көрсөтүүсү; г) позитивдүү баалуулуктарга багыт алуусу.

Мазмундук-процессуалдык блок - негизги мектептеги окуучулардын функционалдык стилдерди туура пайдалануу көндүмдөрүн өнүктүрүүнүн этаптарын, педагогикалык шарттарды, окуу ишмердүүлүгүндө, сабактарда

жана башка класстан тышкаркы ишмердүүлүктөрдө коомчулук, соц тармактар менен болгон байланыштарды камтыйт.

Негизги мектептеги окуучулардын функционалдык стилдерди колдонуу көндүмдөрүн өнүктүрүү үчүн төмөнкү педагогикалык шарттар түзүлсө, натыйжа жогорку деңгээлде болот:

1) Окутуу процессинде окуучунун маалыматты кабыл алуусунун типтерин эске алуу.

2) Интернет, соцтармактар менен иштөөнү оптималдаштыруу.

3) Ар түрдүү деңгээлдеги тапшырмаларды аткартуу.

Окуу ишмердүүлүгүндө, сабактарда жана башка класстан тышкаркы ишмердүүлүктөрдө коомчулук, соцтармактар менен болгон байланыштарды түзүүдө мугалимдер окуучулар менен иштөө кадамдарын тактоосу окутуунун натыйжалуулугун камсыздайт. Биз изилдөөбүздө төмөнкү этаптарды сунуштайбыз:

1-этап. Диагностика. Негизги мектептин окуучуларынын окуу муктаждыктарын, кызыкчылыктарын, маалыматты кабыл алуу типтерин, т.а. деңгээлин аныктоо. Диагностиканын жыйынтыгы мугалим үчүн да, окуучу үчүн да ачык-айкын болушу маанилүү, себеби алар кийинки ишмердүүлүгүн пландаштырууда негиз катары кызмат кылат.

2-этап. Даярдык. Конкреттүү окуучунун стилдерди колдонуу көндүмүнүн мүмкүнчүлүктөрүн эске алган окуп-үйрөнүү ишмердүүлүгүн жана иш-чаралардын негизги түрлөрүн аныктоодон турат.

3-этап. Мазмундук ишмердүүлүк. Белгиленген убакыт жана мөөнөт боюнча, конкреттүү аткаруучулар менен иш-чараларды иреттүү ишке ашыруу, функционалдык стилдерди колдонууну көндүмүнүн калыптануу чен-өлчөмдөрү менен жыйынтыкты салыштыруу жана ченөөсү жүрөт.

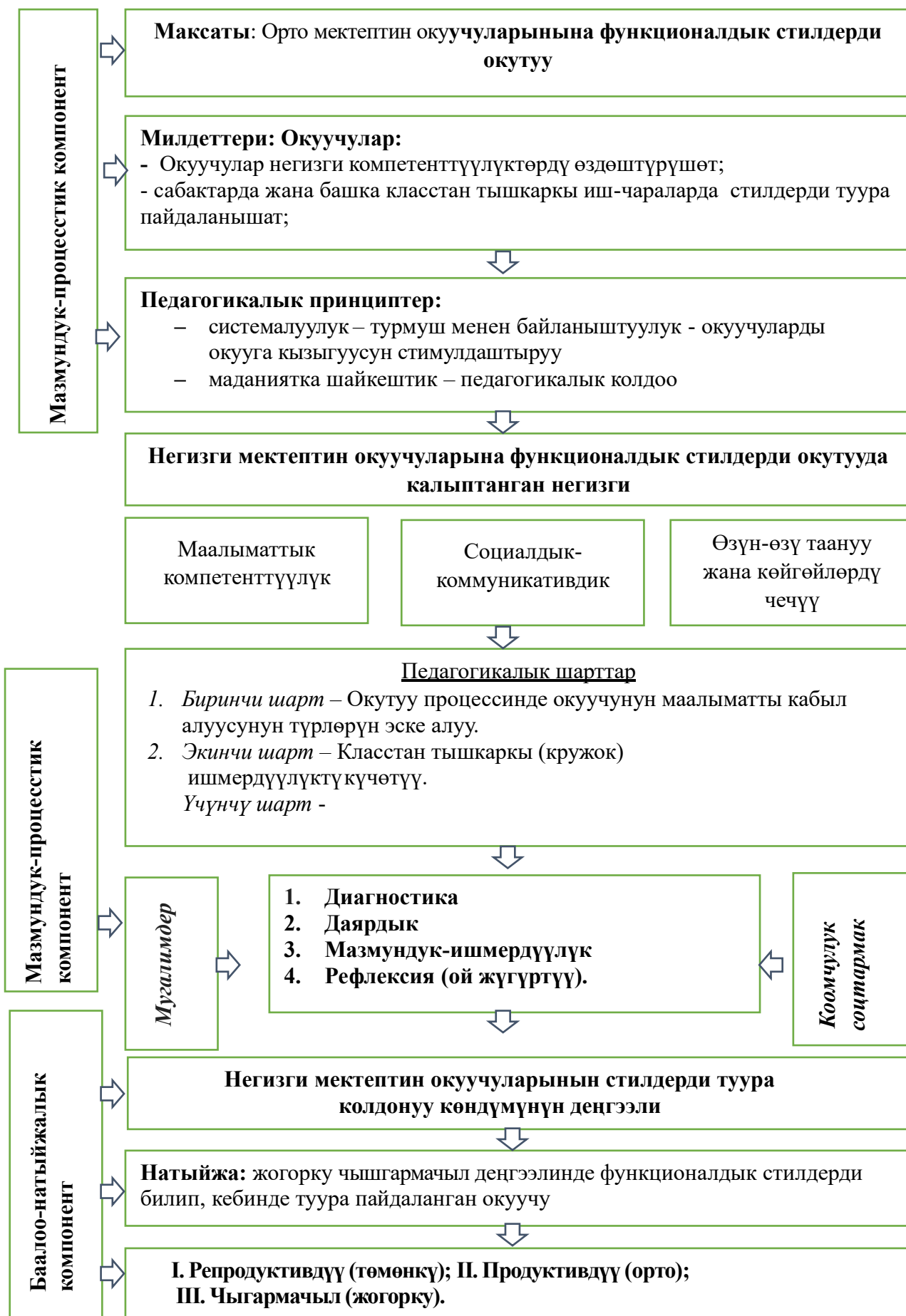
4-этап. Рефлексия (ой жүгүртүү). Негизги мектептин окуучуларынын функционалдык стилдерди колдонуу көндүмүнүн өнүгүү деңгээлинде пайда болгон өзгөрүүлөр талданат, процесстин натыйжалуулугуна баа берилет.

Баалоочулук-натыйжалык блок негизги мектептин окуучуларынын функционалдык стилдерди колдонуу көндүмдөрүн өнүктүрүүнүн түзүмүн түзгөн 3 чен-өлчөмдү камтыйт. Ушул чен-өлчөмдөргө ылайык, стилдерди туура колдонуу көндүмдөрүн өнүгүүсүнүн деңгээлине баа берүүгө болот. Изилдөө ишибиздин контекстинде окуучулардын стилдерди туура пайдалануу көндүмүнүн өнүгүүсүнүн белгилүү деңгээлин аныктоого мектептеги окуп-үйрөнүү процессин ишке ашырууда окуучулардын негизги компетенттүүлүктөрүнүн: маалыматтык, социалдык-коммуникативдик, өзүн-өзү таануу жана көйгөйлөрдү чечүү компетенттүүлүктөрүнүн калыптануусуна дагы байкоо жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк берет. Ошентип, мамлекеттик стандарттын негизинде биз моделде негизги мектептин окуучуларынын стилдерди туура пайдалануу көндүмүнүн өнүгүүсүнүн үч деңгээлин сунуштайбыз: репродуктивдүү (төмөнкү), продуктивдүү (орто), чыгармачылык (жогорку).

Таблица 2.2.1

Репродуктивдүү (төмөнкү деңгээл)	Продуктивдүү (ортоңку деңгээл)	Чыгармачыл (жогорку деңгээл)
Окуучулардын үлгүлөр боюнча окшош кырдаалда тапшырмаларды аткаруусу;	Ишмердүүлүктүн өздөштүрүлгөн алгоритмин башка кырдаалдарда колдоно алуусу;	Өз алдынча, чыгармачылык менен татаал курамдагы ишмердүүлүктү аткара алат;
-стилдерди айырмалайт; -керектүү маалыматты таба алат; - стилдерди туура колдонуунун	-негизги түшүнүктөрдүн мыйзамдардын, теориялардын мазмунун түшүнөт жана аларды белгилүү кырдаалдарда колдоно алат;	-акыл ишмердүүлүгүнүн логикалык ыкмаларына ээ (талдоо, топтоштуруу, жалпылоо, салыштыруу); -жаңы мааламыттарга багытала алат жана

<p>ролун жана маанисин түшүнөт; -практикалык аракеттерди чечүү үчүн алган билимдерин жана билгичтиктерин колдоно алат.</p>	<p>-өз ара байланышты көрсөтө алат; -өзгөрүүлөр жана айлана-чөйрөнүн шарттары ортосундагы себеп-натыйжа байланыштарын түзө алат; -татаал эмес эксперименттерди өз алдынча жүргүзө алат.</p>	<p>ылайыктуу түшүнүктөрдү формулировкалоо үчүн бул маалыматтын зарылдыгын аныктай алат; -изилдөөнү пландаштырып жана жүргүзгөнгө, жазып, жыйынтыгын талдоого жана жалпылоого жөндөмдүү; -илимий маалыматты баалай алат жана аны көйгөйлөрдү чечүүдө колдонот.</p>
--	---	---



2.2.1. сүрөт. Негизги мектептин окуучуларына функционалдык стилдерди окутуунун модели

Педагогикалык объектини изилдөө процессинде логикалык конструкцияларды жана илимий абстракцияларды курууну айкалыштырууга мүмкүндүк берген биз сунуштаган модель негизги мектептин окуучуларына функционалдык стилдерди окутууда жардам берет жана окуу-тарбия процессин уюштурууга таасир этет.

Моделдөө методу менен катар эле теориялык методдордон биз ошондой эле адабияттарды талдоо же илимий булактарды үйрөнүү методун колдондук. Мында биз колдонулган адабияттын тизмесинде белгиленген педагогикалык, психологиялык жана методикалык илимий эмгектерди окуп-талдоонун үстүндө иш жүргүздүк.

Функционалдык стилдерди мектеп окуучуларына окутуу боюнча орус, кыргыз жана чет өлкөлүк методисттердин эмгектери стилдерди окутуу, сабактарда ар кандай стилдеги тексттерди талдоо технологияларын көрсөттү.

Негизи эле, изилдөө методдорун тандоодо изилдөөчүлөр Т.П. Сальникова белгилеген тандоо эрежелерине жана принциптерине таянышат:

- изилдөө методдорунун комплексин кароо;
 - алардын изилденип жаткан кубулуштун маңызына жана изилдөөнүн жыйынтыктарына, изилдөөчүнүн мүмкүнчүлүктөрүнө шайкеш келиши;
 - субъекттерге зыян келтириши мүмкүн болгон моралдык нормаларга каршы келген эксперименттерге тыюу салуу жана изилдөө методдорун колдонуу.
- [79]

Ал эми изилдөөбүздө колдонгон эмпирикалык методдор азыркы учурдагы мектеп практикасында стилдерди окутуунун абалын сүрөттөөгө жардам берди жана теориялык жоболорду эксперимент аркылуу текшерүүгө шарт түздү.

Биз төмөндөгүдөй эмпирикалык методдордун комплексин колдондук.

Аңгемелешүү методу – бул изилдөөчүнүн эксперименттин катышуучулары

менен аңгемелешүү учурунда маалымат алуу методу. Бул метод кызыкдар адамдар менен сүйлөшүүдө чынчыл жоопторду алуу. Аңгемелешүү өзгөчө ийкемдүүлүктү жана сезимталдыкты, уга билүү жана эмоционалдык абалын түшүнүү билгичтигин талап кылат.

Аңгемелешүү жеке, топтук же коллективдик деп бөлүнөт. Аңгемелешүүгө даярдануу керек: анын максатын тактоо, сүйлөшүүнүн темасын аныктоо, планын, суроолорун түзүү, көйгөйлүү кырдаалдарды, талкууланып жаткан көйгөй боюнча карама-каршы көз караштарды тандап, алдын-ала даярдык көрүү керек. Аңгемелешүүнүн максатын койгондо, изилдөө иштин милдеттери менен гана чектелбеши керек. Мектеп окуучулары үчүн бул таанып-билүүчүлүк мүнөзгө ээ болушу керек.

Аңгемелешүү өз ара маалымат алмашуу мүнөзүнө ээ.

Аңгемелешүү методу менен төмөнкүдөй маселелерди аныктап алдык:

- топтор менен жана индивидуалдуу алганда окуучулардын кайсыл стилдер оор же оңой окуп-үйрөнүлө тургандыгы;
- мугалимдердин стилдерди окуучуларга жеткире түшүндүрө алуусу;
- функционалдык стилдерди окутуунун натыйжалуулугун арттыруу үчүн мугалимдерге кандай методикалык, адабий-теориялык ж.б. жардамдардын зарылдыгы.

Анкета алуу методу – изилдөөнүн проблемасы боюнча суроолорго Жазуу түрүндө жооп алуу. Анкета алуу методу каалаган сандагы окуучуларды, мугалимдерди ж.б. камтыйт, анкетада алынган маалыматтарды иштеп чыгып, талдоо оңой. Анкеталар формасы боюнча *ачык* жана *жабык* болуп бөлүнөт. Ачык анкетада суроолорго жооп жазуу керек, ал эми жабык анкетанын суроолоруна жооптордун варианттары даяр берилет, керектүүсүн тандап белгилөө керек.

Изилдөө ишибизде 6 мектептин 8-класстарына төмөнкүдөй суроолор жазылган анкеталарды бердик.

1. Кыргыз тилинде канча функционалдык стиль бар?

2. Көркөм стилдин кандай жанрларын атап бере аласың?
3. Тексттерди талдоодо кайсыл функционалдык стилди аныктоо кыйынга турат?
4. Стилдерди айырмалай билүү эмнеге зарыл?
5. Тил кат, арыз, токтом кайсы стилге кирет?
6. Илимий стилдин подстилдери кайсылар?
7. Стилдерди туура пайдалануу эмнени жогорулатат? (1-тиркеме)

Анкета алуу методун биз окуучулар менен жүргүздүк жана бул метод алардын функционалдык стилдерди белгендигинин жалпы абалын аныктоого констатациялык экспериментте чоң жардам берди (анкетанын жыйынтыгы педагогикалык экспериментти чагылдырган 3-баптын биринчи параграфында берилген).

Байкоо жүргүзүү методу. Байкоо жүргүзүүнүн максаттары менен милдеттери маанилүү, текшерилип, көзөмөлгө алууга мүмкүн болгон процесстерди, кубулуштарды, кырдаалдарды, фактыларды багыттуу, тутумдуу, тикеден-тике кабыл алууга жана каттоого негизделген баштапкы маалыматты топтоо куралы. Байкоо жүргүзүү методу негизги мектептин окуучуларынын функционалдык стилдерди аныктоо көндүмдөрүнүн деңгээлин жогорулатууда ишмердүүлүктөрүн иликтөө үчүн пайдаланылды.

Байкоо жүргүзүү методун колдонууда биз төмөнкү талаптарды, мүмкүн болушунча, толугураак сактоого аракет кылдык

Мектеп документациясын талдоо (мектептин стратегиялык пландарын, педсоветтин протоколдорун, отчетторду, журналдарды ж.б. талдоо) менен изилдөө ишибизге маанилүү болгон ар түрдүү документтерди карап чыктык. Алынган маалыматтар аркылуу негизги мектептин окуучуларынын функционалдык стилдерди туура колдонуу көндүмдөрүнүн деңгээлин жогорулатууга багытталган максаттуу иш-чаралардын

аткарылышын талдап чыктык. Ошондой эле окуучуларда иш кагаздарынын стилин бекемдөөгө көңүл бурдук.

Педагогикалык эксперимент методу. 2013-2022-жылдардын аралыгында педагогикалык эксперимент үч этапта өткөрүлүп, максатына, милдетине ылайык илимий методдор колдонулду. Педагогикалык эксперименттин констатациялоочу этабынын (2013-2015-жж.) максаты – негизги мектептин окуучуларынын стилдерди туура пайдалануу көндүмдөрүнүн калыптануусунун алгачкы деңгээлин аныктоо, б.а. диагностикалоо. Констатациялоочу этаптын максатын ишке ашырууда диагностикалык методдор колдонулду, себеби баланын бардык көйгөйүн чечүү көйгөйлөрдү диагностикалоодон башталат, ал өзүнө милдеттүү түрдө маалымат топтоо, талдоо жүргүзүү жана системага келтирүү баскычтарынан турат, ал эми айтылгандарга таянып, биз корутунду чыгарууга мүмкүндүк алдык. Изилдөөбүздө бул ишмердүүлүктү жүргүзүүдө биз диагностикалык методдордон: байкоо жүргүзүү; анкеталык сурамжылоо; тестирилөөнү колдондук.

Андан соң калыптандыруучу этапта (2016-2018-жж.) түзүлгөн «Негизги мектептин окуучуларына функционалдык стилдерди окутуунун моделин» практикага киргизүү, педагогикалык шарттардын натыйжалуулугун аныктоо жүргүзүлдү.

Педагогикалык эксперименттин контролдук этабында (2019-2022-жж.) педагогикалык экспериментте коюлган милдеттердин аткарылышын текшерүү, колдонулган методдордун натыйжалуулугун аныктоо, жыйынтыктарды чыгаруу, практикалык сунуштарды иштеп чыгуу болду.

Ошондой эле изилдөө методу катары биз сандык көрсөткүчтөрдү аныктоо максатында математикалык методдорду колдондук.

Математикалык талдоо методдору педагогикалык эксперименттин констатациялоочу жана контролдук этабында сандык көрсөткүчтөрдү аныктоодо пайдаландык.

Ошентип, педагогикалык документтерди жана материалдарды изилдөө жана булактарды талдоо бизге кээ бир жалпы корутундуну чыгарууга мүмкүндүк берет.

Милдеттерди чечүү үчүн төмөнкү илимий методдор колдонулду:

- 1) теориялык (изилдөө темасы боюнча ченемдик документтерди, педагогикалык, методикалык, психологиялык, лингвистикалык адабияттарды изилдөө жана талдоо);
- 2) практикалык (изилдөө темасы боюнча материалдарды тандоо, мектеп окуучуларын тестирлөө, окуу процессине байкоо жүргүзүү);
- 3) эксперименталдык (педагогикалык экспериментти жүргүзүү) статистикалык (педагогикалык эксперименттин констатациялоочу, калыптандыруучу, контролдук этаптарында алынган натыйжаларын талдоо, жыйынтык чыгаруу).

Негизги мектептин окуучуларынын стилдерди туура пайдалануу көндүмдөрүн өнүктүрүү жолдорун аныктаган илимий методдор, окуучуларга стилдерди окутуунун заманбап модели теориялык жактан негизделип, иштелип чыкты. Изилдөөнүн предмети аныкталган карама-каршылыктарды жоюуга багытталып, изилдөөдө коюлган милдеттерди чечүү илимий, практикалык методдордун комплексин тандап алууга негиз болду. Биздин диссертациялык изилдөөбүздүн алкагында «Негизги мектептин окуучуларына функционалдык стилдерди окутуунун модели» мектептик практикага сунушталган.

2.3. Педагогикалык эксперименттин жүрүшү жана жыйынтыгы

Педагогикалык эксперименттин максаты – негизги мектептин окуучуларынына функционалдык стилдерди окутуунун иштелип чыккан моделди окуу-тарбия процессине киргизүү жана аныкталган педагогикалык шарттарды ишке ашыруунун натыйжалуулугун негиздөө жана сунушталган методиканын натыйжалуулугун текшерүү.

Коюлган максатка жетүү үчүн төмөнкү милдеттер аныкталды:

1. Жалпы билим берүүчү мектептердин мугалимдеринин окуучуларга функционалдык стилдерди окутуу боюнча тажрыйбасын изилдөө максатында педагогикалык эксперименттин констатациялоочу этабын өткөрүү.

2. Негизги мектептин окуучуларынына функционалдык стилдерди окутуунун иштелип чыккан моделин окуу-тарбия процессине киргизүүгө түрткү болгон педагогикалык шарттарды апробациялоо максатында калыптандыруучу эксперименттин программасын иштеп чыгуу жана өткөрүү.

3. Педагогикалык эксперименттин жыйынтыгы боюнча эксперимент -тик жана текшерүүчү топтордун натыйжаларын салыштырмалуу талдоо.

Жогоруда коюлган милдеттерге ылайык, педагогикалык эксперимент 3 этапта жүргүзүлдү.

Биринчи констатациялык же аныктоочу этабында (2013-2015-жж.) жалпы билим берүү орто уюмдарынын иш тажрыйбасында изилденип жаткан маселенин абалына мугалимдер, окуучуларынан анкеталык сурамжылоо алынып, анын талдоосу жүргүзүлдү; педагогикалык эксперименттин программасы иштелип чыкты; констатациялоочу этапта негизги мектептин окуучуларынын функционалдык стилдерди билүү жана колдонуу деңгээлин аныктоо максатында ТТ (текшерүүчү топ), ошондой эле эксперименттик топ (ЭТ) уюштурулду.

Экинчи, калыптандыруучу этабында (2016-2019-жж.) негизги мектептин окуучуларынын функционалдык стилдерди билүү жана колдонуусуна түрткү болгон педагогикалык шарттарды жана иштелип чыккан методиканы апробациялоо боюнча эксперименттик иш ишке ашырылды.

Үчүнчү, текшерүүчү этабында (2020-2022-жж.) педагогикалык эксперименттин жыйынтыгында алынган маалыматтарды талдоо, кайрадан иштеп чыгуу, жалпылоо жана изилдөө натыйжаларын систематизациялоо

жүргүзүлдү. Бул этапта изилдөөнүн жыйынтыктары теориялык жактан чечмеленип, жыйынтыктары формулировкака аныкталып, диссертациянын тексти жазылды.

Эксперимент өткөрүлгөн база болуп төмөнкү мектептер болду: Ош шаарынын №17 Ю. Гагарин атындагы мектеп-гимназиясы, №38 Барпы Алыкулов атындагы мектеп-гимназиясы, Ош облусунун Кара-Суу районундагы №46 С. Маматов атындагы орто мектеби, Ош облусунун Чоң-Алай районундагы Алайчы уулу Саид атындагы инновациялык мектеби, Жалал-Абад облусунун Ала-Бука районундагы Төрөгелди Балтагулов атындагы №1 жалпы орто билим берүүчү мектеби. Педагогикалык эксперимент Ош шаарындагы №18 А. Навои атындагы мектеп-гимназиясы өткөрүлдү.

Бул мектептерди тандоодо биз төмөнкү чен-өлчөмдөргө таяндык:

- а) материалдык-техникалык камсыздоо боюнча бирдей шартта;
- б) мугалимдер инновациялык методдорду билишет;
- в) окуучулардын курамы, жетишкендиктери боюнча бирдей.

Педагогикалык экспериментке катышкан үч мектепти шарттуу «А» мектеби, «Б» мектеби, «В» мектеби деп, ал эми окуучуларын төмөнкүдөй кылып бөлүштүрдүк:

№18 А. Навои мектеп- лицейи		№38 Б.Алыкулов мектеп- гимназиясы		№17 Ю. Гагарин мектеп- гимназиясы		Чоң-Алай Районунун инновац. мектеби		Ош обл. Кара-Суу району. №46 мек.		Жалал- Абад обл. №1 жалпы бил. берүү	
КТ	ЭТ	КТ	ЭТ	КТ	ЭТ	КТ	ЭТ	КТ	ЭТ	КТ	ЭТ
7 А	7Б	7 А	7 Б	7А	7 Б	7А	7 Б	7А	7Б	7 А	7Б
8 А	8Б	8 А	8 Б	8А	8 Б	8А	8 Б	8А	8Б	8 А	8Б
9А	9Б	9А	9Б	9А	9Б	9А	9Б	9А	9Б	9А	9Б
81	85	80	81	81	85	60	60	60	60	60	60

Мындан тышкары, аталган билим берүү уюмдарынын мугалимдери жана бирикме жетекчилери (үч мектептен 39 мугалим жана 6 методикалык бирикменин жетекчилери) катышты.

Педагогикалык эксперименттин бул этабында эксперименттик топтордо (ЭТ) 2 окуу жылынын ичинде (7-класстан 9-класска чейин) билим берүү процессинин бардык катышуучуларын: мугалимдерди, окуучуларды ж.б. камтыган функционалдык стилдерди окутуу программасын ишке ашырдык. Текшерүүчү тобундагы (КТ) окуучулар педагогикалык эксперименттин программасы боюнча иш-чараларга катышышкан жок. Программа ишке ашырылгандан кийин эки топтун катышуучулары ошол эле методикалар боюнча кайталанган изилдөөдөн өтүштү. Алынган сандык жана сапаттык маалыматтар талданды, алынган фактылардын түшүндүрмөсү жазылды, тыянактар түзүлдү.

Педагогикалык эксперименттин констатациялоочу этабында, биздин изилдөөбүздүн биринчи бөлүмүндө баяндалган теориялык жоболорду иш жүзүндө текшерүү үчүн, биз изилдөө методикасын иштеп чыктык. Илимий методдор теориялык жана эмпирикалык методдордун комплексинен турду, анын айкалышы биздин изилдөөнүн көйгөйүн, анын аспектилерин менен параметрлерин ар тараптуу жана ишенимдүү изилдөөгө мүмкүндүк берди (Изилдөөнүн методологиясы изилдөөнүн 2.1. параграфында кенен берилген).

Аныктоочу же констатациялык экспериментте биз негизинен анкета жүргүзүү жана байкоо методдорун колдондук.

Аныктоочу эксперименттин өзөгүн негизги мектептин класстарынын окуучуларынан (175 окуучу) анкета алуу, ошондой эле аталган мектептерде функционалдык стилдер тууралуу түшүнүктү калыптандыруу боюнча сабактарда окуучулардын жана мугалимдин ишмердигине талдоо жүргүзүү түздү.

Педагогикалык эксперименттин констатациялык же аныктоочу этабында окуучулар арасында жүргүзүлгөн анкетанын жыйынтыгы төмөндөгүдөй болду:

1-суроого 175 респонденттин ичинен кыргыз тилинде 5 функционалдык стиль бар деп туура жоопту 83 гана окуучу жооп беришти. Бул 47,4 % түзөт.

2-суроо көркөм стилдин жанрларын атоо боюнча берилген, бул суроого окуучулардын 67,5 % туура жооп беришкен, мындан биз мугалимдер мектепте көркөм адабияттын жанрларына бир аз көбүрөөк көңүл бурарын белгилей кетсек болот.

3-суроо боюнча жыйынтыкка кайрылсак, *тексттерди талдоодо кайсыл функционалдык стилди аныктоо кыйынга турат?* деген суроого балдар жакшы түшүнбөй калгандай, анткени бул суроого эч кандай негизсиз эле ар кайсы стилди атап кое беришкен. Мындан тыянак чыгарсак, мугалимдер негизги мектепке стилдерди окутууда тексттер менен көбүрөөк иштөө зарылдыгы келип чыгууда.

4-суроо: *Стиллерди айырмалай билүү эмнеге зарыл?* деп белгиленген. Буга окуучулар так жооп бере алышкан эмес. Жалпысынан алганда, функционалдык стилдерди туура айырмалоонун зарылдыгынын коммуникацияга керектигин, ар кандай стилдерди билүү адамдарга сүйлөө жана жазууну белгилүү бир аудиторияга же кырдаалга ылайыкташтырууга жардам берерин, адамдын социалдык абалын, маданият деңгээлин чагылдырарын, ошондой эле стилдерди билүү окурмандарга жана изилдөөчүлөргө адабий чыгармаларды жакшыраак түшүнүүгө жана талдоого жардам берерин айткандын ордуна балдар кыргыз тилин билиш үчүн, билимдүү болуш үчүн, ж.б.у.с. жалпы жоопторду беришкен.

Расписка, арыз, токтом кайсы стилге кирет? деген анкетанын 5-суроосуна катышуучулардын 48 % туура жооп берип, жарымынан көбү туура

эмес жоопту беришкен. Мындан биз иш кагаздарын да балдар жетишерлик деңгээлде билбегендигин аныктадык.

Илимий стилдин жанрлары кайсылар? деген 6-суроого респонденттердин 43 % гана туура жооп бере алышты. Ал эми калгандары туура эмес же болбосо таптакыр жооп берген эмес. Илимий стилдин үстүнөн көбүрөөк иштөө зарылдыгы келип чыккандыгына күбө болдук.

Акыркы 7-суроо *Стилдерди туура пайдалануу эмнени жогорулатат?* деген суроого окуучулар жооп бере алышкан жок, бир гана кыз жообунда маданият деген сөздү пайдаланган. Ал эми туура жооп кеп маданиятына байланыштуу болгон.

Тактап айтканда, стилдерди туура пайдалануу сүйлөөчүнүн кеп маданиятынын калыптануусуна багытталган. Кеп маданиятына тиешелүү маселелер кыргыз тилинде «тил маданияты», «кеп маданияты» деген терминдик атоолордун колдонулушу аркылуу берилип жүрөт. Өз ара маанилеш түшүнүктөр болгону менен булардын бири-биринен айырмасы да жок эмес. Кеп – бул оозеки же жазуу түрүндө ишке аша турган конкреттүү текст, б.а. тилдин тикеден-тике текст аркылуу берилиши, жүзөгө ашырылышы (реализацияланышы). Кеп тилдин жаралып-калыптанышын шарттайт жана өзү ошол тил аркылуу жашайт. Тил бир эле учурда кептин туундусу жана кеп казына-кенчи, кампасы. «Тил – кепте жаралып, кеп аркылуу жашаган жана кеп сыноосунан өткөн каражаттардын системасы» (Смирницкий, 1954; Звегинцев, 1971) Кеп маданиятынын негизги проблемаларынан болуп адабий тилдин коомдук функция аткаруудагы коммуникативдик сапаттуулугу, коммуникативдик максаттуулугу жана адабий норма, нормалаштыруу, кодификациянын практикалык маселелери болуп эсептелет. [43]

Тилдин эрежелери: ар бир стилдин аны колдонууда төмөнкүдөй өзгөчө эрежелери жана нормалары бар. Бул эрежелерди билүү сүйлөөчүлөргө ката кетирбөөгө жана тил этикасын сактоого жардам берет.

Таблица 3.1.1 Окуучулардын функционалдык стилдерди билүү деңгээли

деңгээл топ	эксперимент убагы	жогорку	орто	Төмөнкү
		%	%	%
КТ 422 окуучу	Башы	12,5	45,2	42,3
	Аягы	14,1	42,6	46,3
ЭТ 431 окуучу	Башы	10,3	46,5	43,2
	Аягы	20,6	45,1	34,3

Таблицадан көрүнүп тургандай, педагогикалык эксперименттин башталышында окуучулардын функционалдык стилдер жөнүндө маалыматтарды билүү деңгээли контролдук топто төмөнкүдөй болду: жогорку деңгээл 12,5%, орто деңгээл 45,2%, төмөнкү деңгээл 42,3%, ал эми эксперименталдык топто төмөнкүдөй: жогорку деңгээл 10,3%, орто деңгээл 46,5%, төмөнкү деңгээл 43,2% болуп, салыштырганда, эки топтун көрсөткүчтөрү негизинен бирдей болгон.

Мугалимдердин сабактарына катышып, талдоо жүргүзүүнүн жыйынтыгы дагы мектептерде кыргыз тилин окутууда функционалдык стилдерге жакшы көңүл бурулбай жаткандыгын тастыктады.

10-класста Илимий стилде аткарылуучу практикалык иштерге түшүнүк.

Реферат. Конспект. Цитата. Этиштин татаал формаларынын жасалышы боюнча өз ара салыштыруу аркылуу, алардын маанилик өзгөчөлүктөрүн аныктоо (1 саат) деп берилген. [59] Бул – мугалимдин чоң тажрыйбасын талап кылган иш. Биринчиден, **цитата** кепте керектелген тил каражаты, илимий стилдин подстили катары берилбеши керек. Экинчиден, **конспекти** окутууда кептик, мазмундук, сөздүк кыскартууларды, мазмунду жоготуп же өзгөртүп албоо жолдорун үйрөтүүнүн теориялык, практикалык иш-аракеттеринин натыйжалуу ишке ашыруу. Эгерде студенттер мектептен даяр келсе, ЖОЖдо конспект, лекция жазууда кыйналмак эмес, буга учурдагы абал күбө. Үчүнчүдөн, конспектилөөнү

жакшы өздөштүргөн бала логикасы, кабыл алуусу өсүп, сүйлөө, угуу, жазуу, окуу ишмердүүлүктөрү тең калыптанары бышык. Ушул көндүмдөргө кыска мөөнөттө жетиштире алабы, кеп ошондо. Ал эми *реферат* жазууга үйрөтүү ушул кадамдан кийин гана сөз болууга тийиш. Ушул темаларга бөлүнгөн саат өлчөмү, сабактардагы түйшүк менен натыйжасы көп практиктерди тынчсыздандырат.

Ошентип, констатациялык эксперименттин маалыматтары, мугалимдер жана окуучулар менен болгон аңгемелешүүлөр, негизги мектептин кыргыз тили сабактарына катышуу, программаларды жана окуу китептерин, методикалык адабиятты анализдөө төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга мүмкүндүк берди: «Кыргыз тилинин функционалдык стилдери» темасынын бардык эле аспектилери методикалык планда иликтенген эмес, буга байланыштуу негизги мектептин окуучуларынын билимдеринин деңгээли дээрлик көтөрүлгөн эмес, демек, мугалим дидактиканын маанилүү талаптарын – балдарды «жакынкы өнүктүрүү аймагында» окутууну аткарбайт, кыргыз тилинин ар бир функционалдык стилдерин кабылдоодо аларды салыштырууларды колдонбойт.

Эксперименттин экинчи, калыптандыруучу же окутуучу этабы (2016-2019-жж.)

Негизги мектептин окуучуларынын функционалдык стилдерди билүү жана колдонуусуна түрткү болгон педагогикалык шарттарды жана иштелип чыккан методиканы апробациялоо боюнча эксперименттик талап ишке ашырылды.

Жогоруда айтылгандарга байланыштуу сабактар системасын иштеп чыгуунун жана аталган теманы изилдөөнүн теориялык моделин түзүүнүн объективдүү зарылдыгы жаралат, ал төмөнкү жоболорго таянат:

Кыргыз тилинин функционалдык стилдерин толук жана терең түшүнүү үчүн кыргыз тили сабагында негизги мектептин класстарында стилдер

жөнүндө түптөлүүчү жана тереңдетилүүчү белгилүү теориялык түшүнүктөргө ээ болуу зарыл.

Стилдерди окутууда катыштык салыштыруу эң маанилүү ыкмалардын бири болушу керек.

Анализдөө усулдарын тандоодо мугалим ар бир стилдин подстилдерин (жанрынын) өзгөчөлүгүн эске алуусу зарыл.

Окутуунун активдүү жана интерактивдүү формаларын кеңири колдонуу зарыл.

Кыргыз тили мугалими тил үйрөтүүдө өз алдына, биринчиден, өтүлүүчү материал окуучуга эмне үчүн керек, турмушунда кантип, качан пайдаланат, аны кайсы мисалдар менен түшүндүрүп, кантип машыктырам, сабакта баланын сезимине жеткирип үйрөтүүдө эмнеден баштап, эмне менен бышыктап, жыйынтыктайм деген максатты коюп, ошого жараша алдынала теориялык, практикалык даярдыгы болгондо гана сабак максатына жетет. Ага ылайык усулду тандап алуу – мугалимдин өзүнө таандык процесс.

Экспериментке катышкан мугалимдер менен биргеликте биз пландарды иштеп чыктык жана усулдарды тандап алдык.

Эксперименттин экинчи этабы болуп эсептелген окутуучу эксперименттин жүрүшүнө кайрылсак, биз эксперименталдык топтордо атайын иштелип чыккан сабактарды өттүк.

Орто мектепте иш кагаздарын дифференциациялык усул менен окутуу– максатка ылайык, ортоңку класстын окуучулары коомго аралаша элек, коомдогу стилдердин кызматын толук түшүнбөй, мамилени тейлөөдө, алака түзүүдө анча муктаждыгы жарала элек болгондуктан, турмушта иш кагаздарын кездештирген учурларында түрлөрү, алардын бири-биринен айырмасы тууралуу маалыматтарга маани бербей калышы толук мүмкүн. Кеп маданияты, сүйлөөгө коюлган талаптар, кептин түрлөрү, жазууда ойдун так, түшүнүктүү, логикалуу берилиши жана таза сүйлөө талаптарына эми гана көндүм жасап келе жаткан өспүрүм үчүн стилдерди, алардын түрлөрүн,

иш кагаздарынын алгачкы үлгүлөрүн үйрөтүү мугалимден жогорку чеберчиликти талап кылат.

Окуучунун кызыгуусун арттыруу – функционалдык стилдердин, анын ичинен иш кагаздарынын коомдогу аткарган кызматы, тейлеген чөйрөсү, атуулдук укукту коргоодогу милдети. Иш кагаздарынын подстилдери, аларды үйрөнүүдөгү коюлган талаптар менен бирге тилдин грамматикасынын кайсы бир категориясынын иш кагаздын тил каражаттарында кездешиши, орфографиялык сабаттуулукта туура аткарууга үйрөтүү мугалимдин милдети болсо, теориялык билим менен практиканы айкалыштыра туура аткарып үйрөнүп алуу окуучунун милдети болуп саналат. Андыктан класс көлөмүнө ылайык грамматиканын иш кагаздарында кездешүүсүн иш кагаздын табиятын, кызмат-милдетин үйрөтүп жатып, текстте кандай грамматикалык, лексикалык каражаттар талап кылынары, аларды аткарууда орфографиялык сабаттуулуктардын зарылдыгына токтолуп, тегиз үйрөтүү өспүрүмдөр үчүн жугумдуу билим болору бышык.

Илимийлүүлүк принциби менен жөнөкөйдөн татаалга карай турмуш чындыгын байланыштырып иш кагаздын (арыздын) жашоодогу кызматын көрсөтмөлүүлүк менен далилдөө (демонстрациялоо), түрдүү кырдаалда арыз жазууга муктаж болгон учурларын турмуштук фактылар менен ынандуу атап көрсөтүү, иш кагаздын үлгүлөрү менен тааныштыруу аркылуу киришүү жасоо ылайык. Арыздын мазмунун ээлеген талап тиешелүү жетекчиликтин макулдугу менен жүзөгө ашарын, ошондуктан арыз жазуу түрүндө болуп, документ катары катталарын жеткирет. Арыз жазуунун жолун үйрөтүп, андан соң эвристикалык усулда окуучу түшүнүгүн иш жүзүндө аткарууга багыттап, мүмкүнчүлүк берүү, көндүм жасатуу – максатка жетүүнүн бирден-бир аракети. [77]

Кыргыз адабий тилинин иш кагаздар стили кыргыз жергесине совет бийлигинин орношу менен бирге жаралган. Анткени революциянын жеңиши, совет бийлигинин орношу менен жергебизде ар кандай коомдук мекемелер

иш жүргүзүп, окуу жайлар ачылган. Мамлекет менен элдин ортосундагы ар түрдүү карым-катыш, байланыштар документтештирилип, элдин сабатсыздыгы жоюлуп, канцелярдык жөнөкөй иш кагаздарынан баштап мамлекеттик мааниси бар иш кагаздарынын татаал формаларына чейин системага түшүрүлүп, алардын ар кандай үлгүлөрү өнүгүп, калыптанып, эл арасына тарай баштаган. Ошондон бүгүнкү күнгө чейинки тарыхый мезгилдерде бирде өнүгүп, бирде солгундап отуруп бизге жеткен. Андыктан 20-30-жылдардагы арыз менен азыркы арызды салыштырып окуу менен оюбузду бекемдесек да болот.

Иш кагаздарынын колдонуу чөйрөсү өтө кеңири, б.а. коомдо адам ишмердүүлүк аракеттеринин бардык түрүн тейлөөчү иш кагаздар стили болуп саналат. Бул стиль дээрлик жазуу формада аткарылат, айрым подстилдери оозеки, сүйлөө формасында (мисалы, чогулуштун жүрүшү, кызмат каттары) ишке ашканы менен алар протоколдоштурулганда гана толук документ болуп саналып, укуктук күчкө ээ болот. Эл турмушун тейлөөдө иш кагаздарынын подстилдеринин коомдук жана укуктук арналышы, мазмундук түрлөрү өтө көп, алар тейлөө ишмердүүлүгүндө калыптанып бүткөн.

Иш кагаздарынын стандарттуулугу мамлекеттик деңгээлде каралат, текстине ойду туюнтуунун логикалык ырааттуулугу, кыскалык, тактык, түшүнүктүүлүк талаптары коюлат. Текстти окуган тарап бат, туура түшүнүүсүн шарттаган тактык менен катар канцеляризмдери пайдаланылат. Эмоционалдуу, образдуу сөздөр дээрлик колдонулбастан, сөздөрдүн тике мааниси, терминдер, орток маанилүү сөздөр иш кагаздарына образ берип турат [12]

Үчүнчү, текшерүүчү этабында (2020-2022-жж.) педагогикалык эксперименттин жыйынтыгында алынган маалыматтарды талдоо, кайрадан иштеп чыгуу, жалпылоо жана изилдөө натыйжаларын систематизациялоо жүргүзүлдү. Бул этапта изилдөөнүн жыйынтыктары теориялык жактан

чечмеленип, педагогикалык эксперименттин жыйынтыктары формулировкаканып, корутундулар аныкталып, диссертациянын тексти жазылып бүткөрүлдү.

Контролдук тажрыйбанын жыйынтыгында биз кыргыз тили сабагында функционалдык стилдерди окутуунун жалпы абалын аныктадык, окуучулардын стилдер боюнча билимдерин текшердик, стилдерди окутуу боюнча өзүбүздүн методикалык усулдарды, ыкмаларды, каражаттарды сунуш кылдык, алардын оптималдуу экендиги тажрыйба, педагогикалык эксперимент учурунда тастыкталды.

Функционалдык стилдер боюнча тест алынды (2-тиркеме).

Таблица 3.1.2 Окуучулардын тексттердин функционалдык стилдерин туура аныктоо деңгээли

деңгээл топ	эксперимент убагы	жогорку	орто	төмөн
		%	%	%
КТ 422 окуучу	Башы	12,3	42,4	45,3
	Аягы	14,1	42,6	46,3
ЭТ 431 окуучу	Башы	11,2	45,1	43,7
	Аягы	19,8	45,7	34,5

Таблицадан көрүнүп тургандай, педагогикалык эксперименттин башталышында контролдук топто жогорку деңгээл 12,3%, орто деңгээл 42,4%, төмөнкү деңгээл 45,3%, ал эми эксперименталдык топто жогорку деңгээл 11,2%, орто деңгээл 45,1%, төмөнкү деңгээл 43,7% болуп, салыштырганда, эки топтун көрсөткүчтөрү негизинен бирдей болгон.

Жыйынтыктоо учурунда тажрыйбалардын натыйжалары төмөнкүдөй болду.

Таблица 3.1.2. – Окуучулардын функционалдык стилдерди түшүнүү жана кабыл алуу деңгээлдери.

Деңгээлдер	эксперименталдык топ (% менен) 90 окуучу		контролдук топ (% менен) 85 окуучу	
	эксперимент- ке чейин	эксперимент- тен кийин	эксперимент- ке чейин	эксперимент- тен кийин

Жогору	23%	38%	8%	12%
Жеткиликтүү жогору	29%	39%	32%	38%
Орто	29%	16%	35%	37%
Төмөн	14%	10%	25%	15%

Бул эксперименттин жыйынтыгына караганда 90 окуучу катышкан эксперименталдык топто функционалдык стилдерди жогорку деңгээлде өздөштүргөндөр тажрыйбага чейин 23% болсо, тажрыйбадан кийин 38% га көтөрүлгөн, өсүш 15%, жеткиликтүү жогорку көрсөткүч 29% дан 39% га чейин жогорулап, өсүш 10% болгон, ал эми орто көрсөткүч 29% дан 16% га, төмөн көрсөткүч 14% дан 10% га чейин азайган.

Ал эми контролдук тобунда жогорку көрсөткүч 8% дан 12% га гана өсүп (4%), тажрыйба тобу менен айрымасы 10% болгон; жеткиликтүү жогорку көрсөткүч 32% дан 38% га чейин жогорулап, өсүш 6% болгон, ал эми орто көрсөткүч 35% дан 37% га, төмөн көрсөткүч 25% дан 15% га чейин гана азайып, көрсөткүчтөр анчейин өзгөргөн эмес.

Жогорудагы таблицаларды салыштырып көрүү негизги мектептин окуучуларынын функционалдык стилдер боюнча билим сапатынын көтөрүлгөндүгүн, ал өсүштө биз сунуш кылган окутуу усулдарыбыз, ыкмаларыбыз жана каражаттарыбыз оң таасир эткендигин белгилөөгө болот.

ЭКИНЧИ БАП БОЮНЧА КОРУТУНДУ

Стилдерди окутуунун методикасы боюнча илимий изилдөөнүн материалдары жана методдору деп аталган экинчи баптын биринчи параграфы *изилдөөнүн материалдарын* көрсөтүп берүүгө арналган. Жалпы изилдөөнүн материалдарын биз бир нече типке бөлүп карадык: билим берүү системасы боюнча укуктук-нормативдик документтер; окуу стандарттары; окуу программалары; окуу китептери, окуу-методикалык колдонмолору.

Окуу программаларында окуу пландагы окуу жүктөмү кантип ишке ашырылгандыгы көрсөтүлдү. Ал эми окуу программанын негизинде окуу китептери түзүлүп, негизги мектептин 5-6-класстарынын окуу китептери

жаңы стандартка ылайык иштелип чыгып, мектептердин окуу процессине 2018-жылдан баштап киргизилди. Бул жаңы окуу китептеринде басым жасалган принцип коммуникативдик принцип болуп эсептелет, мында китептин материалы жана тилдик каражаттар реалдуу коммуникация кырдаалына жакындатууга аракет жасалган.

7-8-класстардын окуу куралдарын талдоонун натыйжасында 7-класстын окуу китебине салыштырмалуу 8-класстын китебинде тексттер менен иштөө кеңирирээк жүргүзүлгөндүгүн байкадык. Тексттер жалаң эле кара сөз менен берилбестен иллюстрация, сүрөттөр жана таблицалар менен коштолуп, балдарда кызыгууну арттырарын белгиледик.

Экинчи баптын 2-параграфы “Изилдөөнүн методдору” деп аталып, колдонулган методдорду мүнөздөөгө арналды. Белгилүү болгондой, педагогикалык илимий изилдөөлөрдү жүргүзүүдө колдонулган илимий методдордун чөйрөсү абдан кеңири. Биздин диссертациялык ишибиздин объекти жана предметине ылайык теориялык жана эмпирикалык методдорду тандап алып, изилдөөбүздүн натыйжалуу болушун көздөп колдондук.

Теориялык методдордон биз укуктук-ченемдик документтерди жана илимий адабияттарды талдоо методун жана моделдөө методун колдоно алдык. Адабияттарды талдоо методу каралып жаткан проблеманын учурдагы абалын аныктоого жардам берсе, моделдөө методу негизги мектептин окуучуларынына функционалдык стилдерди окутуунун моделин түзүү менен байланышта болду. Моделдөө методу түздөн-түз кабыл алуу мүмкүн болбогон объектилерди жана процесстерди элестетүүгө жардам бергендиктен, модель ийкемдүү болгондуктан, анын натыйжалуулугун экспериментте текшерүү да жеңил болду.

Функционалдык стилдерди негизги мектепте окутуунун моделин түзүүдөгү башкы максат бул моделдин компоненттери негизги мектептин окуучуларына стилдерди окутуу процессинин ички уюштурулушун – максатын, милдеттерин, негизги идеялардын мазмунун, уюштуруу

формаларын жана методдорун ачып беришинде жана ушул процесстин элементтеринин ортосундагы өз ара аракеттенүүсүнүн туруктуулугун сакташында.

Биздин диссертациялык изилдөөбүздүн алкагында «Негизги мектептин окуучуларына функционалдык стилдерди окутуу модели» практикага сунушталган. Бул модель бири-бирин толуктаган, өз ара байланышкан компоненттерден турат.

Ар бир окутуу методдорунун ишке ашыруу схемасы бар жана анын кадамдарынын так аткарылышы окуу процессин натыйжалуу кылат. Кайсы бир кадам аткарылбай калса, түшүнүү деңгээли терең болбой калат жана окуучулардын функционалдык стилдерди айырмалоо көндүмүнүн калыптануусу татаалдай баштайт. Экинчи бапта сабактардын иштелмелерин иштеп чыгып (тиркеме 2, 3), практикада колдонуу үчүн окутуучу эксперименттин материалдарын даярдадык.

Экинчи баптын 3-параграфы **“Педагогикалык эксперименттин жүрүшү жана жыйынтыктары”** деп аталып, педагогикалык эксперименттин аныктоочу, окутуучу жана жыйынтыктоочу этаптары мүнөздөлүп, жыйынтыктарына талдоо жүргүзүлдү, теориялык ой корутундуларыбыз практикада кандайча ишке ашырылгандыгы тастыкталды, эксперименттер аркылуу биздин сунуш кылган методика, иштеп чыккан сунуштар жана жоболор азыркы мектепте колдонууга ылайыктуу жана мугалимдердин сабактарынын натыйжалуулугун жогорулатууга жардам бере тургандыгын көрсөттү.

Педагогикалык эксперименттин максаты – негизги мектептин окуучуларынына функционалдык стилдерди окутуунун иштелип чыккан моделди окуу-тарбия процессине киргизүү жана аныкталган педагогикалык шарттарды ишке ашыруунун натыйжалуулугун негиздөө жана сунушталган методиканын натыйжалуулугун текшерүү.

Коюлган максатка жетүү үчүн төмөнкү милдеттер аныкталды:

1-милдет боюнча жалпы билим берүүчү мектептердин мугалимдеринин окуучуларга функционалдык стилдерди окутуу боюнча тажрыйбасын изилдөө максатында педагогикалык эксперименттин констатациялоочу же аныктоочу этабы өткөрүлдү.

2-милдет боюнча негизги мектептин окуучуларынына функционалдык стилдерди окутуунун иштелип чыккан моделин окуу-тарбия процессине киргизүүгө түрткү болгон педагогикалык шарттарды апробациялоо максатында калыптандыруучу эксперименттин программасы иштелип чыкты жана өткөрүлдү.

3-милдет боюнча педагогикалык эксперименттин жыйынтыгы боюнча эксперименттик жана текшерүүчү топтордун натыйжаларын салыштырмалуу талдоо жүргүзүлүп, жыйынтыктар талданып чыкты.

Жогоруда коюлган милдеттерге ылайык, педагогикалык эксперимент 3 этапта жүргүзүлдү.

2-баптын 3-параграфында эксперименттин этаптарынын жыйынтыктары берилди. Биринчи констатациялык же аныктоочу этабында (2013-2015-жж.) жалпы орто билим берүүчү уюмдарынын иш тажрыйбасында изилденип жаткан маселенин абалына мугалимдер, окуучуларынан анкеталык сурамжылоо алынып, анын талдоосу жүргүзүлдү; педагогикалык эксперименттин программасы иштелип чыкты; констатациялоочу этапта негизги мектептин окуучуларынын функционалдык стилдерди билүү жана колдонуу деңгээлин аныктоо максатында ТТ (текшерүүчү топ), ошондой эле эксперименттик топ (ЭТ) уюштурулду.

Эксперименттин калыптандыруучу этабында (2016-2019-жж.) негизги мектептин окуучуларынын функционалдык стилдерди билүү жана колдонуусуна түрткү болгон педагогикалык шарттарды жана иштелип чыккан методиканы апробациялоо боюнча эксперименттик иш жүргүзүлдү. Сабактардын иштелмелери түзүлүп, эксперименталдык топтор түзүлгөн методика жана модель менен окутулду.

Эксперименттин текшерүүчү этабында (2020-2022-жж.) педагогикалык эксперименттин жыйынтыгында алынган маалыматтарды талдоо, кайрадан иштеп чыгуу, жалпылоо жана изилдөө натыйжаларын систематизациялоо жүргүзүлдү.

ҮЧҮНЧҮ БАП. ОРТО МЕКТЕПТЕ КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ФУНКЦИОНАЛДЫК СТИЛДЕРИН ОКУТУУНУН МЕТОДИКАСЫ

3.1. Стилдерди 5-9 класста окутуунун жалпы маселелери

Мектептерде класстык сабак системасы далай муундарга билим берди, тарбия менен камсыз кылды, бул система азыр да милдетин жоготкон жок, болгону сабактагы усул-ыкмалар мезгил талабына ылайык жаңыланууну талап кылган учур. Заманбап сабакка мугалимдин компетенттүүлүгү, мүнөзү окутуу процессинде жагымдуу чөйрө жаратууда негизги орунда. Балдарга жүрөгү менен мээрим төгүп, жылуу кабыл алуу – баланы ар тараптан колдойт, мүнөзү ачылат, сырдашат, тарбиясына дагы өрнөк болот. Заман талабына ылайык окутуунун жаңы технологияларына дифференцирлеп окутуу, концентирлеп окутуу, модулдук окутуу, проблемалуу окутуу, программалык тестирилөө, интерактивдүү окутуу, сынчыл ойломду өстүрүү программасынын стратегиясы менен окутуу технологиялары практикаланууда. Окутуудагы жаңы технологиялар окуучулардын чыгармачыл, интеллектуалдык мүмкүнчүлүктөрүн ачат, ой жүгүртүүсүн өстүрөт, окутуу, тарбиялоо ишинде жөндөмдүүлүктөрүн калыптандырууну көздөйт. Тажрыйба көрсөткөндөй, сынчыл ойломду өстүрүү программасынын стратегиялык методдору мугалим менен окуучунун ишмердүүлүгүн оптималдаштырат, окуучуларды топ ичинде тил табышып, биргелешип иштөө жөндөмдүүлүгүн, маалымат алмашууда тактык, тыкандыкты калыптайт, өз оюн коргоого, өзгөртүүгө жетишет, же өз көз карашын жаңылоого ыңгайланышат. Мындай дидактикалык, психологиялык окутуу методдору окуучунун коммуникативдик ишмердүүлүгүн өстүрүүгө жардам берет. Тилдик жана коммуникативдик билгичтиктерди изденүү,

түшүнүү, ой жүгүртүү менен пайдалануусун камсыз кылат, сөз байлыгын арттырууга өбөлгө түзөт, угуу, окуу сүйлөө, жазуу ишмердүүлүктөрү натыйжалуу өздөштүрүлөт. Мындай моделдик сабактын дидактикалык структуралары - чакыруу, түшүнүү, жана ой жүгүртүү этаптары менен ишке ашат.

Чакыруу – бүгүнкү өтүлө турган материал мурунку окутулган материалдын негизинде эске салынат, өтүлө турган тема боюнча чакырык жасалат, балдар жаңы темага ыңгайланышат, тема боюнча болжолот, алдын ала кабар берилип, изденүүчү шыгын ойготот. Материалдын мазмунуна ылайык «мээ чабуулу» (сөз куроо, сөздөн сөз чыгаруу, оң-терс окулганда бирдей маани берген сөздөр, сөз муундарынан сөз табуу.ж.б.), «муз жаргыч» (темага байланышкан материалдык, логикалык «кыйшык» суроолор), «туташкан логикалык чынжыр» (логиканы, тапкычтыкты өстүрүүчү, баамчылдыкка багытталган, аралашып кеткен сүйлөмдүн, же тамгалардын конструктурасы) сыяктуу дидактикалык оюндарды пайдаланууга туура келет.

Түшүнүү - окуучуларды жаңы маалымат менен түшүндүрүүсү, мугалимдин тандап алган методу аркылуу окуучуну баштапкы түшүнүгү менен бүгүнкү текстти байланыштыруусу. Окуучу мурдагы сабакта билгенин, жаңы өздөштүргөнүн жана эмне билүү керек экендигин байкашына жетиштирүүсү. Мында сынчыл ойломду өстүрүү программасынын стратегиялары, замантап технологиялар, проблемалуу окутуунун каражаттары менен жабдыса, изденүү, оюн салыштыруу, бирин-бири түзөтүү, топ менен жыйынтык чыгаруу иш аракеттери социалдык чөйрөнүн өсүшүнө өбөлгө болот.

Ойлонуу, ой жүгүртүү - бул этапта окуучулардын алган билимдери бышыкталат, тиешелүү маалыматтарга ээ болот. Өзүнө ишеним пайда болот, өз алдынча презентациялоого, ой чабытын ар тараптан өркүндөтүүгө жетишет.[88]

Стилистика тил илиминин башка тармактары (фонетика, лексика, фразеология, ж.б.) сыяктуу белгилүү бир баскычтагы тил каражаттарын, алардын түзүлүшүн изилдебейт, ал тилдин ар түрдүү баскычтагы тил каражаттарынын тандалышын жана уюштурулушун изилдейт. [28. 32-б.]

Эгер стилистика тилдин бир багыттагы катмарын изилдесе, анын башы жана аягы болмок. Функционалдык стилдер тилди ар кандай чөйрөдөгү шартка ыңгайлашкан кеп курамын окуткандыктан, аны бир аныктама менен түшүндүрүүгө туура келбейт. Стилдер шарттуу түрдө бешке бөлүнүп, ар бир стилдин өзүнө таандык артыкчылыгы, өзгөчөлүгү бар. Функционалдык стилдер тилдин белгилүү бир коомдук ишмердүүлүк шарттарынын, ар башка чөйрөлөрдөгү аң сезим формаларынын максаттарына ылайык уюштурулат. Аларга грамматика, лексика, морфология жана синтаксистин белгилүү бир категорияларын ылайыкташтырып алганы менен ошол категориялар дагы кырдаалга жараша өзгөрүп колдонулушу, стилистикалык өзгөчө маанини жаратышы стилдердин абстракттуу мүнөзүн аныктайт. Ошондуктан ар бир стилдин табыйгый өзгөчөлүгүн – алардын кайсы чөйрөдө, кандай максатта керектелип, кандай каражаттардын пайдаланылышын аныктап, грамматикалык материалдар менен байланыштырып, көндүм жасап отуруу стилдер жөнүндөгү билимин жогорулатат. Ар бир стилге тиешелүү тил каражаттарынын стилистикалык боёкчолору стилдердин структуралык бөтөнчөлүктөрүн өздөштүрүлүшүнө шарт түзөт. Бул деген ар бир сөздүн стилистикалык маанисин ылгап, кептеги ар кандай кырдаалга багыттап, жагдайга жараша пайдалана билүүгө көндүрүү дегенге барабар.

Жогорудагы айтылган милдеттерди бир класстын материалдары менен окутуп жеткирүү мүмкүн эмес. Аны кыргыз тилинде стилди кандай грамматикалык материалдарга байланыштырып, кайсы класстарда кандай ык-көндүмдөр менен окутууну аныктап албаса, стилистикалык маалыматтар ырааттуугу сакталбай, тилдин коомдук функциясы курулай эле жаттоо

менен чектелет, же убактылуу жасалма тил катары коомдогу орду жоголот, тилге болгон кызыгуу өчөт.

Функционалдык стилдердин ар биринин өзгөчөлүгү ар тараптан аныкталышы стилистиканын мүнөздүү өзгөчөлүгүн спецификалык бөтөнчөлүгүн туура түшүнүүгө мүмкүндүк берет. [28]

Тилдин грамматикалык тармактары: тыбыштык түзүлүшүн - фонетика, сөздүн курамын - морфология, сөздүн түпкү маанисин - лексика, ж.б. бөлүмдөр тилдин тиешелүү белгилүү бир тармагын окутат, стилистиканын алар сыяктуу жеке өзүнө тиешелүү тармагы, тил каражаттары жок экени анык, тилдин башка тармагындагы тил каражаттары стилистикада өзгөчө көз караш менен окутуп үйрөтүлөт. Ошол үчүн стилдердин артыкчылыгы тилдин грамматикасы менен чаташтырбай, стилистиканын өз багыты менен баскычтарын туура аныктап окутууга багыт берет, б.а. стилистика тил илиминин башка тармактары менен байланышта каралып, эң негизгиси, предмет аралык байланышты ишке ашырууга жардам берет. Алсак, илимий стилдин өзгөчөлүгү: бардык илимдердин багытын, мазмунун, максатын, артыкчылыгын аныктап, аныктама, цифра, схема, формулалар менен берилиши, тил каражаттары, термин, кесиптик сөз, ***деп аталат, болуп саналат, эсептелет, аныкталган*** сыяктуу канцеляризмдер менен берилип, эң көп предметтер аралык байланышты түзөт. Бул стилде берилген тексттер менен иштөө өзүнчө ар тараптуу ой чабытты өстүрүүнүн бийиктигине алып чыгат.

Программаларда илимий стилдин мүнөздүү белгилери менен катар *Доклад, Тезис, 10-класста Конспект. Реферат* берилген. [58]

Докладды окутууда мугалим *байкоо методу* менен Доклад тууралуу алдынала объектини окуп үйрөнүүдө анын параметрлерин, көрсөткүчтөрүн регистрлоо жана фиксациялоого таянат. Доклад илимий стилдин подстили

катары качан, кандай жазылат, максаты эмне, кимдерге арналат? деген суроолордун жообун табат. Андан кийин кандай ыкма менен балдарга тез, түшүнүктүү жеткирүүнүн жолун пландаштырат. Доклад *илимий, саясий* болуп эки түргө бөлүнөт, алардын айырмасын ажыратып, жеткиликтүү усул, жөнөкөй үлгүлөр менен тил каражаттарына басым жасап жеткирүү окуучунун да кабыл алуусуна жеңил болот. Окуу китебинде доклад жөнүндөгү маалымат окуучу үчүн түшүнүксүз. Ар бир подстилдин ушул өңдүү мүнөздүү өзгөчөлүгү мугалимден тил каражаттарын, кырдаал-чөйрөнү айырмалап окутуунун ыкмаларын, теориялык билимди, практикалык тажрыйбаны талап кылып, натыйжалуу сабак балдарды ар тараптан билим, тарбия, акыл-эс, ой чабыттын негизин калыптайт. Стилистиканы окутуунун негизги милдети: стилдерди үйрөтүү аркылуу жаш муундардын тилдик ан-сезимин, адамдык асыл сапаттарын калыптап, ойлоп табуу, эске тутуу жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүү болуп саналат.

Кептин илимий стилинин азыркы түшүнүгү: масштабы, темасы жана мазмуну, максаты, кептин формалары, жалпы касиеттери, тилдик өзгөчөлүктөрү жана тексттердин түрлөрү. Илимий стилде тексттердин илимий ишмердүүлүк менен өз ара байланышы, илимий жана билим берүү байланышынын чөйрөсүн камсыз кылган кептин функционалдык стили. Илимий стилди – илимдин тили, илимий-техникалык адабияттын тили, илимий байланыш тили, илимий адабияттын стили, илимий прозанын стили, илимий кеп ж.б. деп аташат. [2] Азыркы лингвистика кептин функционалдык стилинин негизги кызматы – маалыматты жеткирүү, анын чындыгын далилдөө. Илимий стиль – илимий маалыматтын стили, ал илимде колдонулат, авторлору – окумуштуулар, илимдин түрдүү тармагынын адистери. Илимий стилдин максаты - мыйзамдарды баяндоо, мыйзам ченемдүүлүктөрдү, ачылыштарды аныктоо, далилдүү фактылар менен өндүрүшкө сунуштоо, үйрөтүү. Кептин илимий стилинин морфологиялык белгилери: текстте зат атоочтордун, алардын жекелик санынын көптүк

мааниде колдонулушунун жамааттык формасы, 3 чакта 3-жактын кыймыл аракети толугу менен аткарылбаган түрүндөгү этиштердин колдонулушу (изилдейт, чечет), кыймыл атоочтор, чакчыл, атоочтуктардын жыш пайдаланылышы, сын атоочтордун сапаттык түрү, жай даражасынын колдонулушу, баяндоо логикасын баса белгилеген тактоочтор, кириңди сөздөр (биринчиден, алдын ала жыйынтыкка караганда) кеңири колдонулат. Илимий стиль тактыгы, илимийлүүлүгү, далилдүүлүгү, аныктыгы, тил каражаттарынын олуттуулугу менен башка стилдерден кескин айырмаланып, окутууда да олуттулукту талап кылат.

Күндөлүк турмуш өз ара оозеки баарлашуудан, зарылчылык болгондо жазуу түрүнө келтирүү аркылуу ишке ашат. Бул адам жашоосунун карым-катышынын каражаты болгон негизги эки фактор ойлонуунун натыйжасында пайда болгондуктан, бири-биринен айырмалуу да, окшош да жактары бар. Оозеки баяндоонун мүмкүнчүлүгү кеңири, монолог, диалог, аңгемелешүү түрүндө ойду шыр баяндоодо интонация, мимика, жест, ар кандай ымдоо-жаңсоо, колдун кыймылдары, үндүн өзгөрүшү (үндүн тону), көздүн кыймылдары, бет түзүлүшүндөгү ар түрдүү көрүнүш, поза, ж.б. көптөгөн экстралингвистикалык факторлор ойдун тез, жеткиликтүү, образдуу, туура түшүндүрүлүшүн шарттайт.

Ошол айтылган ойду башка бирөөгө жазуу түрүндө жеткирүү зарылчылыгынан жазуу стили пайда болот. [38. 33-б.] Жазма стиль көпкө жашайт, узакка жетет, бирок ой сүйлөшүү стилиндегидей жеткиликтүү болбой калышы мүмкүн. Автордун ою ачык, так, жеткиликтүү болуш үчүн мүнөздүү учкул сөздөрдү, синонимдерди, синтаксистик түрмөктөрдү кылдат тандап, чебер колдонуп, ойду чегине жеткире түшүндүрө алгыдай кылып кагазга түшүрүү - чоң өнөр, жетишкендик. Ушундай жетишкендикке жетүү оңой эмес экенин учурдагы тажрыйба тастыктайт, себеби телефон менен үн чыгарбай сүйлөшүп жүрө берип таза, туура, түшүнүктүү, көркөм,

маданияттуу сүйлөө өнөрүнөн кур калар алдында турабыз. Тилдеги артыкбаш мите сөздөрдү (неме, ана болсо), таза сүйлөөнү (кароче, даже), көркөмдүктү (таасир этүүчү кепти), логикалуулукту (терең сыр каткан), түшүнүктүү (сөздөрдү орундуу, туура колдонгон), адабий тилдин нормасын сактаган маданияттуу кепти сактай албай баратабыз. Келечек бизден улуттун, мамлекеттин тилин сактап, урпактарга кемитпей, толуктап өткөрүп берүүнү милдеттендирет. Бул милдет, биринчиден, биз жашаган коомдун, экинчиден, кыргыз тилинин күйөрмандары болгон тилчи мугалимдердин парзы. Ошондой болгон соң, адегенде, мектеп партасынан туура сүйлөшүүнү, оюн кагазга туура түшүрүүнү, ошол ойду окуп түшүнүп, кабыл алуу деңгээлин анализдөөдөн баштоо туурадай көрүнөт. Демек, окуучуларды билгенин, көргөнүн кат түрүндө кыска баяндатуудан, ал баянды бири-бирине окутуп, кабыл алуусун текшерүүдөн баштасак. Катты окуган окуучу мазмунун канчалык түшүнгөнүн кайра айттырып, каттагы ой туура баяндалганбы, катты туура түшүнгөнбү, же түшүнүүдө көйгөй жаралдыбы, ашыкча орунсуз сөздөр каттын мазмунун буздубу, сөздөр маанилик жактан туура колдонулуп, сүйлөм туура түзүлгөнбү, стилдик каталар кетирилгенби, ошолого маани берилсе. Бул ыкма сүйлөмдү, андан текстти түзө билүүгө үйрөтүп, кеп маданиятынын үлгүлөрүн калыптоого, башка бирөө окушуна ыңгайлануу үчүн тамга элементтерин сактап жазууну талап кылып, каллиграфияны жакшыртууга, грамматикалык сабаттуулукту арттырууга, ойлоону өстүрүүгө да жардам берет. Кеп ошол иш аракеттин кандай жолдор менен аткарылышында турат.

Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдери аткарылуу формасына карай сүйлөшүү жана китеп стилдери деп шарттуу түрдө эки топко бөлүнөт. Китеп стилдеринин тобундагы илимий, иш кагаздар, публицистикалык, көркөм стилдер өз кызматын аткаруу алдында сөзсүз жазуу формасына ээ болуш керек. Ар кандай стиль ушундай зарылдыкта гана ишке ашат.

Функционалдык стилдердин жалпылыгы: алардын жазуу жана оозеки формага ээ болушу, пикир алышуудагы реализациялана алуу мүмкүнчүлүгү болуп эсептелет. Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдери кыргыз тилинин тилдик бирдиктеринин (сөздөрдүн) эсебинен куралат. Бирок алар коомдогу аткарган кызматы, тилдик, экстратилдик каражаттарын пайдаланышы боюнча айырмаланат. [11]

Сүйлөшүү стилинин артыкчылыгы - ойду тез, образдуу, жеткиликтүү берип, тилдеги экстралингвистикалык каражаттарды эркин колдонушунда. Иш кагаздарынын жана илимий стилдин текстине ойду туюнтуунун логикалык ырааттуулугу, түшүнүктүүлүк, кыскалык, тактык талаптары коюлса, көркөм жана публицистикалык стилдин расмий эмес подстилдерине образдуулук, эмоционалдуу-экспрессивдүү көркөм сөз боёктору эркин пайдаланылып, маалымат берүү жана таасир этүү касиеттерине ээ болот.

Иш кагаздар стилинде фонетикалык каражаттар (информациянын элементтери) маалыматты эмоциясыз берүү максатында гана керектелет, морфологиянын сөз жасоо ыкмаларынын бардык моделдери пайдаланылат. Сөздөр түз мааниде, этиштин буйрук ыңгайынын 3-жагы, эсептик, иреттик сан атоочтор, сын атоочтун жай даражасы, стилдин басымдуу бөлүгүн орток маанилүү сөздөр, канцеляризмдер түзөт.

Иш кагаздарынын стилдик нормалары тарыхый мүнөзгө ээ, анын өзгөрмөлүүлүгү иш кагаздарынын тилдик жана экстратилдик каражаттарынын доорго (мезгилге) жараша өркүндөтүлүп тургандыгында. Ошондуктан иш кагаздарынын үлгүлөрүн мезгилдер менен салыштырып кароого болот.

Кыргыз адабий тилинин лексика-семантикалык корун, сөз жасоо моделдеринин негизинде жасалган жаңы сөздөрүн жана тилдик бирдиктеринин грамматикалык өзгөчөлүктөрүн пайдалануу жагынан иш кагаздары башка стилдерден кескин айырмаланат. Кыргыз тилинин

фонетикалык каражаттары иш кагаздар стилинде стилистикалык аспектиде маалыматты эмоциясыз берүү максатында гана керектелет.

Интонациянын элементтери иш кагаздар стилинде сүйлөмдү синтагмаларга ажыратуу, сүйлөмдөрдүн чегин белгилеп, жай, айрым учурда суроолуу интонация түзүү, кептин жай темпин, логикалык паузаны ишке ашырууда жана ойду туюнтуудагы бейтарап тембрди жаратуу максатында керектелет.

Байыркы индия тилчилери жыйынтыктоо жана талдоо методдору аркылуу этиштик формаларды классификациялаганда сөздөрдү уңгу мүчөгө ажыраткан. Индиялыктар негизги төрт сөз түркүмү: атооч, этиш, предлог жана бөлүкчө деп көрсөтүп, алардын лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрүн туура аныкташкан. Этиш башка сөз түркүмдөрүнөн экспрессивдүүлүк табыйгый сапаты аркылуу өзгөчөлөнүп, кепти стилдик жактан дифференциялайт. Сүйлөөчүнүн ички сезимдерин, оюн туюнтуунун эффективдүү формаларын берүүдө стилистикалык каражат катары коммуникативдик, модалдуулук мүмкүнчүлүгү кенен. Этиш өнүккөн грамматикалык категория болгондуктан, сан жана сапат жагынан зат атоочтон кийинки орунду ээлеп, тилибиздеги функционалдык стилдердин баарында колдонулуу масштабынын кеңирилиги менен айырмаланат. Этиштик семантика адамдын психикалык ишмердүүлүгүн чагылдырууда кепте тикеден-тике колдонулуп, сүйлөмдө башка сөздөр менен болгон байланышы да этиштин стилдик жана стилистикалык сапатын аныктоого шарт түзөт. Чындыгында, этиштин категорияларынын, көрсөткүчтөрүнүн өз ара синонимдеш каражаттар катары кепте тандалып пайдаланылышы этиш сөз түркүмүнүн стилистикалык бай мүмкүнчүлүгүнөн кабар берет. Грамматикалык каражаттар функционалдык стилдердин баарында тегиз колдонулбайт.

Публицистикалык стилдин бөтөнчөлүгү – оперативдүүлүгү, чабуулга дайым даяр турушунда. Коомдук турмушта жетишкендиктер менен

кемчилдиктер да болуп турат. Жетишкендиктердин ажарын ачып, ачык боёктор менен даңазалап, коомго үлгү катары кармап элдин алдына алып чыгуу үчүн көркөм сөз каражаттары да колдонулат. [38]

Кемчиликтерге каршы күрөш уюштуруу, бул жолдон алыстап, оң жолго багыт алыш үчүн ураан-чакырыктар, үндөө максатында көпчүлүккө кайрылат. Публицистикалык стилдин массага түшүнүктүү, орток тилде болуш үчүн пайдаланылган тил каражаттары жөнөкөй, сүйлөмдөр кыска, ачык-айкын, айрым терминдер, карапайым сөздөр болушунда.

Публицистикалык стилдин тили элге түшүнүктүү, орток, курч, субъективдүү-баалоочу аффикстерди да стилдик зарылчылыкка жараша пайдалана алат.[10] Анткени публицистикалык стиль – жалпы коомдун, карапайым элдин стили, күнүмдүк кабар, жаңылыктарды массага кечиктирбей жеткирип туруучу стиль. Жогорудагы публицистикалык стилдин кайсы бир подстилин окутууда өзгөчөлүгүнө ылайык ык-методдорду пайдалануу иштин ийгилигин арттырат.

Публицистикалык стилде аткарылуучу иштер: макала (**дубал газетага**), **газеттик жана журналдык кабарлар, жаңылыктарды** окутууда *проблемалык баяндоо методун* пайдалануу ыңгайлуу. Публицистикалык стилдин подстилдеринин ар бирине жетиштүү сааттын бөлүнүп берилиши, бөлүнгөн сааттарды натыйжалуу пайдалануу- мугалимдин чеберчилиги. Анткени жогорудагы подстилдерди окутуп-үйрөтүү – татаал процесс. Алсак, макаланын киришүү бөлүгүн даярдоонун өзү дыкаттык менен изденип, теманы тарых менен байланыштырып, учур менен салыштырып анализдеп, ойду ирети менен тизип, темада айтылуучу мазмунга чакыруу - чоң чеберчилик.

Ойду жоготпой, мазмунун факт, аргументтер менен ынандыра баяндап, кеп өңүтүн таап, тилин чебердеп, аудиторияны кепке тартып кызыктырып

жеткирүүгө сөз кудуретин чебер пайдалып, кырдаалга жараша маселенин чечилишин аныктоо, коомдук кабарлардын жетишкендик менен кемчиликтерин, мазмунуна жараша ураан-чакырык, үгүттөө, коомго жайылтуу аракеттери, аны практикалап, репродуктивдүү деңгээлге алып чыгууда далай аракеттер сыналат (апробацияланат).

Мугалимдин машакаты окуучуга макаланын темасына ылайык илимий фактыларды көрсөтүүгө, аргументтер менен далилдүү баяндоого, көйгөйлөрдү чечүүдө үлгү болорлук багыттарды табууну, натыйжаны жетүүгө далалат жасайт. Эмгегинин максаттуу аткарылышын күтөт, кайтарым байланыш түзөт, улам текшерет, багыт берет, оңдойт, кайра иштейт. Иллюстрациялап көрсөтөт, кайра-кайра кайталоо менен макала жазуунун нугуна түшөт. Бул көндүмгө класста 50% окуучу жетишсе, учурда чоң жетишкендик катары бааланса болот.

Макала канчалык деңгээлде актуалдуу көйгөйдү камтыбасын куру маалымат макала жазуунун максатына жеткирбейт. Окуучу турмушундагы күбө болгон көйгөйдү, же жагдайды, өзү туш болгон аргументти, качан, кайда, кантип болгон фактыны, көрүнүштүн мазмунуна тиешелүү себептерди байкап, өз көз карашында ой жүгүртүп, анын чечилишинин себептерин кенен ой чабыты менен изилдөөгө алганда, жеке тыянагын чыгара алганда гана жетишет. Бул – окуучунун оозеки байкоосу, маалыматы. Оюндагыны туура баяндап жеткирүүгө жеке дарамети, билими, байланыштуу кеби, кеп маданияты, лексикалык кору, эрк, дил кудурети жетеби, грамматикалык сабаттуулугу жооп береби - бул өзүнчө маселе.

Изденүү аңгемеси методу кыска мөөнөттө, талапка ылайык максатка жетиштирүү үчүн проблеманы толук чечүүнүн этаптарына окуучуларды жигердүү катыштырып, аларга баарлашуу, кызматташуу, пикир алышуу, талкуу жүргүзүү ыкмасын пайдалануу практик мугалим үчүн ыңгайлуу.

Окуучу ката кетирүүгө, чала иштеп келүүгө укуктуу делет, демек, алардын туура эмес аткарышы, аракеттенип келгени – умтулуу, жетишкендик. Чаласын толуктоо, катасын түзөө – мугалимдин иши. Кандай ката, иштин кай жеринен кеткен, мазмунду туура түшүнгөнбү, текст түзүүдө эмнеден аксаган, баланын жеке көз карашы кандай, тыянак чыгарууда ойлоно алганбы, кандай кеңеш берип, багытын түзөп, кантип максатка жетүү керек?

Мугалим проблеманы чечүүдө, б. а. талаптагыдай макала жазууга жетиштирүүдө жогорудагы суроолордун жоопторун табуу үчүн *изилдөө методун* пайдаланууга муктаж. Бул метод мугалим өз алдынча кайтарым байланыш жасап, унчукпай текшерип, өзү ойлогондой түзөтүп коюуга жол бербейт. Максатка жетүү үчүн бала менен сухбатташып, көз карашын билип, окшош мүчүлүштүктөр болсо, класс менен талкуулап, алардын көз карашы менен эсептешип, чогуу тыянак чыгарууга мүмкүнчүлүк берет, интерактивдүүлүк күчөйт, бала интеллектуалдуулугун сезет, окуу процесс жандана баштайт. Талкуудан, биринчиден, айрым учурларда окуучулардан да көз карашты өзгөртө турган заманбап, курактык, туура ойлор чыгат, экинчиден, балдар оюн ортого салууга, тартынбай сүйлөөгө, башкалардын ою менен макулдашууга, же талаш-тартыш менен туура чечим чыгарууга шарт түзүлөт, үчүнчүдөн, талкуу жүргүзүү маданиятына көнүгүшөт, талкуу учурунда айрым омоктуу ойлорду шилтеп алууга машыгат, дайыма үн катпай отуруудан уялап, өз алдынча изденүүгө да себепчи болот, төртүнчүдөн, мугалим менен окуучулардын жакын мамилеси түптөлөт, сыйурмат пайда болот. Эми макаланын маалыматы даяр, шыктанган ар бир окуучу өз алдынча текст түзүүгө дарамет топтоду.

Көркөм стилге 2018-жылдагы программада 6-7-класстарда *Көркөм стилдин мүнөздүү белгилери, тил каражаттары* деген темалар, алардын ар бирине 1 сааттан бөлүнгөн, 2023-жылдагы программада 7-класстын 1-чейрегинде *Көркөм текст түзүүдө тууранды сөздөрдү ыктуу колдоно*

билүүгө үйрөтүү... дагы ушундай бир канча талаптарды коюп, 1 саат бөлүнгөн, башка класстарда жок. Окуу китебинде (С. Үсөналиев, В. Мусаева «Кыргыз тили» 7-класс. Б.:- 2015) 29-30-беттери берилип, элдик эпостордон, ырлардан, повесттерден үзүндүлөр, стилдин тилине аз да болсо талдоо жүргүзүлгөн, бирок тууранды сөздөрдөн мисалдар көрүнбөйт.

Көркөм стиль күнүмдүк турмушта сүйлөмдөрдүн түзүлүшү, жөнөкөйлүгү жагынан кептин сүйлөшүү стилине жакын, изилдөө багыты жөнөкөй, жеткиликтүү деп эсептелип, учкай берилип калган го? Бул стилдин дагы өзүнө таандык артыкчылыгын, баяндоо манерасын, тил каражаттарын бөлүп, берилген мисалдар менен көрсөтүп окутуу артыкчылык кылбайт.

Көркөм стиль – көркөм адабияттын, чыгармалардын стили. Образдарды ачып берүү автордун чеберчилигине көз каранды, бирок ар бир автордун баяндоо, ойду жеткирүү методу ар башка. Ырда уйкаштык, инверсия (сүйлөмдө сөздөрдүн орун тартибинин бузулушу менен кептин стилистикалык мазмунун күчөтүү), көркөм сөз каражаттары образдык деталдарды чагылдыруу аркылуу берилген бир гана идея бар. Ошол идеяны ачып берүү үчүн сезимди козгоп, жеткирүүнү көздөгөн грамматикалык каражаттарды (тууранды, сырдык сөз), көркөм сөз боёктору чектөөсүз ыгын таап колдонуу автордун чыгармачылыгынын мазмундук, көркөмдүк деңгээлин арттырат. Прозада автор ар бир каарманынын мүнөзүн баштан-аяк өзү айтып отурбастан каармандардын жандуу образдарын, т.а. кыял-жоругун, көз карашын, маданий деңгээлин, иштеген ишин, адамдарга жасаган мамилелерин конкреттүү түрдө сүрөттөйт, натыйжада, каарман ким экендигин өзү образынан көрсөтөт. (М: Ч. Айтматовдун «Кыямат» романындагы Базарбайды эч жамандабайт, анын аткарган иши, сөгүнүп сүйлөгөн сөзү, чөйрөсүнө жасаган мамилеси, ой-максаты, кыял-жоругу Базарбайга образ жаратат).

Ал конкреттүү сүрөттөө жөнөкөй, жеңил-желпи иштер эмес, тандалган деталдар болот. Образдарды жаратуу тил каражаттарынын, көркөм сөз ыкмаларынын тандалышы менен образдын таасирдүүлүгү артат. Көркөм чыгарманын бүткүл образдык структурасын ошол образдуу идея жаратат. Ошондуктан жалаң салыштырмалуу, элестүү, экспрессивдүү маани берүүчү сөздөр: метафора, метанимия, идиома, эпитеттер, ар түрдүү макалылакаптар, фразеологиздер менен жазылган образдуу идеясыз, образдуу ойсуз, тыянаксыз чыгарма көркөм чыгарма боло албайт.[38]

Көркөм стилди окутууда ушул деталдарга маани берип, тилдик талдоо жүргүзүп, окуучулардын турмушка болгон көз карашын, түшүнүгүн, салыштыруу, анализдөө мүмкүнчүлүгүнө таасир берсе, балдардын көркөм стилге, чыгармага, адабиятка болгон көз карашы өзгөрүлмөк, өсмөк, көркөм адабияттын окурмандары көбөймөк.

Ошентип, функционалдык стилдерди окутууда ыңгайлуу, өнүмдүү методдорду орду менен пайдалануу билим берүүнүн сапатын жогорулатат.

Окутулуучу теманын мазмунуна жараша сабактын көздөгөн максаттары аныкталат. Мында жөнөкөйдөн татаалга карай үйрөтүү, теманы жеткирүү, окуучудан талап кылып алуу, суроо-жооп, үлгү менен иштөө, кайра түзүп чыгуу, толуктоо, ордуна коюу сыяктуу түрдүү ыкманы колдонуу менен ишке ашат, булардын түрлөрү: *иллюстрация методу* б.а теманын мазмунун кыскартып, жөнөкөйлөштүрүп, даяр түрдө жеткирүү, же түшүндүрүү. Бул усул 5-6-класстарды окутууда кызыктыруу, жетелөө, чакыруу максатында колдонулса, натыйжасы көрүнөт. Мисалы, 5-класска Чакыруу билетин окутууда, адегенде ар бир үйдөгү чакыруу открыткаларынан үлгү көрсөтүп, биринчиден, жасалгасын, формасына (түрүнө) көңүл буруп, экинчиден, жазууга келебиз: кимдин аты жазылган, эмнеге (кандай тойго-кыз узатуу, үйлөнүү, жентек, ж.б.), качан (датасы, сааты), кайда (өтүлүүчү орду), ким чакырган?- ушул маалыматын тактап, үчүнчүдөн, барыш керекпи, же барбай койсо болобу?-деген суроолорго жооп

издейбиз. Эгер чакыруу келбесе да таарынат, кат келип, тойго барбаса, той ээси таарынат. Бул эч кандай укуктук күчү болбогон, бейрасмий иш кагазы болгону менен адамгерчилик, абийир жоопкерчилигине (сотуна) коюлган, менталитеттин мыйзамына баш ийген элдик мүнөз, салт. Демек, адамдар ортосундагы мамилени тейлеген иш кагаздары өздөрүнө тиешелүү жазылбаган мыйзамы менен карым-катышты тейлейт. Мындай чакыруу каттарды (билеттерди) көп жолуктурганыбыз менен, аларды жазууга көңүл бурбасак керек. Өз алдынча жеке иштөөгө тапшырма беребиз:

1. 1-чакырылган адам, 2-тойдун түрү, 3-качан, канчада, 4-кайсы жерде, 5 чакырган адамдын аты жазылган чакыруу каттын текстин даярдагыла.
2. Ар бири даярдаган текстин жолдошу менен алмаштырып текшерешет, б.а. жупта иштейт, баарлашат, талашып-тартышат.
3. Топко бөлүнүп, мыкты деп тапканбы, же баарын эске алып башка түзгөн текстинби презентацияга алып чыгып, топтор өз иштерин коргойт, бир чечимге келишет.

Жыйынтыгында окутуучу балдардын оюн түзөтөт, түшүнүгүн толуктайт, билгендерин жыйынтыктап, бул чакыруу билети коомдо өтө көп учурайт, ар түрдүү жасалгаланат, той бүткөн соң жарамдуулугун жоготорун айтат. 5-класска чакыруу билеттердин түрлөрүн- маданий иштерге (юбилей, салтанатка), официалдуу чакыруулар (семинар, чогулуш, конференцияга) жөнүндө кабар берип гана коюу 5-класстын окуучулары үчүн жетиштүү. Бул аракеттердин баары иллюстрациялап окутуу методу аркылуу ишке ашат.

Бул – сабак учурундагы иш-аракеттер, эми тапшырма берүү менен алган билимди колдоно билүүсүн практикалоо негизги орунда турат. Андыктан көндүмдөрдү калыптандыруу үчүн классты 3 топко бөлүп: 1- топко – силердин үй-бүлө жакында үй той, 2-топко – агаңдын үйлөнүү тоюн, 3-топко – кыз узатуу тоюн өткөгөнү турат. Ата-энең той камы менен алек, ата-энеңе силердин жардамыңар керек. Алар тойго чакырылуучу коноктордун

тизмесин тактап, чакыруу жазууну сага милдеттендирди, эми ата-эненин ишеничин кантип аткарасыңар? Жогорку негизги бөлүктөрдү эске алып, чакыруу кат даярдагыла-деген тапшырма берилет. Кийинки сабакка класстагы окуучулар тегиз жазууга аракеттенет, толук, кемчилиги менен жазып келишет. Тапшырманын аткарылышын текшерүүдө калыптандыруучу баалоо менен шыктандырып, окуучулар алган билимдерин турмушта колдоно билүүсүнүн практикалык жолдорун, көндүмдөрүн калыптандырууну камсыз кылууга болот. Бул ишмердүүлүк окуучуларды көндүмдөргө, ыкмаларга машыктырып, тапшырмаларды улам татаалдашкан тартипте чыгармачылык эргүү, изденүү менен аткарылышын камсыз кылат. Мугалимдин үлгү катары аткарып көрсөткөндөрүнүн негизинде талап кылынуучу тапшырмалардын түзүмүн бир нече кайталап иштеп чыгып, (репродукциялап) зарыл болгон көндүмдөргө, машыгууларга ээ болушат.

Окуу процессинде окутуунун методун аныктоодо, биринчиден, сабакка коюлган максат, экинчиден, мугалимдин багытталган ишмердүүлүгү, үчүнчүдөн, окуучунун ишмердүүлүгүнүн эмнеден турары негизги орунда турат. Демек, иш кагаздарын окутууда негизги методдор иллюстрациялап түшүндүрүү жана репродуктивдүү методдор жеткиликтүү деп эсептөөгө болот.

Иш кагаздарынын стандарттуулугу мамлекеттик деңгээлде каралат, текстине ойду туюнтуунун логикалык ырааттуулугу, кыскалык, тактык, түшүнүктүүлүк талаптары коюлат. Текстти окуган тарап бат, туура түшүнүүсүн шарттаган тактык менен катар канцеляризмдери пайдаланылат. Эмоционалдуу, образдуу сөздөр дээрлик колдонулбастан, сөздөрдүн тике мааниси, терминдер, орток маанилүү сөздөр иш кагаздарына образ берип турат. Бул артыкчылыктарын стилдерди окутууда дыкаттык менен иликтеп, принциптерди, метод-ыкмаларды орундуу пайдалануу менен иш алып барууну талап кылат. Ошентип, ар бир стиль боюнча жогоруда

көрсөтүлгөндөй, сабактын иштелмелерин даярдап, окуучулар менен эксперименталдык сабактар өтүлдү. Эксперименттин калыптандыруучу этабы сабактарда интерактивдүү, активдүү усулдарды колдонуу менен, теориялык моделдин принциптерин жана бардык компоненттерин практикада колдонуу менен жүргүзүлдү.

3.2. Иш кагаздарын окутуунун методикасы

Окутуу усулу (методу) – окуучуларга билим, билгичтик, көндүмдөрдү берүүгө, аларды тарбиялоого жана өстүрүп өнүктүрүп чыгармачыл инсандыкка даярдоого багытталган мугалим менен окуучулардын арасындагы өз ара максаттуу биргелешип аракеттенүүлөрүнүн ыкмасы. [103]

Окутуунун технологиясы ХХ кылымдын 50-жылдарынын аягында педагогикалык илимде салыштырмалуу пайда болгон жаңы багыт. Технология – латын сөзүнөн “техне”-искусство, чеберчилик, “логос” – илим деген түшүнүк. “Искусство интуицияга, технология илимге негизделет. Эгер технология иштелип чыга элек болсо, интуициялары күчтүү, ийкемдүү адамдар жакшы жыйынтыкка жете алышат, б.а. жекече чеберчилик, өнөр алдыга чыгат”- дейт В. П. Беспалько. [71]

Окутуу методу – окутуучунун түйшүктүү иш-аракетинен келип чыгуучу натыйжа. Мугалимдин окутууга жумшаган теориялык билими, усулдук ыкмалары ар кандай кырдаалга ылайык тандалып, окутуунун максатын туура аныктап, окуучунун көңүлүн таап, окуп үйрөнүү ыкмаларына көндүрүү, ынандыруу менен байланышат, ошону менен бирге окуучулардын окуп-үйрөнүүгө болгон иш-аракеттеринин мүнөзүн аныктоочу мугалимдин ишмердүүлүгүнүн жыйынтыгы болот. Окутуу эки тараптуу жараян (процесс) болгондуктан алардын бири иш-аракет үчүн ылайыксыздыгын көрсөтсө, окутуу процесси максатына жетпейт. Окутуучу балдардын билим деңгээлин, кабыл алуусун алдын ала тактап, ошол

деңгээлден баштап окуучу менен бирдей аракет жасаганда гана эки тараптын аракети максатына жетип, окутуу натыйжасын берет. Ошондуктан окутуу методдору менен окуп үйрөнүү методдору өз ара биригип, окутуунун максаттарына жетүүгө негизги шарт түзөт.

Иш кагаздар стилин окутууда *изилдөөнүн теориялык методу* дайыма пайдаланылат. Теория – билим алуунун алгачкы этабы. Теориялык этабында стиль, анын коомдогу милдети, орду, подстилдери, алардын түрлөрү, укуктук күчү, жарамдуулук мөөнөтү, аткарылышы, тил каржаттары, ар бир подстилин түрлөрү, ар түрдүүлүгү (м: маалымкаттын түрлөрү), реквизиттери, стандарты, башка функционалдык стилдерден айырмасы, же жакындыгы жөнүндө программада сунушталган түрүнө тиешелүү мүнөздөмөлөрдү жеткирүү ылайыктуу. Класстын жаш өзгөчөлүгүнө карай иш кагаздын кайсы түрү берилбесин (м: 7-класста - *Түшүнүк кат*), ошол иш кагаздын жогоруда көрсөтүлгөн мүнөздөмөсү толук жеткирилип, турмуш менен байланышта каралып, шарттуу түрдө кырдаалдар уюштурулуп, үлгүлөр жазылып, теориялык билим практикаланганда, бала күн алыс жазган түшүнүк каттын катасын көрөт, андан кийинки укуктук аракеттер эмне менен бүтөрүн билгенде, түшүнүк каттын жоопкерчилигин сезет, иш кагазды түшүнөт, жашоого олуттуу кароого мажбур болот. Ошол эле учурда жоопсуз жазылган түшүнүк каттар (түшүнүк кат жазылып, бирок жазасыз, жоопсуз калып, иш кагазынын баркын кетирген) мугалимди да ойлондурушу мүмкүн. Теорияны көндүмгө айландыра албаса, же чабал өздөштүрүп калтырса, иштин натыйжасына көлөкө түшөт.

Турмушта пайдаланууга жетишилгенде гана окуучунун кандай багытка кызыктар экенин ар тараптуу изилдөө жүргүзүүгө болот. Иш кагаздын (*Түшүнүк каттын*) жазылган үлгүлөрү, тексттин мазмуну, сүйлөмдүн курамы, айтылган ойдун ынанымдуулугу талдоого алынат, кетирилген каталар түзөтүлөт, себеби талкууланат, балдардын көз карашы, жообу эске

алынып, кайтарым байланыш суммативдик формада бааланат.

Жазып, аткарып жүргөндөрүбүздүн канчалык деңгээлде туура экендигин бирге талдоо менен, сунуш-пикирлер менен толуктоо, окуучулардын ойлорунун чындыкка жакындыгын аныктоо *тажрыйбаларды талдоо методу* аркылуу ишке ашат. Күндөлүк жашоо, турмуштук кырдаалдар менен байланышта карап, милдет тагуу менен орундарга коюп, ошол кызматка же кырдаалга карата ар бир стилдин подстилдеринин кызматтык милдетин ынандыра жеткирүү. Жогорку мисалдан улам түшүнүк каттын түрлөрүн (*ар кандай программа, иш пландын башында берилген түшүнүк катты, ички иштер бөлүмүндө жазылуучу түшүнүк катты, биз окуп жаткан эмгек тартиби бузулганда жазылган түшүнүк катты*) айырмалап, эмгек тартиби бузулганда жазылган түшүнүк кат жетекчинин талабы менен жазылып, кызматчыга, же окуучуга кандайдыр бир деңгээлде кедергиси тийип, жаза алып каларына себепчи болорун билишет, эмгек тартиби ушул сыяктуу иш кагаздары менен жөнгө салынышына ынанышат. Эмгек тартибине көңүл бурулбашына (себепсиз кечиксе, келбесе, ж.б. дагы түшүнүк кат жаздырбаса), эмгек кодекси жол бербешин түшүнүшөт.

Иш кагаздары – документ иши, адамзат жашоосун жөнгө салуучу ченемдик документтер болгондуктан, тарых менен байланышта каралат. Адам турмушунун калыптанышынан бери ченемдик документтер жүргүзүлүп, ич ара мамилени жөнгө салып келген. Буга XVIII кылымдагы шартнама, келишим, ж.б. сыяктуу иш кагаздары мисал. Алардын үлгүсү, милдеттери, жазылышы, тили салыштырылып, өткөн менен учурдагы айырмасын анализденип каралышы маалыматты көбөйтөт, билимди арттырат.

Өткөн менен учурдун шарттарын, талаптарын салыштырып карап, учурдагы маалымат булактарын, интернетти пайдалануу менен илимий ойлорду факты менен далилдүүлүгүн камсыздап, салыштырып үйрөтүү балдардын эски менен жаңыны айкалышта кабыл алуусуна, кругозорунун

кеңейишине, тилге болгон кызыгуусунун артышына да таасир этет. Стилдердин өнүгүшүн тарыхый хронологиялык тартип менен түшүндүрүп, учурдагы кырдаал, талап менен аткарууда жана пайдаланууга жетиштирүүдө *илимий булактарды үйрөнүү методу* окутуунун негизги ыкмалары катары пайдаланылат.

Кыргыз тили сабагын интеграциялап окутууда мамлекеттик стандарттын негизинде сабакты дидактикалык талаптарды, принциптерди карманып, теория менен практиканын байланышын бекемдеп, «практикадан – теорияга, теориядан – практикага» деген принцип жетекчиликке алынышы зарыл. Кыргыз тилин интеграциялап окутуу - кыргыз тилинде жандуу сүйлөшүү, эркин ой жүгүртүү, таанып-билүү аркылуу жеке көз карашына, пикирине, тыянагына ээ болуу, тил жана кеп маданиятына жетишүү. [65]

Сабакты интеграциялап окутууда ар бир баланын өзгөчөлүгүн, таанып билүүсү менен практикасын байланыштыра алышы байкалат. Дилбаян, эссе, баяндама жазууда, сахналаштыруу, сюжет боюнча сүрөт тартуу, ыр-монологду көркөм айтууда, б.а. кандай темада болбосун материалдын мазмунуна ылайык баладагы шык-жөндөмдүн ачылышын таануу негизги орунда турат. Мындан репортаж, интервью, очерк, фельетон жазууга, же оюн кыска, толук, эркин, көркөм айтуу жөндөмдөрүн байкоого болот. Баланын билимин, жөндөм-шыгын байкоо, шыгына жараша мамиле жасоо, багыт берүү менен өзүнө болгон ишенимди арттырып, ишти максаттуу аткарууга шыктандыруу, жетелөө, жол көрсөтүү мугалимдин түйшүгүн жеңилдетет. Мугалим сабактын талабын билип, теманы мыкты өздөштүргөн, башкалардан айырмаланып турган окуучуну жардамчы шайлап, класстын билим көрөнгөсүн арттырууда кызматташса да болот. *Окуучулардын чыгармачылыгын үйрөнүү методу* мугалимге окуучуну жакындан таанып, жөндөмүнө жараша мамиле жасоого алып келсе, класстагы ар бир окуучунун өзгөчөлүгүн көрсөтүүгө, окуучунун шыгын ойготууга, өз багытын табууга, балдар бири-бирин жакындан таанышууга, алака-катыш түзүп,

кызматташууга жардам берет. Кесип тандоого багыттайт.

Кыргыз тилин интеграциялап окутууда теория менен практиканын байланышы, жалпы дидактикалык, коммуникативдик, предметтик принциптер сакталып, окутуу, тарбиялоо жана өнүктүрүү максаттары толугу менен ишке ашырылат. Чогулушка чакырган кулактандыруу, катыша албай калганда жазылуучу түшүнүк кат, түшүнүк каттын натыйжасында алынуучу жазада кулактандырууга маани бербей калуу, баланы ишке көңүл бурууга үйрөтсө, түшүнүк кат жазуудан коргонуу-тартип сактоого, тартип бузганда берилүүчү жаза жоопкерчиликке тарбиялайт. Бул турмуштук көрүнүш экени жашоо чындыгы көрсөтөт. Жашоонун уланма практикасы катар жүрөрүнө ынандырат.

Окуу процессинде аңгемелешүү – адамдын жан дүйнөсүнүн өзгөчөлүктөрүн так билип, ошол өзгөчөлүктөрдү окутууда, өз ара малмиле жасоо максатында пайдаланат. Педагогикада *аңгемелешүү методу* – окуучунун белгилүү бир теманын айланасындагы ой өрүшүнүн кенендигин, кабыл алуусун, эске тутуусун, түшүнүгүн, кеп байлыгын, маалыматтуулугун, фантазиясын, көз карашын аңдап, интеллектуалдык деңгээлин арттыруу, кызыгуусун андан ары пландаштырууга жетиштирүү. Бул метод менен мугалим баланын жөндөмүн, артыкчылыгын таанууда чексиз мүмкүнчүлүк ачылат, талант-жөндөмү, шыгы, мүмкүнчүлүктөрү, мүнөзүн ачуу менен ар тараптуу аракеттерине ылайыктап иш табыштап, балага жакындоонун, кызматташуунун шарты түзүлөт.

Функционалдык стилдерди окутууда окуучудагы артыкчылыктын түрдүүлүгүн эске алып тапшырма берүү, билим берүү процессинин натыйжалуулугун арттырат, окуучулардын сабакка, тилге болгон кызыгуусу күчөйт, атаандаштык жанданат, кеп байлыгы, фантазия, маалыматтуулук өсөт.

Жогорудагы методдорду колдонуунун натыйжасында өтүлүүчү теманы алдын ала прогноздоо, түшүндүрүп окуу, тексттин айланасында баарлашуу,

окуучунун жеке кабылдоосуна жараша чыгармачылык менен аткарылуучу тапшырмалар ж.б. технологиялар, окуучулардын кеп ишмердүүлүктөрүн: окуу, жазуу; сүйлөө; угуу; кайра айтып берүү (жөн гана айтып берүү, көркөмдөп айтып берүү); өз пикирин айтуу (жазуу); текстти иллюстрациялар менен салыштыруу; сөз менен сүрөт тартуу; сүрөт тартуу ж.б. окуу ишмердүүлүктөрүнүн түрлөрү оптималдуу экендигин далилдейт.

Этиштин мамиле категориясын иш агаздарына ыктап окутуунун технологиясы

Орто мектептин 6-класстарында программанын негизинде этиштин мамиле категориясы жана анын түрлөрү окутулат. Мамиле категориясынын түрлөрүнүн морфологиялык каражатын мисалдар иштөө менен чектебестен, ар бир мамиленин морфологиялык каражатынын (мүчөсү) кыймыл-аракетке маанилик жактан таасир этиши жиктелип, кептеги стилистикалык маанисин ачып, кеп стилдеринде, анын ичинен иш кагаздарындагы керектелишин, алардын текстке киргизген стилистикалык боёктуулугун көрсөтүп, үлгүлөр менен окутуу сабактын натыйжалуулугун арттырары бышык.

Этиш негизги сөз түркүмү катары турмушта, деги эле, адабий стилдердин барында кеңири пайдаланылганы белгилүү. Ошондой болсо да көркөм жана публицистикалык стилдерде колдонулушуна караганда, официалдуу-иштиктүү стилде этиш сөздөрдүн колдонулушу бирдей деңгээлде эмес. Этиштин семантикалык маанисинин өзгөчөлүгү адамдын психикалык ишмердигин, кабыл алууларын ар кандай эмоционалдык ал-абалдарын жана ой жүгүртүүлөрүн чагылдырууда кепте тикеден-тике колдонулат. Этиштин сүйлөмдө башка сөздөр менен байланышы да анын стилдик жана семантика-стилистикалык сапаты менен тике шартталган.

Демек, этиш лексика-семантикалык жана семантика-стилистикалык жактан өтө өнүккөндүгү менен башка сөз түркүмдөрүнөн кескин өзгөчөлөнөт. Этиштин мамиле категориясын стилистикалык өңүттөн алып караганда, кепте бирдей көркөмдүккө же функционалдык өзгөчөлүктөргө ээ

эмес. Ал турсун, бир эле категориядагы бир эле формалар да стилдик сапаттары боюнча бири экинчисинен айырмаланып турат.

Этиш сөздөр зат атооч сөздөргө салыштырмалуу диалектикалык өзгөчөлүктөргө аз дуушар болот (баратыры, жүрүшөттөр) жана иш кагаздарында синонимдик катардагы доминанты ылганып колдонулат (мисалы, *баратат эмес – бара жатат, апкел эмес – алып кел*).

Мамиле категориясы – этиштин негизги категорияларынын бири. Сүйлөмдөгү субъект жана объектинин ортосундагы кыймыл-аракеттик мамилелерди тейлеп турган бул категориянын грамматикалык маанилери стилистикалык планда этиштин башка категорияларына салыштырмалуу функционалдык же экспрессивдик мамилелерге көп деле ээ эмес. Ошентип, кыргыз тилиндеги мамиле категориясынын көрсөткүчтөрү стилистикалык жактан инерттүү болот да, стилдик планда гана жиктелүү мүмкүнчүлүгүнө ээ.

Негизги мамиленин өзүнө мүнөздүү грамматикалык каражаты жок, ал башка мамилелердин уюшулушу үчүн негиз болот, башкача айтканда, тубаса сөз, түп уңгудагы этиштер болот.[2]

Кош мамиленин өзүнө тиешелүү грамматикалык көрсөткүчү – **ыш** мүчөсү. Бул мамиле адабий тилдин бардык функционалдык стилдеринде кеңири пайдаланылат. Иш кагаздарында кош мамиле этиштер басымдуулук кылат: мисалы, ... **формулардын жана иш кагаздарын жазуунун башка атрибуттарынын тексттерин аталган тилдерде даярдашсын.** (*Кыргыз ССРинин закону. 14-бет*).

Кээде биргелешүү мамилесин күчөтүү же көптүк маани менен биргелешүү маанисин бири-биринен ажыратуу үчүн –ыш мүчөсү этиштин уңгуга кабатталып жалганат: ... **көзөмөлдөшүшүн, ... чогулушушту ж.б.**

Туюк мамиле этишти – ыл мүчөсү уюштурат. Этиштин бул мамилеси функционалдык стилдерде көп пайдаланылат. Иш кагаздарында (**мүнөздөмө, справка, рапорт, буйрук ж.б.**) көбүнчө жалпы жана айкын өткөн чактын

жана буйрук ыңгайдын мүчөлөрү менен кабаттала келип, тилибиздин канцеляризмдерин уюштурат: ... *берилди, ... тапшырылды, ... өткөрүлөт, ... жүктөлсүн, ... бекитилсин ж.б.*

Ал эми туюк мамиле этиштин башка мамиле этиштер менен синонимдештиги көркөм, сүйлөшүү жана публицистикалык стилдерге мүнөздүү болот.

Өздүк мамилени уюштуруучу грамматикалык көрсөткүч **-ын**. Бул мамиле да адабий тилдин бардык стилдери үчүн орток мааниде колдонулат. Башка мамилелерге караганда, кепте бир топ пассивдүү болот. Себеби өздүк мамиле маанисинин өзгөчөлүгүнө жараша ар кандай эле этиш сөздөрдөн жасала бербей, активдүү субъектиге байланыштуу этиштерден жасалат. Өздүк мамиле кыймыл-аракет субъектинин чөйрөсүнөн башка жакка таралбай, ага тике багытталгандыгын билдиргендиктен, субъектинин жандуу заттардан болушун талап кылат.

Ошондуктан өздүк мамиленин субъектиси, же аныкталгычы көбүнчө активдүү заттардан болуп, анчалык өнүгө алган эмес: *Республикада мамлекеттик тилди, орус жана башка тилдерди сактоо жана коргоо Кыргыз ССРинин Жогорку Совети тарабынан, область, шаар жана башка калк жашаган жерлерде тийиштүү эл депутаттарынын Советтери тарабынан камсыз кылынат. (Кыргыз ССРинин Мамлекеттик тили жөнүндө Кыргыз ССРинин закону).* [106]

Өздүк мамиле этиш лексика-семантикалык табиятына жараша иш кагаздарына көбүрөөк ыктайт. Анткени иш кагаздарында кыймыл-аракет субъектиге тике багытталат.

Аркылуу мамиле этиштер бир канча кеңири өнүккөн жана адабий тилдин бардык стилдеринде активдүү колдонулгандыгы менен башка мамилелерден айырмаланат. Мындай өзгөчөлүгүнүн бир себеби, аркылуу мамилени уюштуруучу грамматикалык каражаттар кепте синонимдик да, вариантташ да абалда колдонула берет. Мисалы, **-кар** мүчөсү, биринчиден, -

кыр, -кор, -кир, -гар ж.б. вариантташ мүчөлөргө, экинчиден, **-каз (жеткир - жеткиз)** синонимдеш мүчөсүнө ээ. Ошондуктан аркылуу мамиленин кептеги коммуникативдик аракеттенүү мейкиндиги кеңири.

Аркылуу мамиленин мүчөлөрү кош, туюк, өздүк мамилелердин, кээде аркылуу (өзүнүн) мамиле мүчөлөрү менен да кабатталып келип, ойду бир канча так берүү мүмкүнчүлүгүн шарттайт. Аркылуу мамилени уюштуруучу грамматикалык каражаттар: **-кар, -кыз, -ыр, -сат**. Аркылуу мамиле субъектинин жандуу жана жансыз экенине карабай талап кылгандыктан, иш кагаздар стилинин бардык подстилдеринде колдонулат: ***Кечени алып баруу (модераторлугу) 3. Акишевге милдеттендирилсин (протоколдон). ... мамлекеттик санариптештирүү түздөн-түз райондордо, айылдарда жана шаарларда жүргүзсүн (жарлыктан).*** [3]

Биз мугалимдерге жардам катары **“Мамиле категориясынын иш кагаздарында колдонулушу”** деген темада жыйынтыктоо сабагынын болжолдуу иштелмесин сунуш кылабыз. Жогорудагы мамиле категориясынын стилдик өзгөчөлүгү сунуш кылынган сабактын теориясы негизин түзөт.

Мамиле категориясынын лингвистикалык өзгөчөлүгү жана адабий тилдин стилдеринде пайдаланылышы окуу китебинде жана атайын даярдалган мисалдар менен түшүндүрүлгөн. Методикалык жактан бул кантип окутулушу мүмкүн, мисалда көрсөтүп берели.

Биз сунушталган сабактын максаты: Иш кагаздарында мамиле категориясынын колдонулуш чеги жана кызматын белгилөө.

Сабактын жүрүшүндө чакыруу иретинде ар бир балага каалаган мамиледеги бирден этиш сөз таптырып, алардын бешөөнө гана мындай сүйлөм түзөбүз:

1. *Көч узап кете элегинде жетип бар.*
2. *Максаттарын орундатууну көздөшүүдө.*
3. *Ток күчүнүн бирдиги катары 1 Вольт (W) кабыл алынды.*
4. *Коопсуздукту сактоо жетекчиликке жүктөлсүн.*

5. *Өзгөчө кырдаалдар министри кырсык болгон жерди иликтешүүдө.*

Бул сүйлөмдөрдүн баяндоочуна морфологиялык талдоо жүргүзөбүз, ар бир Сүйлөмдүн стили такталат.

Үлгүсү: 2-сүйлөмдүн баяндоочу кездешүүдө – кош мамиле, учур чак, сүйлөшүү стили. (кез-уңгу, зат атооч, -ла - этишти жасоочу мүчө, -ыш – кош мамиленин мүчөсү, -уу – кыймыл атоочтун мүчөсү, -да – жатыш жөндөмө мүчөсү).

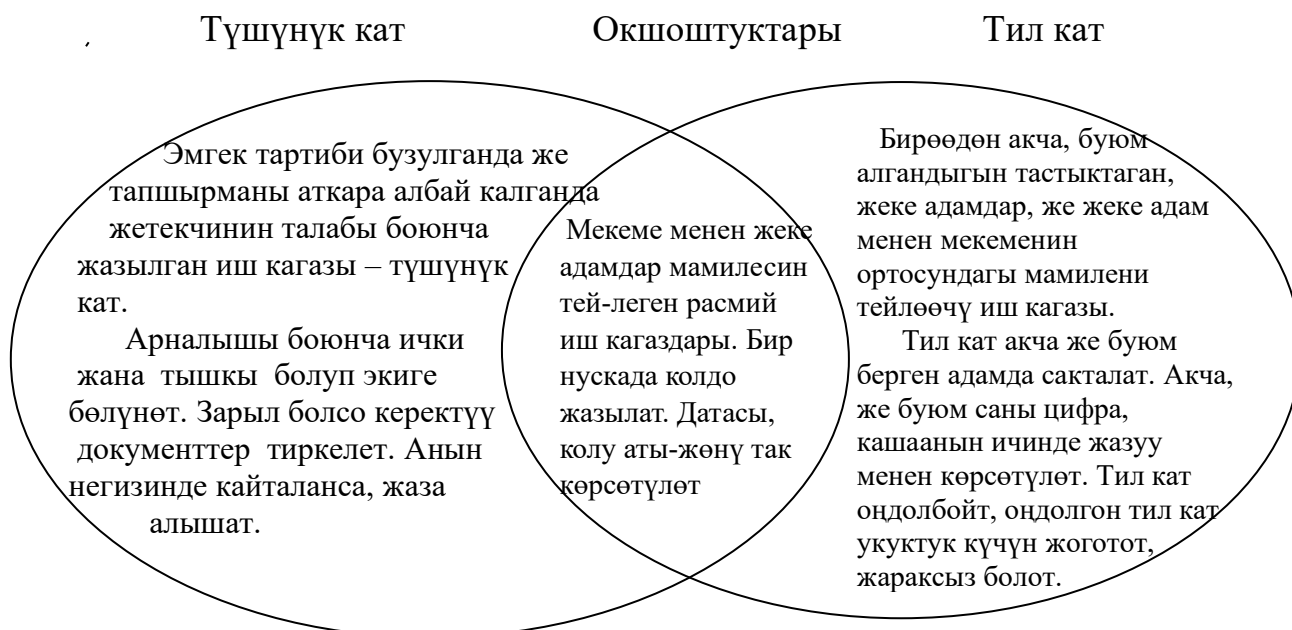
Жогорудагы беш сүйлөмдү ушундай үлгүдө талдап алган соң, класс көлөмүнө ылайык тил кат, түшүнүк кат, ишеним кат, арыз, справка сыяктуу иш кагаздарынын бирин жат жазуу дептерине жаздырып, жыйнап алабыз.

Классты үч топко бөлүп:

- 1-топко түшүнүк кат менен тил катка Венндин диаграммасын түзүүгө,
- 2-топко справканын кызматы жана тили боюнча Т-схемасын түзүүгө,
- 3-топко этиштин мамилелеринин кызматы боюнча Эки баскычтуу күндөлүк түзүүнү тапшырма берип, 10 мүнөт убакыт берилет. [107]

Бул тапшырмаларга төмөнкүдөй болжолдуу жооптор алынат.

1-топ; Венндин диаграммасы (түшүнүк кат менен тил каттын окшош, айырмалуу жактары):



2-топ: Т – схемасы (справканын кызматы жана тили боюнча):

№	Функционалдык кызматы	Тил каражаты
1.	Ар кандай абалды, болгон окуяны аныктап, маалымат берүү максатында жазылган расмий иш кагазы - справка.	Иш кагаздын аталышы ортого баш тамга менен жазылат. Даталар цифра менен ишенимдүү көрсөтүлөт. Акча суммасы цифра жана жазуу менен жазылат.
2.	Справка жеке адамдар тарабынан уюмдун жетекчисине, уюм тарабынан жеке адамга болгон окуяны аныктап жазылат.	Жалпы жана айкын өткөн чак, айкын келер чак этиштер, энчилүү жана жалпы зат атоочтор, сан атоочтордун эсептик, иреттик, бөлчөк түрлөрү, жандоочтор (жөнүндө) көп колдонулат.
3.	Компьютерде, же колдо жазылат, кээде бланк толтурулат.	Канцеляризмдери: ... <i>анык</i> , ... <i>такталды</i> , ... <i>аткарылды</i> , ... <i>камсыз болгон</i> ж.б.
4.	Уюмдан берилген справкага уюмдун жетекчиси (башкы бухгалтер, кадрлар бөлүмүнүн башчысы, ж.б.), справка берген жооптуу адам, кол коюп, уюмдун штампы, мөөрү басылат.	Жөнөкөй сүйлөмдүн түрлөрү көп, татаал сүйлөмдөр аз колдонулат.
5.	Справка арналышы жана мазмунуна карай кызмат справкасы жана өздүк справка деп экиге бөлүнөт. Өздүк справка жазуу кагазына даярдалганда жогорку сол жак бурчуна уюмдун штампы басылат, эгер мекеменин бланкына жазылса, штамп коюлбайт.	Адамдын аты-жөнү толук, баш тамгадан кыскартылган түрүндө, мекеме-уюмдун аттары расмий түрдө жазылат.
6.	Штампта дата, каттоо номери көрсөтүлөт.	Кош чекит, чекит, үтүрлүү чекит, үтүр, кашаанын ичине кыстырынды, түшүндүрмө сөздөр кеңири пайдаланылат.

3-топ- Эки баскычтуу күндөлүк (этиштин мамилелеринин кызматы боюнча):

№	Фразалар	Ассоциациялар
1.	Негизги мамиле:	Кыймыл-аракетти негизги турпатында кабарлайт. Мында ар кандай кабарды болгонундай кабыл алабыз.
	<i>Алардын жардамы менен кыргыздын дагы бир чырпыгы жетилип келе жатат.</i>	
2.	Кош мамиле:	Кыймыл-аракет көпчүлүк, топ тарабынан биргелешип аткарылганын көрсөттү. Көрүштү көптүк санды билдирди.
	<i>Кечиккенине карабай күткөн фильмин көрүштү.</i>	

3.	Туюк мамиле:	Кыймыл-аракет ким тарабынан аткарылганы белгисиз, туюк бойдон кабарланат. Ким тарабынан аткарылды?
	<i>Депутаттарга күн жыйынтыгы айтылды.</i>	
4.	Өздүк мамиле:	Кыймыл-аракеттин аткарылышын сүйлөмдүн ээси өзүнө багыттайт экен. Ким тиленди? Каныбек өзү
	<i>Каныбек короонун сактыгын жадынан тиленди.</i>	
5.	Аркылуу мамиле:	Кыймыл-аракет 1-жактын талабы, же кабарлоочу боюнча 2-3-жак аркылуу аткарылганын билдирет. <i>Сен бүткөр, ... жеткирт.</i>
	<i>Кечиктирбей бүткөр, талап кылган жерге жеткирт.</i>	

Тапшырмалар аткарылгандан кийин ар бир топтон бирден өкүл чыгып, өз тобунун стратегиялык тапшырмасын презентациялайт. Топтордон бинанымсыз жерлерине суроолор берилип, жооптор менен бышыкталат.

Ар бир топтун аткарган тапшырмаларын мугалим кайталайт, толуктап, тактайт. Берилген түшүнүксүз суроолорду мисалдар менен көрсөтмөлүү жыйынтыктайт. Балдардан светофордун көзөнөкчөлөрүнүн түсүн (жашыл түс – толук түшүндүм, кызыл – суроолорум бар, же толук түшүнө албадым, сары – такыр түшүнбөдүм) пайдалануу менен сабактын жеткиликтүүлүгүн аныктап алып, ошолордун негизинде баскычтуу тапшырма берет.

Үйгө тапшырма: Жол чырактын жардамы менен берилет.

1-баскычка (сары түстү көрсөткөндөргө): Бирден (үчөөнүн ичинен бирин) иш кагазын жазуу (ишеним кат, арыз, кулактандыруу). Алардын баяндоочун таап, уңгу-мүчөгө ажыратуу.

2-баскычка (кызыл түс көрсөткөндөргө): Маалымат каражаттарынан буйруктун үлгүсүн табуу, баяндоочун бөлүп алып, баяндоочтун формасына, мазмунуна маани берип, айырмалап билип келүү;

3-баскычка (жашыл түс көрсөткөндөргө): Билген иш кагаздардын канцеляризмдерине кроссворд түзүү.

Демек, сабак ишмердиги 43 мүнөткө пландаштырылып, 2 мүнөттү баалоого жумшайт.

Сабак процессинде стратегияларды пайдалануу, иш кагаздарындагы этиш сөздөрдү морфологиялык талдоо, иш кагаздарынын үлгүлөрү жана аларга тилдик талдоо жүргүзүү аркылуу, биринчиден, окуучулардын мамиле категориясынын иш кагаздарындагы керектелишин терең түшүндүрүү максаты ишке ашырылат. Экинчиден, окуучулардын ойлоо жөндөмү өсөт, байланыштуу кеби, баамчылдыгы жана көз карашы калыптанат. Үчүнчүдөн, орфографиялык жана пунктуациялык сабаттуулугу жакшыруу менен бирге каллиграфиясынын сулууланышына өбөлгө түзүлөт.

Демек, сөз түркүмдөрүнүн конкреттүү бир категориясын жыйынтыктоодо ошол категориялардын маанилик түрлөрүнүн стилистикалык кызматын башка өзгөчөлүктөрү (морфологиялык, синтаксистик, лексикалык) менен катар карап, функционалдык стилистикадагы кызматын байланыштырып үйрөтүп баруу алган билимдин толукталышына, эң негизгиси, практикалык максаттуулугуна окуучуларды ынандырат. Ошентип, окуучу этиштин мамиле категориясынын көрсөткүчтөрүнүн тилдик гана эмес, кептик, стилистикалык да өзгөчөлүгүн түшүнүп, аларды кебинде пайдаланат, практикалайт.

ҮЧҮНЧҮ БАП БОЮНЧА КОРУТУНДУ

Үчүнчү бап «**Орто мектепте кыргыз тилинин функционалдык стилдерин окутуунун методикасы**» деп аталып, окутуунун салттык формасы класстык сабак системасынын билим, тарбия берүүдө актуалдуулугу милдетин жоготкон жок, болгону окутуудагы усул-ыкмалар мезгил талабына ылайык жаңыланууну талап кылган учурун, заманбап сабакка мугалимдин компетенттүүлүгү, окутуунун жаңы технологиялары зарыл экенин эскертет. Окутуудагы жаңы технологиялар окуучулардын

чыгармачыл, интеллектуалдык мүмкүнчүлүктөрүн ачат, ой жүгүртүүсүн өстүрөт, окутуу, тарбиялоо ишинде жөндөмдүүлүктөрүн калыптандырууну көздөйт. Жаңы технологияларына дифференцирлеп окутуу, концентирлеп окутуу, модулдук окутуу, проблемалуу окутуу, программалык тестирлөө, интерактивдүү окутуу, сынчыл ойломду өстүрүү программасынын стратегиясы менен окутуу технологиялары практикалангандыгы баяндалган. Тажрыйба көрсөткөндөй, сынчыл ойломду өстүрүү программасынын стратегиялык методдору мугалим менен окуучунун ишмердүүлүгүн оптималдаштырат. Мындай дидактикалык, психологиялык окутуу методдору окуучунун коммуникативдик ишмердүүлүгүн өстүрүүгө жардам берери тажрыйбаланган.

Стилистика тилдин башка баскычтарынан белгилүү бир тилдин так бөлүмүн изилдебестен, тилдин бардык бөлүмдөрү менен карым-катышта окутулат. Себеби функционалдык стилдер тилдин белгилүү бир коомдук ишмердүүлүк шарттарынын, ар башка чөйрөлөрдөгү аң сезим формаларынын максаттарына ылайык уюштурулат. Аларга, функционалдык стилдерге, тилдин белгилүү бир бөлүмүнүн тиешелүү категориялары максат-милдетине ылайык пайдаланылып, стилистикалык өзгөчө маанини жаратып, стилдердин абстракттуу мүнөзүн аныкташынын теориясы айтылып, практикада көрсөтүлдү. Ар бир стилге тиешелүү тил каражаттарынын стилистикалык боёкчолору, кепти кырдаалга жараша пайдалана билүүгө көндүрүү усулдары материалдарга байланыштырып, кайсы класстарда кандай ык-көндүмдөр менен окутууну тилдин коомдук функциясын турмушта колдоно билүүгө багыттап тажрыйбаларды талдоо методу менен окутууну сунуштады. Функционалдык стилдердин ар биринин өзгөчөлүгү ар тараптан аныкталышы стилистиканын мүнөздүү өзгөчөлүгүн спецификалык бөтөнчөлүгүн туура түшүнүүгө мүмкүндүк берет – деген окумуштуу Давлетовдун пикири менен бекемделди.

Кыргыз тилинин грамматикалык бөлүмдөрдөн стилистиканын, кеп стилдеринин өз ара бири-биринен коомдогу кызматы, тил каражаттары боюнча айырмаланып, ошол өзгөчөлүктөрдү окутууда сакталган дидактикалык принциптер менен салттык жана жаңы технологиялык методдор аталып, айрым түрлөрүнүн окутуудагы иш-аракеттери, стратегиялары үлгү катары колдонулду. Кеп стилдерин окутууда өзгөчө көз караш, иштиктүү аракет, коммуникативдик мамиле керектигин аныктады.

Функционалдык стилдердин мүнөздүү белгилерин, программада сунушталган подстильдердин ич ара айырмачылыгын, окутууда талап кылынган милдет-максаттарга жетүүдө иллюстрациялап окутуу методу, репродуктивдүү метод, дифференциялык метод, изденүү аңгемеси методу, проблемалуу баяндоо методу, изилдөөнүн теориялык методу, тажрыйбаларды талдоо методу, илимий булактарды үйрөнүү методу, интеграциялап окутуу методдорун пайдаланууну сунуштадык жана сабактып этаптары катары колдонулушун көрсөтүп бердик.

Окутуунун жаңы технологиялары катары дифференцирлеп окутуу, концентирлеп окутуу, модулдук окутуу, проблемалуу окутуу, программалык тестирлөө, интерактивдүү окутуу, сынчыл ойломду өстүрүү программасынын стратегиясы менен окутуу технологияларын сунуштап, сынчыл ойлом программасынын стратегияларын 6-класста этиштин мамиле категориясын кеп стилдеринин тил каражаттарына ыктап окутууда пайдаланылышы практикада берилди. Бул иштелмеде мамиле категориясынын грамматикалык формаларынын стилистикалык маани жаратышы *2 баскычтуу күндөлүк*, тил кат, түшүнүк каттын окшош жана айырмалуу жактарын салыштырган *Вендин диаграммасы*, маалымкаттын (справка) коомдогу функциясы менен тил каражаттарын жиктеген *T-схемасы*, сынчыл ойлом стратегиялары, топто иштөө формаларын коммуникациялап, сабакты активдештирип, балдарды изденүүгө, жооптерчиликке, тил

табышууга, бирин-бири үйрөтүүгө, башканын оюн сыйлоо жана баалоого үйрөтүлгөнүн кесиптештерге сунуштадык.

Жыйынтыктап айтканда, негизги мектепте функционалдык стилдерди окутуунун методикасын өркүндөтүү кыргыз педагогика илимин актуалдуу проблемасы экендигин көрсөттү.

Демек, кыргыз тили сабагы адамдардын турмуштук билимдерин, тажрыйбаларын ар түрдүү формада коомго сунуштайт жана ошондой эле функционалдык стилдерди билүү инсанга маданияттуу болууга, кеп маданиятын жогорулатууга жана коммуникация убагында бири-бирин туура түшүнүүгө көмөктөшөт.

ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Орто мектептин ортоңку класстарында функционалдык стилдерди окутуу окуучулардын адамды жана жалпы дүйнөнү таанып билүү ишмердүүлүгүн калыптандырууга таасирин тийгизип, кеп маданиятын жогорулатып, акыл билимин, эстетикалык табитин көтөрүүгө жардам берет. Функционалдык стилдер окуучуларга тексттерди туура түшүнүп, турмушта туура пайдаланууга чоң мүмкүнчүлүк берет. Функционалдык стилдердин ошол мүмкүнчүлүгүн туура пайдалануу үчүн аларды окутуунун оптималдуу методдорун табуу жана колдонуу зарыл.

Биздин «Орто мектептерде функционалдык стилдерди окутуу» деген темадагы диссертациялык изилдөөбүз азыркы учурдагы «Кыргыз тили» сабагынын мугалиминин кесиптик даярдыгын, профессионалдык компетенттүүлүгүн, методикалык чеберчилигин жогорулатууга багытталган.

Диссертацияда иштин максат-милдеттерине, божомолуна ылайык төмөнкүдөй жалпы жыйынтыктарды чыгардык.

Биринчи милдет: функционалдык стилдерди окутуунун тарыхын, азыркы абалын, аны изилдөөнүн методдорун жана методологиясын үйрөнүү болгондуктан, дүйнөлүк, орус жана кыргыз педагогикасынын, психологиясынын, лингвистикасынын тарыхына назар салып жана соңку

педагогиканын жетишкендиктерге таянып, «стиль», «функционалдык стиль» деген теориялык-терминологиялык түшүнүктөрдү тереңдеттик, функционалдык стилдердин функциясын темага ылайык конкреттештирдик. «Стиль», «функционалдык стиль» түшүнүктөрүн талдоо алардын мааниси ачууга көптөгөн окумуштуулар, педагогдор кызыккандыгын көрсөттү.

В. В. Виноградов, Г. О. Винокур, Г. Я. Солганик, К. Альчинов, К. Сартбаев, В. Н. Вакуров, Н. А. Кохтев, С. А. Давлетов, Ж. Мамытов, Б. Закирова, А. Идирисов, А. М. Исраилова, Т. Ахматов, Т. Аширбаев, Х. Кулалиева, К. Нармырзаева, К. Н. Нурбеков, Р. Тургунбеков, С. Сатыбеков, К. Б. Усубалиев, С. Чокоев ж. б. окумуштуулар функционалдык стилдерди жана алардын жанрларын тактоого жана талдоого аракет кылып, аларды классификациялашкан жана методологиясын аныкташкан.

Диссертацияда ишибиздин методологиялык таянычтары катары тил таануу, дидактика, кыргыз тилин окутуунун методикасы, психология илимдеринин ачылыштарына токтолуп, изилдөөбүздүн методдорун чагылдырдык.

Экинчи милдет: катары мектептин 5-9-класстарында функционалдык стилдер боюнча окуучулардын билим сапатын жана деңгээлин аныктоо, аларды өркүндөтүүнүн мүмкүнчүлүктөрүн табуу, республиканын алдыңкы мугалимдеринин, методисттердин педагогикалык иш-тажрыйбаларын жалпылаштыруу милдети алынган. Бул багытта окуучулардын стилдерди үйрөнүп, аларды айырмалап, талдоого кызыгуулары аныкталып, алардын стилдерди айырмалап, стилдердин жанрларын аныктоо ишмердүүлүгү төмөндөп кеткендиги тастыкталды. Мугалимдердин окутуу методикасы да өз деңгээлинде эместиги белгилүү болду. Функционалдык стилдерди окутуу боюнча методисттер С. К. Рысбаевдин, Т. Ахматов, Т. Аширбаев, А. Идирисов А. М. Исраилова, Х. Кулалиева, Б. А. Абдухамидова, А. Токмомаматовдун, мектеп мугалимдери З. Маразыкова Г. Касымованын

илимий-педагогикалык ойлору жана иш тажрыйбалары жыйынтыкталды жана диссертацияда пайдаланылды. Бул изилдөөлөр стилдерди окутуу боюнча кыргыз педагогикасында башат бар экендигин көрсөттү.

Үчүнчү милдет: жогорку класстарда функционалдык стилдерди үйрөтүүнүн методикалык негиздерин аныктап, буларды заманбап технологияларга ылайык окутуунун теориялык моделин иштеп чыгуу, методикалык усулдарды сунуштоо болду. Бул багытта билим берүүнүн мамлекеттик стандарттарына, окуу программаларына, окуу китептерине, методикалык адабияттарга ж.б. изилдөөнүн методологиялык негиздерине таянуу менен «Кыргыз тили» предметиндеги функционалдык стилдерди окутуунун методдорун, ыкмаларын, каражаттарын, формаларын иштеп чыктык, сабактарыбыздын иштелмелерин сунуш кылдык. Азыркы учурда функционалдык стилдерди окутууда активдүү жана интерактивдүү методдорду өзгөчө пайдалуу деп эсептедик. Функционалдык стилдерди окутуу боюнча методикалык сунуштарды иштеп чыктык, андагы текстти көркөм окуу; текстти түшүндүрүп окуу; тексттин айланасында баарлашуу; окуучунун жеке кабылдоосуна жараша чыгармачылык менен аткарылуучу тапшырмалар ж.б. технологиялар, окуучулардын: окуу, жазуу; жаттоо; угуу; кайра айтып берүү (жөн гана айтып берүү, көркөмдөп айтып берүү); өз пикирин айтуу (жазуу); текстти иллюстрациялар менен салыштыруу; сөз менен сүрөт тартуу; сүрөт тартуу ж.б. окуу ишмердүүлүктөрүнүн түрлөрү оптималдуу экендиги далилденди.

Функционалдык стилдерди окутуу боюнча колдонгон методдор:

Изилдөөнүн теориялык методу- теория менен практиканы бирдей турмуш менен байланышта кароо менен, окуучунун кандай багытка кызыктар экенин ар тараптуу изилдөө жүргүзүү.

Тажрыйбаларды талдоо методу-биз кызыгып жазып жүргөндөрүбүздүн канчалык деңгээлде туура экендигин бирге талдоо менен окуучулардын ойлорунун чындыкка жакындыгын аныктоо.

Илимий булактарды үйрөнүү методу- өткөн менен учурдун программаларын, окуу талаптарын салыштырып карап, учурдагы маалымат булактары, интернетти пайдалануу менен илимий ойлорду факты менен далилдүүлүгүн камсыздоо.

Окуучулардын чыгармачылыгын үйрөнүү методу- сабакты интеграциялап окутууда ар бир баланын өзгөчөлүгү дилбаян, эссе, баяндама жазууда, сахналаштыруу, сюжет боюнча сүрөт тартуу, ыр-монологду көркөм айтуу, б.а. тема, материалдын мазмунуна ылайык баладагы шык-жөндөмдүн ачылышын таануу. Репортаж, интервью, очерк, фельетон жазууга, же оюн кыска, толук, эркин, көркөм айтуу жөндөмдөрүн байкоого болот.

Аңгемелешүү методу-окуучунун белгилүү бир теманын айланасындагы ой өрүшүнүн кенендигин, кеп байлыгын, маалыматтуулугун, фантазиясын, көз карашын аңдап, андан ары пландаштырууга жетиштирүү, интеллектуалдык деңгээлин арттыруу.

Жогорудагы методдорду колдонуунун натыйжасында өтүлүүчү теманы алдын ала прогноздоо, түшүндүрүп окуу, тексттин айланасында баарлашуу, окуучунун жеке кабылдоосуна жараша чыгармачылык менен аткарылуучу тапшырмалар ж.б. технологиялар, окуучулардын кеп ишмердүүлүктөрүн: окуу, жазуу; сүйлөө; угуу; кайра айтып берүү (жөн гана айтып берүү, көркөмдөп айтып берүү); өз пикирин айтуу (жазуу); текстти иллюстрациялар менен салыштыруу; сөз менен сүрөт тартуу; сүрөт тартуу ж.б. окуу ишмердүүлүктөрүнүн түрлөрү оптималдуу экендиги далилденди.

Төртүнчү милдет: иштелип чыгып, сунушталган моделдин жана методикалык усулдардын натыйжалуулугун аныктоо үчүн педагогикалык тажрыйбаларды жүргүзүү жана жыйынтыктоо үчүн педагогикалык тажрыйбаларды жүргүзүү жана жыйынтыктоо болгон. Бул милдетке ылайык функционалдык стилдерди окутуу боюнча биз сунуш кылган теориялык модель жана методикалык система мектептерде педагогикалык эксперименттер аркылуу текшерилди, анын жыйынтыгы биздин

методикалык усулдардын, ыкмалардын, каражаттардын натыйжалуу экендигин тастыктады жана илимий изилдөөбүздүн практикалык баалуулугун жогорулатты.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Изилдөөдөн алынган жалпы жыйынтыктар 5-9- класстарда функционалдык стилдерди окутуу боюнча төмөнкүдөй практикалык сунуштарды айтууга негиз берди:

1. Азыркы учурда мектеп мугалимдери функционалдык стилдерди окутууда алардын маанисин гана үйрөтүү менен чектелбей, аларга таандык теориялык түшүнүктөрдү, аткаруу максатын, кызмат митдетин да кошо талдап, окуучунун оозеки жана жазуу кебин өстүрүүгө өзгөчө басым жасалышы керек.

2. Ортоңку класстарда функционалдык стилдерди окутууга дагы көбүрөөк маани берилип, алардын санын да, каралган саат өлчөмүн да көбөйтүп, орто мектептин 5-9-класстары үчүн кыргыз тилинде окуу-хрестоматияларды, тексттер жыйнактарын, функционалдык стилдер боюнча презентацияларды, анимацияларды иштеп чыгып, массалык нускада чыгаруу жагы мамлекеттин программаларына киргизилиши керек.

3. «Кыргыз тили» сабактарында функционалдык стилдерди окуп үйрөнүү процессинде азыркы балдардын психологиялык өзгөчөлүктөрү, кызыгуулары, ички талаптары ж.б. объективдүү жана субъективдүү факторлор эске алынышы зарыл.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. Абдесов Н. Альтернативдик программанын артыкчылык жактары барбы? “Кут билим”. № 7 саны. 2002. 21.02.
2. Абдивалиева Г. А. Медициналык колледждин студенттерине орус тилинин лексикасын кесиптик багытта окутуу. Автореферат. Б. -2022.

3. Абдылдаев Э., Жапаров А., Орузбаева Б. Кыргыз тили 1X – X класстар үчүн. - Фрунзе:Мектеп, 1968.
4. Азыркы кыргыз адабий тили. – Бишкек, 2009.
5. Алымбаева З.А. Кыргыз тил илиминде стилистиканын изилдениш тарыхы. Илимий макала. Б. - 2021. lib.knu@mail.ru
6. Аширбаев Т., Айбашова Т.. Иш кагаздарын окутуу. Б -2002.
7. Аширбаев Т. Язык романа «Сломанный меч» Т. Касымбекова: Автореф. канд.фил.наук - Фрунзе,1990
8. Аширбаев.Т., Нармырзаева К. (Ош 2012). Тил илимине киришүү.
9. Аширбаев. Т., А. Кадырова, З. Ажибаева. Кыргыз тилинин практикumu. Бишкек. 2001.
10. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. I том. (I- II) китеп. Бишкек. 2018.
11. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 3-китеп. Б.: Педагогика, 2001.
12. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 4-китеп. Бишкек, 2004.
13. Аширбаев Т. Кыргыз тилиндеги иш кагаздар. - Ош, “Башат” фирмасы, 1994.
14. Аширбаев Т. Тилдик каражаттардын стилистикалык табияты. – Бишкек. “Педагогика”, 2000.
15. Аширбаев. Т., М. Шарипова. Жалпы тил илими. Бишкек. 2003
16. Аширбаев Т. Стилистикалык жана стилдик каталар. Бишкек. 2002.
17. Ахматова Т., Аширбаев Т. Иш кагаздары. Мамлекеттик тилде иш жүргүзүү. – Бишкек. 2001
18. БекбоевИ., Алимбеков А. Азыркы сабакты даярдап өткөрүүнүн технологиясы. Б.: 2011.
19. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. – М., 1975.
20. Виноградов В. В. Русская речь, её изучение и вопросы речевой культуры // Вопросы языкознания,-1961. №4, 12-бет.

21. Винокур Г.О. О задачах истории языка. – Москва, 1959.
22. Винокур Г.О. О задачах истории языка. В кн.: Избранные работы по русскому языку. М., 1959, с. 225.
23. Головин В.Н. Основы культуры речи. М.: Высшая школа, 1988.
24. Головин В.Н. Язык стилистика. – М.: Просвещение, 1976. -190 б.
25. Горький М.О языке собр. соч. – М.,1953.
26. Давлетов С. А. Официалдуу-иштиктүү стиль жана аны мектептерде окутуу. – Фрунзе, Мектеп,1990. 33-бет.
27. Давлетов С.А. Байланыштуу речь: негизги түшүнүктөр жана аларды окутууга карата методикалык сунуштар \ Мугалимдер газетасы. 1988,
28. Давлетов С. А. Развитие стилей в современном киргизском языке. - Фрунзе, 1981.
29. Дженни Стил, Керт Мередис, Чарльз Темпл. Сынчыл ойлоону өстүрүү үчүн окуу жана жазуу (колдонмолор: №1 - №8) 1998.
30. Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. Фрунзе: Мектеп, 1979.
31. Жапаров А. Публицистикалык стиль. Кыргызстан маданияты. 1969,12-февраль.
32. Жапаров А. Сөз маданияты жана адабий тилдин нормативи. Кыргызстан маданияты. 1968,31-август.
33. Жапаров А. Сөз маданияты жана стилистика. Мугалимдер газетасы. 1968. 17-авг. 21-авг.
34. Жапаров А. Көркөм сөздүн стили. Кыргызстан маданияты. 1968, 7-февраль.
35. Жороев Т. А. Тил үйрөнүүдө методиканын мааниси канчалык? Ош шамы. Ош. 2019.
35. Закиров В. Кыргыз тилиндеги расмий иш кагаздарынын стилинин кээ бир өзгөчөлүктөрү. Кыргызстан маданияты. 1969. 10-декабрь.

36. Закирова Б. Кыргыз тилиндеги официалдуу иш кагаздар стилинин кээ бир өзгөчөлүктөрү // Кыргызстан маданияты. - 1989. 10- декабрь. - 6-бет.
37. Идирисов А. Мектептерде иш кагаздарын окутуунун методикасы. – Фрунзе: Мектеп, 1975.
38. Иманов А., Кайбылдаев А., Сапарбаев А., Б. Усубалиев. Кыргыз тили. 8-класс. Бишкек – 2015.
39. Иманов А., Кайбылдаев А., Сапарбаева А., Усубалиев Б. Кыргыз тили. 9-класс. 3-бас. , - Б.: “Аркус басмасы”, 2016. - 272 б.
40. Иманов А. «Иш кагаздарынын үлгүлөрү» Каракол, 1999.
41. Инсанга багыттап окутууда окуп - үйрөнүү процессин уюштуруу. Түзүүчүлөр: А.Аликова, Ж.Асекова. Б.: 2012.
42. Исраилова А.М. Кыргыз кеп маданиятынын мааниси жана өзгөчөлүгү. <https://arch.kyrlibnet.kg/>]
43. Керимжанова Б., Жумадылов С. Кыргыз поэзиясынын көркөм сөз каражаттары. –Ф.: Илим, 1968.
44. Кожина М. Н. Стилистика русского языка. Москва – 1983.
45. Кыргыз Республикасынын «Билим берүү жөнүндөгү» мыйзамы. - Бишкек, 2003-ж.;
46. Кыргыз Республикасынын жалпы орто билим берүүчү уюмдары үчүн Базистик окуу планы;
47. «Кыргыз Республикасынын мектептеринде жалпы орто билим берүүнүн мамлекеттик стандартын бекитүү жөнүндөгү» Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн 2014- жылдын 21-июлундагы №403 Токтому;
48. КРдин жалпы билим берүүчү мектептеринде кыргыз тили предметинин предметтик стандарты (2015-ж., 2022-ж.);
49. Кыргыз Республикасын 2018-2040-ж.ж. туруктуу өнүктүрүү багытындагы улуттук стратегиясы;
50. Кыргыз Республикасын 2018-2040-ж.ж. туруктуу өнүктүрүү багытындагы улуттук стратегиясын ишке ашыруу боюнча Өкмөттүн программасы

51. Кыргыз тилинин программасы. – Бишкек: Кыргызстан, 1998.
52. Кыргыз тилинин программасы. – Бишкек: Кыргызстан, 1996.
53. Кыргыз тилинин жана адабиятынын программасы. – Бишкек, 1993.
54. Кыргыз тилинин жана адабиятынын программасы. – Фрунзе, 1987.
55. Кыргыз тилинин грамматикасы. (Морфология) – Фрунзе: Мектеп, 1964.
56. Кыргыз тилинин программалык материалдары. (1992-93-окуу жылы үчүн V-XI класстар. Бишкек “Кыргызстан” 1992.)
57. “Кыргыз тилинин программасы” “Педагогика” басмасы. Бишкек:- 2000.
58. “Кыргыз тилинин программасы”. Бишкек-2009.
59. Кыргыз тилинин программасы. Бишкек, 2018.
60. Кыргыз тили предмети боюнча окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн билим берүү уюмдары үчүн **окуу программасы V – XI класс. Бишкек – 2023).**
61. Кыргыз тили жана адабиятынын барак мерчеми. – Ош, 2018 – 2019.
62. Койлубаева, А. К., Койлубаева А. К., Орузбаева Б. С. Кыргыз тили 5-класс. Бишкек – 2020.
63. Кулалиева. Иш кагаздарын жүргүзүү. Бишкек – 2013.
64. Курманкожоева Д. К. кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуунун педагогикалык шарттары. Илимий макала. Б.: 2020.)
65. Мамытов Ж. «Сынган кылыч» романындагы тарыхый стилизация // Ала-Тоо. – 1977. -№ 12. - 5, 146-160-беттер.
66. Мамытов С. Ж. Көркөм чыгарманын тили. – Б.,1990.
67. Мамытов Ж. Кыргыз тилиндеги неологизмдер. - Фрунзе: Мектеп, 1966.
68. Маразыков Т.С. Кыргыз тилинде тексти уюштуруучу каражаттар. Авто.реф. канд.дисс. – Б., 1996.
69. Мамбетакунов Э., Сияев Т. Педагогиканын негиздери. Б.: 2008
70. Муратов А., Акматов К. “Мугалимдин устаттыгы жана окутуунун жаңы технологиялары” Б. – 2022.)
71. Мусаева В. Байланыштуу кепти, кептин стилдерин окутуу. (5-11-кл). 2009.
72. Мусаев С. Ж. Кеп маданиятынын маселелери. Б.: 1993. -165 б.
73. Нармырзаева К. Иш кагаздарын мамлекеттик тилде окутуу. Бишкек –

- 2010.
74. Нурбеков К. Н., Тургунбеков Р., Альчинов К., Сатыбеков С., Чокоев С. Юридикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүк-справочниги. Ф., Изд-во “Илим”, 1982, 403-б.
75. Пустовалов П.С., Сенкевич М.П. Пособие по развитию речи. – М., 1976.
76. Рысбаев С.К. Кыргыз тили, адабияты мугалимине жүз кеңеш. Бишкек – 2014.
77. Рысбаев С. Сөз жөнүндө дастан. – Бишкек, 2006.
78. Сальникова Т. П., Методика обучения грамоте [Текст]: учебно-методическое пособие / Т.П. Сальникова. – М.: Сфера, 2000.
79. Сартбаев К.К. Адабий тилдин стилдери // Кыргызстан маданияты. - 1971, 13-октябрь
80. Сартбаев К. К. Функционалдык стилдер жөнүндө // Эл агартуу. - 1977. - №5.
81. Сартбаев К.К. Стилистиканын милдети жана изилдөө объектиси. Эл агартуу, 1983, №4.
82. Сартбаев К. Башталгыч класстын окуучуларынын стилистикалык каталары жана аны окутуунун жолдору. - Фрунзе: Мектеп, 1972. - 70-б
83. Сартбаев К. К. “Адабий тилдин стилдери” макала. 1977.
84. Суранчиева Б. Синонимы в киргизском языке: Автореферат дисс. канд. филол.наук. -Фрунзе., 1971.- 12- бет.
85. Солганик Г. Я., Синтаксическая стилистика: монография. –М.: Изд-во ЖИ, 2007. -232 с.
86. Словарь русского языка. 4-том. – М., 1958, 999-бет.
87. Тагаева З. Б. Байланыштуу кепти окутуу методикасы. Ош – 2007.
88. Тагаева З. Б. “Кыргыз тил сабактарында байланыштуу кепти окутуу методикасы” Ош.- 2007.
89. А.Турсуновдун «Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү жөнүндө» Ф. - 1969.

90. Токтошова Г. Кыргыз тилин окутуунун инновациялык технологиялары. Илимий макала. Б. - 2022.
91. Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн орто мектептер жана гимназиялар үчүн Кыргыз тилинин программасы (5-9-класстар), Бишкек, 2018, 4-б.)
92. Орусбаев А. О., Токтоналиев К. Т. Кыргыз тилинин фонетикасы боюнча изилдөөлөр. -Бишкек, 1991
93. Өмүралиева С. Тексттин семантикасы жана структурасы: Фил.ил. док. авторефераты. - Бишкек,1999. - 45б.
94. Усубалиев Б. Ш. Көркөм чыгармага лингво-стилистикалык иликтөө. Автореф: фил.ил.док.- Бишкек, 1994.
95. Үсөналиев С, Үсөналиева Г. Кыргыз тили . 6-класс. Бишкек – 2018.
96. Үсөналиев С., Мусаева В. «Кыргыз тили» 7-класс. Б.:- 2015)
97. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. – Ф., 1959.
98. Чижова Т. И. Основы методики обучения стилистике в средней школе. Москва – 1987.
99. Чыманов Ж.Ч Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. Монография. – Б., 2009.
100. Чыманов Ж.А. Байланыштуу кепти окутуунун негиздери Б.,1997.
101. “Эл агартуу” журналы. 1998-жыл. 1-2-саны.
102. “Эл агартуу” журналы. 1999-жыл. 5-6-саны.
103. Энциклопедиялык окуу куралы/Башкы ред. Ү. Асанов; Ред. кеңеш И. Бекбоев(төрага) ж.б. - Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2004. - 340 б. ISBN 9967-14-018-6
104. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47956199>
105. <https://elibrary.ru/item.asp?id=53728998>
106. https://drive.google.com/file/d/1Bvxhy11DDMu0IuSiHtc3UOKRy_95Sxc6/view
107. <https://ky.wikipedia.org/wiki/>

Анкетанын суроолору

Кыргыз тилинде канча функционалдык стиль бар?

Көркөм стилдин кандай жанрларын атап бере аласың?

Тексттерди талдоодо кайсыл функционалдык стилди аныктоо кыйынга турат?

Стиллерди айырмалай билүү эмнеге зарыл?

Расписка, арыз, токтом кайсы стилге кирет?

Илимий стилдин жанрлары кайсылар?

Стиллерди туура пайдалануу эмнени жогорулатат?

Кеп стилдери боюнча тест

- Кептин функционалдык стилдери
а) 2 б) 3 в) 5 г) 4
- Эки бети анардай кыпкызыл сулуу аял табактагы боорсоктон экини алып, Өмүрбекке бере койду. Сүйлөмдүн стили
а) илимий б) публицистикалык в) көркөм г) иш кагазы
- Жогорудагы сунуш-пикирлерди угуп, талкуулап, чогулуш токтом кылат. Сүйлөмгө мүнөздүү стиль
а) публицистикалык стиль б) илимий стиль

12. Программа кайсы стилге мүнөздүү?

- а) илимий б) иш кагаздар в) публицистикалык г) оозеки

13. Окуяны бурмалабастан, оңдоп-түздөбөстөн чагылдыруу... мүнөзүү көрүнүш.

- а) көркөм, төкмөлүккө б) илимий, конспектке
в) иш кагаздар, протоколго г) публицистикалык, репортажга

14. Такталган, эрежеге баш ийип, нормага салынган кептин стили

- а) оозеки б) жазма в) илимий г) иш кагаздар

15. Көркөм стилге таандык подстилдер

- а) реферат, конспект б) рецензиялар, аннотациялар
в) фельетон, репортаж г) ыр, роман, повесть,

3-тиркеме

5-класста арызды окутууну сабактын иштелмеси.

Сабактын темасы: Арыз – расмий эмес иш кагазы

Сабактын түрү: сабак – практика

Сабактын тиби: жаңы теманы түшүндүрүү, калыптандыруу

Сабактын усулдары: жөнөкөйлөштүрүп, көргөзмөлүү окутуу.

Сабактын ыкмалары: чаташкан логикалык чынжыр, топ менен иштөө, оозеки суроолор, слайд, презентация, жазуу жумушу.

Сабактын жабдылышы: макал-ылакаптар, иш кагаздын үлгүсү, маркер, ватман, акылдуу доска

Предметтик байланышы: тарых, адабият, эстетика

<i>Мазмундук тилкелер (багыт, сызык, нуктар)</i>	<i>Предметтик стандарттагы күтүлүүчү натыйжа</i>	<i>Кыргыз тилинин предметтик компетенттүүлүк төрү</i>	<i>Негизги компетенттүүлүктөр</i>
Тилдеги жана кептеги сөз байланыштары	Кыргыз тилиндеги стиль түшүнүгү, кептин жагдайга жараша	1. ПК1 – Тил таануучулук (кептик) 2. ПК2 - Кептик	НК1 - Маалыматтык/ НК2 - Социалдык-

	тандалып айтылуу деңгээли, оозеки жана жазма кепте, стилдерде колдонуу өзгөчөлүгү; тексттин функциясы, грамматикалык каражаттардын жардамы менен коммуникацияны камсыз кылат.	(тил жана кеп кубулуштарын официалдуу чөйрөдө өздөштүрө билүү) 3. ПК3 – Маданият таануучулук, үйрөнүүчүлүк	коммуникатив-дик НК3 - Өзүн-өзү уюштуруу, көйгөйлөрдү чече билүү
--	---	---	---

Күтүлүүчү натыйжалар: 5. 1. 2. 3. Программадагы тексттердин негизинде стилдин түрлөрү жөнүндө түшүнүк алышат, арыздын мазмунун өздөштүрүшөт, жазуу жумуштарына көнүгүшөт.

Сабактын максаттары:	Коюлган максаттан күтүлүүчү натыйжалардын (эмнелер ишке ашкандыгынын байкалышы, далили) 2-3 төн кем эмес көрсөткүчтөрү (индикатору)
1.Билим берүүчүлүк: Окуучулар расмий иш кагаздары, арыздын аткарган кызматы, тили, реквизиттери тууралуу маалыматты билишет.	Эгерде окуучулар: Иш кагаздар стилин, арыздын коомдогу функциясын, реквизиттерин суроо берип <i>таап</i> , реквизиттердин ордун аныктай алышса; ПК1, НК2 Реквизиттердин мазмунун, арыздын стандартын түшүнүп, туруктуу пайдаланылган сөздөрдү айырмалап, байланыштырып <i>сүйлөмдөрдү түзө алышса</i> ; ПК 1.2 НК1 Ар түрдүү мазмундагы арыздын тексттерин түшүнсө жана арыздын реквизиттерин сактап, арыздын тексттерин өз алдынча жаза алышса; ПК1, ПК2, НК1,2 Сүйлөмдөрдү стилистикалык жактан туура куруп, арыздын кызматын аныкташса; ПК1, НК1;
2.Өнүктүрүүчүлүк: Иш кагаздын кызматын так түшүнүп, түрдүү мазмундагы арызды өз алдынча стилдик	Арыздын канцеляризмдерин ажырата билип, ар бир маалым дарегинин (реквизитинин) ордун, маанисин, грамматикалык формасын пайдаланып мисалдарды келтире алышса; ПК1,2, НК1,2,НК2 Сөз мүчөлөрү улангандагы сөз маанисинин ордун туура таап, текст бөлүгүн айтып бере алышса; ПК1,2; НК1,НК2;

<p>жана грамматикалык сабаттуулукта жазууга жетишет. Кеп маданиятын калыптандырышат.</p>	<p>Арыздын түрлөрүнүн мазмундук айырмачылыгын ажыратып билишсе; ПК1,2; НК1,2; Арыздын текстиндеги ар бир реквизиитине тиешелүү сүйлөмдөрдү байланыштырып, толук текст кура алышса; ПК1,2; НК1,2;</p>
<p>3.Тарбия берүүчүлүк: Арыздын кызматындагы оң жана терс көрүнүштөрдү талдап, ага баа беришет. Эстетикалык, этик алык баалуулуктарга тарбияланышат.</p>	<p>Берилген тапшырмалардан оң жана терс (жакшы, жаман) түшүнүктөрдүн маанисине өз оюн айта алышса; ПК2-3, НК-2,3; Турмушта кездешкен окуялардан мисалдарды келтирип, аларды салыштырып, байланыштырып, себептерин, натыйжаларын, кесепетин айтып, арыз жазуунун себептерин, оң, терс маанилерин, түрлөрүн ажыратып, беришсе; ПК2-3, НК-2,3; Өз алдынча ой өрүшүн улап, ишине максат коюп, турмуштук мисалдардан сабак, таалим, тарбия алды жана кандай терс көрүнүштөрдөн, кесепеттерден алыс болуу керектигин жыйынтыктап өз алдынча оюн, сын көз карашын баасын бере алышса ПК2,3, НК2,3;</p>

Сабактын жүрүшү: Чакыруу (суроо иретинде): (2 м) Улутубуз-? (кыргыз), тилибиз- ? (кыргыз), динибиз - ? (ислам), мекенибиз - ? (Кыргызстан).

Тарыхы: Кыргыздар: Ата журту – Ала-Тоо, саны аз, байыркы көчмөн эл. Аз болгону менен, маалыматтарга таянсак, кыргыздар жашабаган мамлекет жокко эсе. Мамлекетибиздин символдору (шартуу белгилери): **герби, туусу, валютасы.** Атрибуттары (ураан-чакырык, эрежелери): **тили, гимни, баш мыйзамы.**

2 мүнөттүк “Кыргызстан” слайды коюлат.

Муз жаргыч: (3 м)

Чаташкан логикалык чынжыр оюну (үч катарга үч чынжыр) чаташкан сүйлөмдөрдү иреттегиле:

1-катар: **карышкырдан жактырып айтып кызды жардам жалынат калганын бала сурап** (Бала кызды жактырып калганын айтып, карышкырдан жардам сурап жалынат).

2-катар: **кыйшык деген лакап экен оозу болсо да, калган уулу байдын ошондон сүйлөсүн** (“Оозу кыйшык болсо да, байдын уулу сүйлөсүн” деген ылакап ошондон калган экен).

3-катар: **экен бекем ойго Жаныбек тушунда чечен хандын деген сөзгө чечен, жашаган Жээренче** (Жаныбек хандын тушунда сөзгө чечен, ойго бекем Жээренче чечен деген жашаган экен).

Тез, туура тапкан катарга, өзгөчөлөнүп жооп берген балдарга **формативдик (калыптандыруучу) баалоо менен** стимул берип, жоопторду жыйынтыктайбыз.

Киришүү: (4 м)

1. **Стиль** – кеңири түшүнүк. Бардык процесстерде стиль түшүнүгү пайдаланылат. Мисалы, Кийинүү стили, сүйлөшүү стили, курулуштагы стиль болуп көп түшүнүктөрдү ичине алат. Кеп стилдери оозеки жана жазуу (китеп) стили деп 2 ге бөлүнөт.

2. **Жазуу стили** (функционалдык стиль деп да аталат) өз ара төрткө бөлүнөт: көркөм стиль, публицистикалык стиль, иш кагаздар стили жана илимий стиль. Биз бүгүн иш кагаздар стили, анын түрлөрү тууралуу сөз кылабыз.

3. **Расмий-иштиктүү стиль** (мындан кийин **иш кагаздар стили дейбиз**) **расмий жана расмий эмес иш кагаздары** болуп экиге бөлүнүп каралат.

Адамдардын күндөлүк турмушунда, административдик башкарууларда, мамлекеттик мекеме-ишканаларда кеңири колдонулуучу документтер (жазуу үлгүлөрү) иш кагаздар стилине кирет. Турмуш-тиричиликте жашоо нормаларын тейлеген документтердин (иш кагаздардын) жазылышын, укуктук нормасын, жарамдуулугун, тиешелүүлүгүн жөнгө салган стиль болот [2].

4. **Иш кагаздар** стили ишкана-мекеме менен мамлекеттин жана жеке адамдардын ортосундагы мамилелерди тейлеп, укуктук нормалардын

негизинде коммуникативдик аракеттерди жөнгө салат. Иш кагаздарынын колдонуу чөйрөсү өтө кеңири, ал коомдун бардык мекемелеринде, ишкана-уюмдарда чектөөсүз колдонулат. Жазма формада аткарылып, жетекчинин же тараптардын өкүлдөрүнүн колу коюлгандан, же алар тарабынан бекитилгенден кийин гана **өзүнүн укуктук күчүнө кирет.**

Расмий эмес иш кагаздары мекеме-уюмдар менен жеке адамдар тарабынан аткарылып, алардын ортосундагы мамилени тейлеп, белгилүү бир формага салынган маалым дарек (реквизит), стандарт үлгүнүн негизинде ишке ашырылат

5. Чакыруунун үлгүлөрүн жаздынарбы? (жазуу дептерлери кыдырылып текшерилет, туура жазылган үлгүлөрдү сканерлеп, акылдуу доскадан көрсөтүп, жалпы кайталап, түшүндүрмө берилет).

Жаңы тема: Арыз – расмий эмес иш кагазы (8 м)

Балдар, бүгүн расмий эмес иш кагаздарынын бири Арызды үйрөнөбүз.

Биздин максат:

- ✓ Арыздын расмий эмес иш кагазы экенин түшүнөбүз;
- ✓ Арыз качан, эмне себептен, кимге жазыларын билебиз;
- ✓ Арыздын реквизиттерин сактап, канцеляризмдерин айырмалайбыз;
- ✓ Формасын тактап, үлгүсүн жазып үйрөнөбүз.

Суроолор: 1. 1-класска келгенде, кантип киргенсиңер, ошондо арызды ким жазган? (Апам)

2. Ушуга чейин арыз жазгансыңарбы, же арыздын үлгүлөрүн көргөнсүнөрбү? Ар түрдүү жооптор.

Түшүндүрүү: Мекеме жетекчисине ошол же башка уюмдун мүчөлөрү тарабынан ар түрдүү маанидеги сураныч же арыздануу мазмунунда жазылган өздүк иш кагазы - **арыз**. Арыздын мазмуну ар түрдүү болгондуктан, анын тексти эркин формада баяндалат. Арыз кол менен А4 форматындагы кагазга, же зарылчылыкка жараша дептердин барагына да жазыла берет. Арызды жазганда стандарттуу кагаздын жогорку бөлүгүнөн, сол тарабынан 3 см.

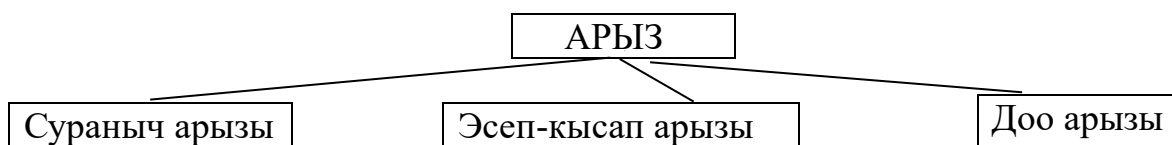
калтыруу менен ортолоп жазылат. Эгерде дептердин барагына жазылса, айрылган жагы көктөмөдө калгандай таризде жазуу ылайыктуу.

Жумушка орношуу, жумуштан чыгуу, иштен же окуудан которулуу, эс алууга уруксат суроо, турак-жай салуу үчүн участка берүүнү сураган, д.у.с. турмуштук зарылчылыктар арыз аркылуу жөнгө салынат.

Жарандардын жашоодогу талабы тиешелүү уюмдун жетекчилигине арыз аркылуу кайрылганда гана расмий күчкө ээ болуп, талабы аткарылат. Жетекчиликке кайрылган ар кандай мазмундагы жазуу түрүндөгү арызга уюмдун жетекчиси эки апталык (14 күн) мөөнөттөн кечиктирбей жооп берүүгө милдеттүү.

Арыздардын айрым түрүн кошпогондо (мисалы, доо арызы), алардын дээрлик бардыгы бирдей реквизиттерге ээ.

Арыз мазмуну боюнча төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт:



Арыздын реквизиттери:

1. Кимге?		
2. Кимден?		
3. Арыз		
4. ТЕКСТ		
5. Тиркеме		
6. Датасы	7. Колу	8. Фамилиясы

Реквизиттин чечмелениши:

1. Мекеменин аталышы, жетекчинин кызматы, наамы толук, аты, атасынын аты кыскартылып, фамилиясы толук барыш жөндөмөсүндө көрсөтүлөт: **(А. К. Калматовго)**. Жетекчинин аты-жөнүнөн мурда илимий даражасын көрсөткөн сөздөрдү пайдаланууга болот.

2. Арыздануучунун иштеген орду, жашаган жери, аты, атасынын аты толук жазылып, фамилиясы чыгыш жөндөмөсүнө келтирилет: **(Ч. Б. Алиевадан)**. Көпчүлүк учурда арыздануучунун аты-жөнүнүн чечмеленип берилиши максатка ылайыктуу деп эсептелет **(Чынара Базарбаевна Алиевадан)**.

3. Иш кагаздын аты 1- жана 2- реквизиттин уландысы болгондуктан кичине тамга менен жазылганы туура болмок, бирок салтка айланган принциптин негизинде ал баш тамга менен жазылат: **Арыз** [4].

4. Иш кагаздын тексти абзац менен башталып, арыздануучунун ою кыска, так, түшүнүктүү берилиши талап кылынат. Текстте арыздануучунун жетекчиге карата ички мамилелери, туугандык жакындыгы (байке, дос ж.б. жараксыз), психологиялык жана эмоционалдык абалы берилбейт.

5. Тиркемеде зарыл болгон тастыктоочу документтердин тизмеси жазылып, көчүрмөсү тиркелет: мисалы, аттестат, күбөлүк, маалымкат, диплом, түшүнүк кат, ж.б. Тиркеменин ар бир түрүнүн бети көрсөтүлөт. Мисалы, **ден соолугум тууралуу врачтын аныктамасын тиркеймин (1 бет)**. Мындай тиркеме абзац менен жазылат. Эгер тиркеме бирөө гана болсо, анын номуру коюлбай эле жазылат. Тиркеме зарыл болсо гана тиркелет.

6. Арызга жазылган датасы сегиз цифра менен, же жазуу түрүндө көрсөтүлөт: **(2021.14.04 же 2021-жылдын 14-апрели)** [4].

7. Арыздануучунун колу.

8. Арыздануучунун аты кыскартылып, фамилиясы көрсөтүлөт **Алиева Ч.**

9. Мекеменин тиешелүү кызматкерлеринин арыз менен таанышкандыгы жөнүндө, арыздын текстинин мазмунуна карата пикирлерин туюнткан белгилер (визалар-макулдугу же каршылыгы) коюлат.

10. Арыздын индекси белгиленип, каттоо журналына түшүрүлөт (азыр электрондук каттоо менен да кабыл алат), ошол белги аркылуу арыздын текстинде козголгон маселенин аткарылышы көзөмөлдөнөт. (**доскада реквизиттер көрсөтүлүп түшүндүрүлөт**).

Реквизиттердин аралыгы даана көрүнүп турушу зарыл.

Сураныч арызы – окууга кирүү, жумушка орношуу, жумуштан бошоо, бир уюмдун ичинде бир жумуштан экинчи бир жумушка которулуу, кезектеги эс алууларга чыгуу сыяктуу жалаң өтүнүчтөрдү билдирүү максатында жазылган расмий эмес иш кагаз. Сураныч арыз бир нускада колдо жазылат.

Арыздын стандартын сактап турган негизги бөлүктөрү реквизит, же маалым дарек деп аталат. Иш кагазында дайыма колдонулуп, тексттин мазмунуна зарыл сөздөр **канцеляризмдери** болот.

Сураныч арыздын үлгүсү:

*Ош шаарындагы А. Навои атындагы
№18 мектеп-лицейинин директору
Ж. А. Акматовго
А. Масалиев көчөсүнүн 85-үй,
67-батиринин жашоочусу
Шарипова Акылайдан*

Арыз

6-б классынын окуучусу, кызым Шарипова Айназиктин ден соолугуна байланыштуу, эки айга (сентябрь, октябрь), үйдөн окуп билим алууга уруксат берүүңүздү суранамын.

Медициналык комиссиянын бүтүмүн тиркеймн.

2021. 26. 08.

(колу)

А. Шарипова

Арызды жеке адамдар гана жазбастан, бир канча адамдар тарабынан, же мекеме –уюмдар тарабынан да жазылат.

Эсеп-кысап арызы аткарылган жумуштун көлөмүнө карап, акысын талап кылганда, көбүнчө башкы бухгалтерге жазылат.

Доо арызы көбүнчө бирине доо койгондо, бир нерсе талап кылганда (мисалы, карызын бербей койгондо), ж.б. шартта жазылат.

Бышыктоо: (13 м) 1. Суроолорго жооп бергиле:

1. Арыз качан, эмне себептен жазылат?
2. Реквизиттердин арасы эмне себептен даана көрүнүп туруш керек?
3. Арызды ким, эмне максат менен жазат?
4. Арызды ким кабыл алат жана канча күндө жооп бериш керек?
5. Арызда кандай сөздөр дайыма кайталанганын байкадыңар?
6. Арызда дайыма кайталанып колдонулган сөздөр эмне деп аталат?
7. Арыз канчанчы жак тарабынан жазылат?

Арызды үйрөнүүдө маани берүүчү учурлар

- арыздын укуктук күчү ар бир атуулдун талабын коргойт;
- арыз жекелик да, коллективдик да мааниде жазылат;
- арыздын 3 түрү (сураныч, эсеп-кысап, доо) мазмуну жагынан бири-биринен айырмаланат;

- арыздын тилдик өзгөчөлүктөрү: *1 жак тарабынан жазылышы, этиш жана ат атооч сөздөрдүн сылык формаларынын колдонулушу, айтылуучу ойдун кыскалыгы, тактыгы, уюмдардын энчилүү аттарынын жана адам аты-жөнүнүн расмий аталышта жазылышы;*

- арыздын реквизиттерин так сактап жазып, сабаттуулукту арттыруу милдет;

- арыздын канцеляризмдерин тактоо: *суранамын, байланыштуу, тиркеймин, уруксат берүүңүздү, ж.б. [5].*

2. Доскадагы арыздын үлгүсүнө карап, ар бир катар маанилүү себептер менен класс жетекчиңерден бир аптага жооп сурап арыз жазгыла. (ватман, маркер таркатылып, 5 мүнөт убакыт берилет).

Жыйынтыктоо: (7 м) Үч катардын арызын презентациялайт, жазган арыздарын коргошот. Сууроо, пикирлерин угуп, жооп беришет,).

Балдар, бүгүн биз иш кагаздарынын ичинен арыз деген теманы түшүндүк, үлгүсүн жазып көнүктүңөр. Арыздын реквизиттери менен канцеляризмдерин эске сактагыла, себеби булар иш кагаздын негизги элементтери болуп эсептелет.

Катар илинген 3 арыздын туура жерин баса белгилеп, ката жерлерине түзөтүү киргизип, канцеляризмдеринин астын сызып, түшүнүк берип, ар бир реквизиттин аралыгын тактап, милдетин аныктап, өтүлгөн тема жыйынтыкталат.

Тапшырма: (2м)

1.Силер кызматкерсиңер, эс алууга чыгуу үчүн жетекчиге сураныч арызын жазгыла.

2. Спорттук олимпиадага катышуу үчүн эки аптага уруксат сурап директордун атына арыз жазгыла.

3. Каалоочуларга башкача мазмундагы сураныч арызын жазууга да уруксат берилет.

Баалоо: (3 м) Окуучуларга бири-бирин баалоого мүмкүнчүлүк берилет. Бирок формативдик баалоолорду, топтук, жеке аракеттерин, аткарылган иштин мазмунун, эстетикалык сапатын, презентацияны, коргоону эске алып, сыпаттоо менен мугалим толук баа коёт.

6-тиркеме

**Стилдерди аныктоо үчүн 7-8-класстардын окуучуларына берилген
тексттер**

Тамеки чегүү – ден соолукка зыян

Тамеки Америкадан чыккан. 1492-жылы улуу саякатчы адмирал

Христофор Колумбга Гуанхамет айылында жашоочу жергиликтүү эл сый көрсөтүү катары белекке «петун» деп аталуучу өсүмдүктүн кургатылган жалбырактарын тартуу кылышкан. Себеби Колумб тамекинин уругун Испанияга алып келип, ал жерде өстүрүп, кийин соодагерлер туш – тушка таратып жиберешкен. Тамекинин түтүнүн ар түрдүү дарттарды жолотпойт деген ойдо болушуп, дары деп эсептешкен.

Тамеки көптөгөн өлкөлөрдө өстүрүлүп, соода иштери өнүгө баштаган. Россияга 1585-жылы англиялык соодагерлер аркылуу жеткирилип, тез тарап кеткен. Тамеки ар түрдүү ооруларды алып келип жаткандыгына байланыштуу Россияда биринчи болуп Михаил Феодорович тамеки тарткандарга тыюу салуу чараларын колдоно баштап, кимде ким тамеки тартса, ал адамдын кулагын, же болбосо мурдун кесип салуу жазасын колдонгон.

1634-жылы Москва шаарында тамеки тартуунун негизинде эң чоң өрт чыккан. Ошондон кийин тамеки тарткан адамдар үчүн өлүм жазасын колдонууга өкүм чыгарылган.

Тамеки тартуунун кесепетинен, айрыкча, өпкөнүн рак оорусу көбөйгөндүгү байкалган. Орто Азияда өпкөнүн рак оорусу башка рак оорулары бар элдердин арасынан 7-8 орунду ээлөөдө. Акыркы төрт жыл ичинде экинчи, кээ бир жерлерде биринчи орунда тургандыгы бизге маалым.

Бүбүсара Бейшеналиева

Бүбүсара Бейшеналиева кыргыз балет искусствосунун алгач баштоочусу болуп саналат. Ал балетке кичинекей кезинен келди. Ленинграддагы Ваганов атындагы хореографиялык окуу жайына киргенден тартып, өмүрүнүн аягына чейин өзүн бүт бойдон сахнага арнады. Өз иши, кесиби, театр өнөрү дегенде жанын аябаган адам эле.

Анын аткаруусунда жаралган «Чолпон» балети тасмага тартылып, алтын фондго берилген. Бул балет режиссер Р. Тихомировдун жетекчилиги астында «Ленфильм» студиясында фильм – спектакль катары тартылган. Фильмди

көргөн ар бир көрүүчү бирде абдан сулуу, жаркын кыздын, бирде карыган жез кемпирдин образын көрсөтө алган Бүбүсаранын чоң талантына суктанбай коё албайт.

Бүбүсара көптөгөн образдарды жаратып, театрда үзүрлүү эмгектенди. Анын искусствого сиңирген эмгегин жогору баалап, Кыргыз мамлекеттик искусство институтуна Бүбүсара Бейшеналиеванын ысым ыйгарышкан.

Б. Бейшеналиеванын искусствону жанындай жакшы көргөндүгү, сахнага берилгендиги анын адамдык наркын, бай жан-дүйнөсүн жана асыл сапаттарын далилдеп турат.

Керемет мезгил

Сыдырым жел согуп, шактары ийиле самсаалаган жалбыраксыз мажүрүм талды ыргап жатты. Көңүлгө жагымдуу жаз жыты кайгыга батып, тумандаган жүрөгүмдү тынчтандырып койду. Чымчыктар улам жаңы, улам башка кайталангыс ырларын ырдашып, жер да оор уйкудан ойгонгондой. Баары жаңы, баары сулуу.

Кышы бою ак кар, көк муз жамынган тоолордогу мөңгүлөрдүн бир тобу жаздын сулуу келбетине, жылуу илебине туруштук бере албай, акырындан ээрип, шылдырап ага берди. Анын ар бир аккан шылдыр үнү тоонун да, жер эненин да тоңуп жаткан муңун, кайгысын кошо агызып, бардыгын тазалагандай. Адамзаттын жүрөгү да ошол тоо суусу жууган жылгадай таза, адырлардын гүлдөрүндөй назик болсо гана.

Жаздын жаңырган келбетине, жагымдуу илебине кошулуп, баары жаңырып, баары тазарып, жер үстүндө адамдын жашоосу көктөм күнүндөй бейпил болсо экен. Сыдырым желге эркелегендей, шуулдаган мажүрүм тал менин жүрөгүмдө кубанычтын жакшынакай элестерин ойготту. Жаз жыты, жаз керемети жан дүйнөмдү сергектентти. Керемет мезгил. Сен сулуусуң, сен наристедей тазасың.

Витамин

Витаминдер органикалык кошулмаларга кирет. Алар – тиричилик аракети үчүн эң зарыл болгон биологиялык активдүү заттар. Витаминдер организмге өсүмдүктөр жана жаныбарлардын азыктары менен келет. Азыркы мезгилде адамдын организмде 20га жакын витаминдер бар экени аныкталган. Организмге узак убакытка чейин витаминдер жетишпесе, мындай кубулуш авитаминоз деп аталат. С витамини жетишсиз болсо, анда адам цинга оорусуна чалдыгат. Бул витамин көбүнчө карагатта, ит мурунда, калемпирде, капустада, помидордо, лимондо, апельсинде, пиязда, сарымсакта болот.

А витамини – химиялык курамы жагынан каротин затына окшош. Каротиндин А витаминге айлануусу ичегинин керегелеринде жана боордо өтөт. А витамини сабизде, өрүктө, помидордо көп болот. Ошондой эле бул витамин балыктын майында, каймак-майда, сүттө, боордо, бөйрөктө көп кездешет. Мындай витаминдин жетишсиздигинен адам «күүгүм карыкма» оорусуна чалдыгат.

Ал эми Д витамини балыктын майында, жумуртканын сарысында көп. Бул витамин күндүн ультра кызгылт көк нурларынын жардамы менен организмдин терисинде пайда болот. Тамак азыктарында Д витамини жетишпесе, жаңы төрөлгөн балдар итий оорусуна чалдыгат. Витаминдер көбүнчө жаш балдардын жакшы өсүшүнө, тиричилик аракетине, көптөгөн ооруларга туруктуулугун күчөтүүгө керек болот. Ашыкча витаминдер организмге терс таасирин тийгизет.

Аска урап

Мен өткөн жайда Боортеке жайлоосунда болдум. Боортекеде гүлдөр, чоң таштар, болгондо да үйдөй болгон таштар көп боло турган. Мен жайнаган гүлдөргө суктана карап, ошол таштардын бирине олтура кеттим. Сыдырым жел бетимден сылап эркелеткенсиди. Гүлдөрдүн башы ыргалып, акырын гана шуудурайт. Асманды карасам, мектептен тараган окуучулар сыяктанып,

булуттар да кайдадыр бир жактарга тарап жатыптыр. Бир маалда ойлодум: эгерде менин курбуларым ушул жерде болсо, кандай кубанышар эле. Бир күнү апам, атам жана мен болуп кудум ушул жерде турсак...

Каап, алардын жок болуп калганын... Ичимден улутунуп койдум. Анан күндөрдүн биринде атам, апам жана мен болуп кичине шаркыратмага бардык. Ал мөңгүнүн шаркыратмасы экен. Айланасында кызыл-тазыл гүлдөр. Жыпар жыты аңкыган гүлдөр. Суунун тунуктугу, ай. Күнгө чагылып, тим эле көздү уялтат. Тамчылары берметтей болуп, эки жакка тып-тып этип таамп жатат. Кооздук деп ушуну айт.

Ушундай кооз чөлкөмдө иним экөөбүз гүл тере баштадык. Эмнегедир гүлдөрдүн баарын тергим келди. Бирок бир аздан кийин айнып калдым. Анткени мен гүлдөрдү аядым.

Күндөр куштай учуп өтө берди. Ошентип, биз өз айылыбызга кайттык. Келгенден кийин көп өтпөй эле жер силкинип катуу zilzala болду. Андыктан Боортекедеги аска урап, таштар кулап, жер көчүп, жайнаган гүлдөрдү басып калды дегенди уктум. Негедир ичим тызылдап, өзүмчө ыйлагым келди. Мына эми жаз да кирип келди. Эми ошондогудай гүлдөр чыгаар бекен?

4-тиркеме

8-класста токтомду окутуунун иштелмеси

Сабактын темасы: Токтом – расмий иш кагазы

Сабактын түрү: сабак – семинар.

Убакыт: 45 мүнөт. сабактын фрагментиндеги убакыттын болжолдуу бөлүштүрүлүшү.

Сабактын тиби: жаңы теманы түшүндүрүү, машыктыруу

Сабактын усулдары: интерактивдүү окутуу.

Сабактын ыкмалары: сөз куроо, жуп менен иштөө, оозеки суроолор, презентация, жазуу жумушу.

Сабактын жабдылышы: иш кагаздын үлгүсү, суроолор, акылдуу доска, маркер, ватман, усулдук, илимий адабияттар.

Предметтик байланышы: эстетика, логика, экология, адабият.

Күтүлүүчү натыйжалар: 8. 1.2.3. 1.2.3. Программанын негизинде стилдин түрлөрү жөнүндө түшүнүк алышат, токтомду өздөштүрөт, жазуу жумуштарына көнүгүшөт.

Негизги компетенттүүлүктөр	Предметтик компетенттүүлүктөр
<p>Маалыматтык (НК1)</p> <p>Социалдык-коммуникациялык (НК2)</p> <p>Өз ишин уюштуруу жана көйгөйлөрдү чечүү (НК3)</p>	<p>1. Жарандардын укуктук компетенттүүлүгү (ПК1)</p> <p>2. Коомдук-саясий, экономикалык компотенттүүлүгү (ПК2)</p> <p>3. Социалдык-коммуникативдик компетенттүүлүгү (ПК3)</p>

Сабактын максаттары	Коюлган максаттан күтүлүүчү натыйжалардын (эмнелер ишке ашкандыгынын байкалышы, далили) 2-3 төн кем эмес көрсөткүчтөрү (индикатору)
<p>Билим берүүчүлүк:</p> <p>Токтомдун мааниси, максаты, укуктук күчү, жазуу эрежелери, реквизиттери, тили, тейлеген кызматын билишет, жазып үйрөнүшөт.</p>	<p>✓ Токтом эмне максатта, кандай стандарт менен жазыларын аныктай алышса; ПК1,2, НК1,3.</p> <p>✓ Токтомдун реквизитин ажыратып, текстине мүнөздүү тил каражаттарын тандап, сүйлөмдөрдү түзө алса; ПК1,2, НК1,3.</p> <p>✓ Токтомдун кабыл алынышын, мазмунун, укуктук күчүн түшүнүп, жаза билишсе; ПК1,2, НК1,2.</p>

<p>Өркүндөтүүчүлүк: Бышыктоо көнүгүүлөрү аркылуу талкууланган маселе, анын бүтүмү, чыгарылган токтомдун укуктук күчүн өздөштүрүшөт жана жазууга калыптанышат.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Реквизиттерди айырмалап, так аткара алышса; ПК1,2,3, НК1,2. ✓ Токтомдун качан, кандай жазыларын түшүндүрө билишсе; ПК1,2, НК1,2. ✓ Токтомдун коомдогу маанисин түшүнүп, өз кесибинде колдоно алса; ПК1,2, НК1,2.
<p>Тарбия берүүчүлүк: Жашоодо белгилүү бир негиз менен алдына максат коё билүүгө, ошонун негизинде ишмердүүлүгүн так, жоопкерчиликтүү пландаштырып аткарууга үйрөнүшөт. Иштин көзүн билип, туруктуулукка, жоопкерчиликке, абийирдүүлүккө тарбияланышат.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Берилген тапшырмаларды түшүнүп, ишти бөлүштүрүүнүн тиешелүүлүгүн тандай алса; НК2-3, ПК2-3. ✓ Максатка ылайык иштерди белгилеп, аткарууда иш билгиликти, тактыкты, ишмердикти туура жолго коюуга билими жетсе; НК2-3, ПК2-3. ✓ Ар кандай ишке максат коюп, план түзүп, чыдап, жоопкерчиликтүү, адилеттүү аткарууга тарбияланышса; НК2-3, ПК2-3.

Сабактын жүрүшү:

Сабактын баскыч-тары. (убакыты)	Мугалимдин ишмердиги	Окуучунун ишмердиги	Компетенц-р		Калып танд. баалоо техн.
			Нег НК	Пред ПК	

<p>Уюштуруу : (3 м)</p> <p>Муз жаргыч: (3 м)</p>	<p>Саламатсыңарбы, балдар, маанайыңар кандай? (тазалыкка, кагышууга көңүл бурулат) Балдар, сөз куроо оюнун ойнойлу: “Кагаз” деген сөздүн тамгаларынын ордун алмаштыруу менен сөздөрдү курагыла. 1-жеке, 2-жупта иштеп, жыйынтыгын бергиле.</p>	<p>Саламатсызбы, жакшы. (сабакка даярданышат). Изденишет, сурашат, сүйлөшөт. Жообу: Каз, газ, аз, ага, ак, кааз, кг (килограмм), га (гектар), ГАК (мамлекеттик аттестациялоо комиссиясы), ...</p>	<p>НК1</p>	<p>ПК2</p>	<p>КБ стимул берүү</p>
<p>Тапшырма а суроо: (5 м)</p>	<p>1. Коомдо иш кагаздары кандай мамилелерди тейлейт.</p> <p>2. Ар бир иш кагазын айырмалап үйрөнгүлө.</p> <p>3. Аткарган иштериңер боюнча отчёт жазып келгиле.</p>	<p>Ар бир иш кагазы коомдо өзүнө тиешелүү маселелерди тейлейт.</p> <p>М: Тил кат жеке мамилени тейлесе, протокол - официалдуу жыйынды баяндаган расмий документ.</p> <p>Каалоочу 3 баланын отчёту окулат, акылдуу</p>	<p>НК2</p>	<p>ПК1</p>	<p>КБ ыраазы болуу</p>

		даскада текшерилет.			
Жаңы тема: (8 м) (1- тиркеме)	Доскада дата, тема жазылат. Оозеки суроолор берилет: 1.Токтом кандай иш кагазы экенин билесиңерби? 2. Аткарылган иш – чаралардын жыйынтыгы кантип көзөмөлдөнөт?	Окуучулар дата, теманы жазышат. Суроолорго өзүнчө жооп беришет. Токтом – мамлекет тарабынан чыккан расмий иш кагазы. Ал аткарылуучу иштердин максат- мөөнөтүн, маани- син, аткарылыш нормасын белгилейт. - токтомдо белгиленген жетекчилик көзөмөлдөйт, жыйынтыктайт	НК1	ПК3	КБ мактоо
Бышыкто о: (16 м) (2- тиркеме)	1.Токтомдун текстин толуктагыла (доскадан көрсөтүлөт). 2. Тапшырмаларды жазуу жүзүндө аткаргыла.	1.Токтомду оозеки түрдө толукташат. 2.Тиркемедеги тапшырмалар жазуу түрүндө жупта, топ менен аткарылат.	НК2	ПК1	СБ упай менен

	3. Көзөмөлдөйт, багыт берет. 4. мыкты токтомду сканерлеп доскадан көсөтөт, талдайт, түзөтөт.	3.Топтор иштерин алмашат, текшерешет, талкуулашат. 4. Мыкты токтом тандалат. Окуучулар көчүрөт, түшүнөт, түзөтүшөт.			
Жыйынтык: (5 м)	Жыйынтыктоочу суроолор, толуктоолор (2-тиркеме)	Сурашат, элестетет, ынанышат, түшүнүшөт.	НКЗ	ПКЗ	КБ стимул менен
Тапшырма: (2 м)	2-тиркемедеги тапшырмага багыт берилет.	Түшүнөт, суроо беришсе болот.	НК2, 3	ПК2, 3	
Баалоо: (3 м)	Окуучулардын оюн угуп, тыянак чыгарылат, баа коюлат.	Бирин-бири баалашат, сунуш-пикир айтышат.			СБ Баа коюлат

5-тиркеме

8-класс. ТОКТОМ (Постановление)

Мамлекеттик маанидеги буйрук, көрсөтмөнү аткаруу боюнча кабыл алынган расмий документ **токтом** деп аталат. Ал республиканын Өкмөтү, министрликтер жана ведомстволор, жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу бийликтери (акимият) тарабынан пландык иш-чараларды, көрсөтмөлөрдү ишке ашыруу үчүн кабыл алынат. Токтомду турмушка ашыруу тиешелүү жамааттын ар бир мүчөсүнүн милдети болуп саналат.

Токтом аткаруу мөөнөтү боюнча **кыска мөөнөттүү токтом** жана **узак мөөнөттүү токтом** болуп бөлүнөт. (2, 244)

Токтомдун реквизиттери:

1	2	
3		
4	5	6
7		
8		
9		
10		
11	12	13

Реквизиттердин чечмелениши:

1. Органдын, мекеменин аталышы;
2. Республиканын герби;
3. Иш кагаздын аты (ТОКТОМ);
4. Иш кагазы даярдалган жай;
5. Токтомдун катар номуру;
6. Токтом бекиген дата;
7. Токтомдун темасы;
8. Токтомду кабыл алуунун негиздери;
9. Текст;
10. Токтомду аткарууга жооптуу тарап;

11. Жетекчинин кызматы;
12. Жетекчинин колу;
13. Жетекчинин аты-жөнү.

Бул реквизиттердин 2-7-реквизиттердин асты сызылып, өзүнөн кийинки реквизиттерден ажыратылат.

“Токтомду кабыл алуунун негиздери” реквизитинде токтом кайсы жарлыктын, мыйзамдын же алдыда болуучу иш-чаранын негизинде кандай максатта кабыл алынганы конкреттүү белгилениши зарыл жана ал “... **ТОКТОМ КЫЛАТ:**” деген сөз айкашы менен аяктайт.

“Текст” реквизити пункттарга жана пунктчаларга ажыратылып жазылышы мүмкүн. Ал бөлүктөр араб цифрасы (1, 2,) менен белгиленет.

“Токтомду аткарууга жооптуу тарап” реквизитинде жооптуу тарап катары конкреттүү кызматкер же мекеменин кайсы бир түзүмдүк бөлүмү белгиленет.

Токтомдун текстинин ар бир пункту “... белгиленсин”, “...аткарылсын”, “... өркүндөтүлсүн” “... милдеттендирилсин”, деген сыяктуу буйрук ыңгай (- сын) этиштер менен аяктайт. Текст жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдүн сан жагынан барабарлашкан тобунан курулат, ал тексттин мазмунун түшүнүүнү жеңилдетет. Токтом мекеменин бланкына, ал жок болсо, А4 жазуу кагазына даярдалат. (2, 246)

Кыска мөөнөттүү токтом бир иш-чарага карата бийлик органдары тарабынан чыгарылат. Ошол иш-чара аткарылып бүтүшү менен токтом укуктук күчүн жоготот. Мисалы, мамлекетибизде эгемендүүлүк майрамын өткөрүү боюнча кабыл алынган токтомдо аны өткөрүү иш-чараларынын планы, уюштуруу тобунун курамы, үгүттөө иштери жана ага жооптуулар, бөлүнгөн каражаттар ж.б. көрсөтүлүшү зарыл. Ушул иш-чара толук аткарылгандан кийин, бул токтом толук укуктук күчүн жоготот.

Кыска мөөнөттүү токтомдун үлгүсү:

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫ
ОШ ШААРЫ
КАРА-СУУ РАЙОНДУК МАМЛЕКЕТТИК АДМИНИСТРАЦИЯСЫ

ТОКТОМ

Кара-Суу шаары

№ 16

2019-жылдын 25-февралы

Тилчи, окумуштуу, коомдук ишмер
К. Тыныстановдун 120 жылдыгын
өткөрүү жөнүндө

Өлкөбүздү туташ сабаттуулукка сүрөгөн, кыргыз тилинин өнүгүшүнө баа жеткис салым кошкон окумуштуу, коомдук ишмер К. Тыныстановдун 120 жылдыгын өткөрүү үчүн Кара-Суу райондук мамлекеттик администрациясы токтом кылат:

1. Кыргыз элинин улуу окумуштуусу К. Тыныстановдун 120 жылдыгын даярдоо жана өткөрүү боюнча иш-чаранын планы иштелип чыгып, бекитилсин.

2. Райондо окумуштуунун эмгектеринин көргөзмөсү уюштурулсун, Мектептерде К. Тыныстановдун ишмердүүлүгүнө арналган ачык сабактар өткөрүлсүн. Бул иш-чараларды аткаруу райондук билим берүү бөлүмүнө жүктөлсүн.

3. Мааракеге байланыштуу райондук деңгээлде салтанат, диспуттар өткөрүлсүн.

4. Бул токтомдун аткарылышына райондук мамлекеттик администрация башчысынын орун басары С. Эгембердиевага жүктөлсүн.

Мамлекеттик администрация

башчысы

(колу)

Т. Матраимов

Узак мөөнөттүү токтом бир иш-чарага арналганы менен ал иш-чаранын аткарылышындагы кошумча иш-чаралардын көптүгү, иш-чаранын масштабдуулугу, эл чарбасындагы маанилүүлүгү ж.б. белгилери боюнча өзгөчөлөнүп турат.

Токтом мекеменин бланкына даярдалат, ал бланкта мекеменин телефону, факс нумурлары, банк эсеп-кысабы, көчө дареги көрсөтүлбөйт.

Бирок токтомдун даярдалган жайы, датасы жана номуру белгиленет. Жогорудагы белгилери боюнча токтом буйрукка да окшошуп кетет.

2-тиркеме

Бышыктоо:

1.Токтомду окуп, реквизиттерин тактагыла. Пункттарга дагы кандай иш-чараларды кошууну пландаштырасыңар, кошуп жазгыла (акындын 110 жылдыгы качан болорун тактап алгыла).

Улуу Ата Мекендик согуштагы Жеңиштин 80 жылдыгына майрамды өткөрүү Ош областтык мамлекеттик администрациясы кылат:

1. (..... планы бекитилсин)
2. (...сыйлансын)
3. (... жолугушуулар өткөрүлсүн)
4. (..... каражаты каралсын)
5. (көзөмөлдөө жүктөлсүн)

Областтык мамлекеттик
администрациясынын башчысы

С. Кенжебаев

Жыйынтыктоо:

Токтомду окутуудагы көңүл буруучу маселелер

- токтомдун эл чарбасында аткарган кызматын аныктагыла;
- укуктук күчү, жарамдуулук мөөнөтүн тактагыла;
- токтомдун аткарылуу мөөнөтү боюнча бөлүнүшүн ажыраткыла;
- токтомдун реквизиттерине маани берүү менен үйрөнгүлө;
- токтомдун тилдик өзгөчөлүктөрү: *министрлик, мекеме, уюмдун, иш кагазынын аттарынын өзгөчө шриф менен жазылышы, токтом кабыл алынган жери, жылы, күнү, айынын көсөтүлүшү, так, кыска буйрук түрүндөгү жөнөкөй сүйлөмдөрдүн көп колдонулушу, термин, кесиптик сөздөрдүн, тике маанидеги сөздөрдүн зарылчылыкка жараша керектелиши, III жактын, этиштин өздүк,*

Кыргыз Республикасы
Бишкек шаары
1-Май райондук мамлекеттик администрациясы

ТОКТОМ

Бишкек шаары

№ 43

.....

Кыргыз Эл акыны Алыкул Осмоновдун
110 жылдыгын өткөрүү жөнүндө

Кыргыз элинин адабияты менен маданиятынын өнүгүшүнө баа жеткис салым кошкон Кыргыз эл акыны Алыкул Осмоновдун 110 жылдыгын өткөрүү боюнча 1-Май райондук мамлекеттик администрациясы токтом кылат:

1. Кыргыз Республикасынын эл акыны Алыкул Осмоновдун 110 жылдык мааракесин уюштуруу жана өткөрүү боюнча иш-чаранын планы иштелип чыксын жана бекитилсин.

2. мектептерде А. Осмоновдун чыгармачылыгына арналган ачык сабактар, салтанат, кече, диспуттар өткөрүлсүн.

3. Бул иш-чараларды аткаруу райондук билим берүү бөлүмүнө жүктөлсүн.

4. Токтомдун аткарылышын көзөмөлдөө иши райондук мамлекеттик администрациясынын башчысынын орун басары С. Айтиевге жүктөлсүн.

Райондук мамлекеттик
администрациясынын башчысы

Б. Бейшекеев

аркылуу мамилеси, буйрук ыңгайдын мүчөлөрүнүн колдонулушун көрсөтүү, буйруктан айырмалоо;

- токтомдун пункттары, алардын тиркемелер менен тастыкталышына маани берүү;

- токтомго мүнөздүү канцеляризмдер: *токтом,... жөнүндө, токтом кылат:, милдеттендирилсин, белгиленсин, аткарылсын, өркүндөтүлсүн, каралсын, жүктөлсүн, түзүлсүн, иштеп чыксын, күчүнө кирет, ж.б.*[4]

Тапшырма:

1. Мамлекеттик тил күнүнө карата мамлекеттик администрациясы тарабынан “Улутту улут кылган – анын тили” аттуу фестивалын өткөрүү жөнүндө токтомдун үлгүсүн даярдагыла.

2. Ош областтык дыйкандардын жарманкесин өткөрүү жөнүндө токтом иштегиле.
3. Чыгармачылык менен ойлонуу, оюңардагы белгилүү бир юбилейлик иш-чарага токтом жазгыла.